

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

नोंदणी क्रं. एफ.१६०१४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई – ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई ही महाराष्ट्र शासनाने स्थापन केलेली स्वायत्त संस्था आहे. मराठी भाषा विभागाच्या पत्राप्रमाणे (संदर्भ क्र. मसंस २०१६/प्र.क्र.११५/२०१६/भाषा-२, दि. ३ जानेवारी, २०१७) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे '**महाराष्ट्रातील मराठी संशोधन मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य योजना**' कार्यान्वित करण्यात आली असून या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती वृद्धिंगत होण्यासाठी काम करणाऱ्या महाराष्ट्रातील मान्यताप्राप्त मंडळ/ संस्थांना अर्थसाहाय्य करण्यात येते.

सदर प्रकल्पांतर्गत प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांना राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे नवभारत मासिकांचे ऑक्टोबर १९४७ ते सप्टेंबर २०१७ पर्यंतच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासाठी अर्थसाहाय्य करण्यात आले होते. याअंतर्गत सदर अंकांचे संगणकीकरण करण्यात आले असून **प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांनी हे अंक जतन केलेले असल्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत**.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

वर्ष ३४

फेब्रुवारी–मार्च १९८१

नवभारत

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी

विशेषांक

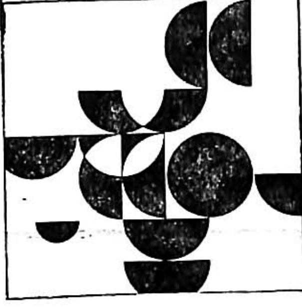
जीवेत् शरदः शतम्।

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ पुरस्कृत
प्राज्ञपाठशाला मंडळ वाई, संचालित मासिक

नवभारत

वर्ष ३४। अंक ५–६। फेब्रु.–मार्च १९८१
किंमत ५ रुपये। वार्षिक वर्गणी १८ रुपये

संपादक

मे. पुं. रेगे

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार :
पां. गो. आपटे,
व्यवस्थापक 'नवभारत' मासिक
द्वारा : प्राज्ञ प्रेस, वाई–४१२ ८०३
(जि. सातारा)

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

अनुक्रमणिका

नवभारत

फेब्रुवारी–मार्च १९८१

अ नु क्र म

अनुक्रमणिका

आभार

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी ह्यांच्या ८० व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांच्या व्यक्तित्वाचे व कार्याचे दर्शन घडविणारा हा विशेषांक प्रसिद्ध करताना आम्हाला आनंद होत आहे.

ह्या विशेषांकासाठी ज्या मान्यवर लेखकांनी, तसेच तर्कतीर्थांच्या कुटुंबियांनी, आमच्या विनंतीला मान देऊन लेख पाठविले आणि ज्या व्यक्तींनी व संस्थांनी जाहिराती देऊन आर्थिक साहाय्य केले त्यांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

—संपादक

अनुक्रमणिका

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ (रजि.) वाई

संचालक मंडळ

विश्वस्त मंडळ

हे मासिक पां. गो. आपटे यांनी दी प्राज्ञ प्रेस, ३१५ गंगापुरी वाई येथे छापून मे. पुं. रेगे यांनी प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई यांचेकरिता तेथेच प्रसिद्ध केले.

अनुक्रमणिका

शतं जीव शरदो वर्धमानः ।
शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।।

ऋ.सं.१०।१६१।४

अनुक्रमणिका

नवभारत

फेब्रुवारी–मार्च १९८१

अ नु क्र म

अनुक्रमणिका

आभार

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी ह्यांच्या ८० व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांच्या व्यक्तित्वाचे व कार्याचे दर्शन घडविणारा हा विशेषांक प्रसिद्ध करताना आम्हाला आनंद होत आहे.

ह्या विशेषांकासाठी ज्या मान्यवर लेखकांनी, तसेच तर्कतीर्थांच्या कुटुंबियांनी, आमच्या विनंतीला मान देऊन लेख पाठविले आणि ज्या व्यक्तींनी व संस्थांनी जाहिराती देऊन आर्थिक साहाय्य केले त्यांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

—संपादक

अनुक्रमणिका

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ (रजि.) वाई

संचालक मंडळ

विश्वस्त मंडळ

हे मासिक पां. गो. आपटे यांनी दी प्राज्ञ प्रेस, ३१५ गंगापुरी वाई येथे छापून मे. पुं. रेगे यांनी प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई यांचेकरिता तेथेच प्रसिद्ध केले.

अनुक्रमणिका

शतं जीव शरदो वर्धमानः ।
शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।।

ऋ.सं.१०।१६१।४

अनुक्रमणिका

—तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी—

अध्ययन आणि वैचारिक वाटचाल

गदाधर ⟶ मार्क्स ⟶ रॉय

—ना—गा—र्जु—न—

मनुष्योऽस्मि खलु। न यत्किंचिन्मानुष्यं तस्मिन्ममौदासिन्यं संभवति।

— शास्त्रीजी, तुम्ही प्रथम जे अध्ययन केले आणि नंतर स्वतःच्या प्रयत्नाने जो वेगवेगळ्या शास्त्रांचा व्यासंग केला त्याच्याविषयी आपण प्रथम बोलू. नंतर तुमच्या राजकीय आणि सामाजिक कार्याविषयी बोलू. तुम्ही जे सांगाल तो तुमच्या सार्वजनिक आत्मचरित्राचा भाग असेल असे म्हणता येईल. तेव्हा मी अगदी प्रारंभापासून सुरवात करतो. तुमचे अध्ययन तुमच्या घरीच सुरू झाले असे तुम्ही मला एकदा सांगितले होते असे मला आठवते. माझी आठवण खरी आहे का ?

— होय. खरी आहे. माझे उपनयन व्हायच्या अगोदर, म्हणजे वयाच्या साधारण सातव्या वर्षी, माझ्या वडिलांनी मला अमरकोश शिकविला. मी ज्या गावामध्ये जन्मलो त्याच्यावर वारकरी संप्रदायाचा फार मोठा प्रभाव होता. माझ्या घरासमोरचे घर हे देशमुखांचे होते ते अर्थात ब्राह्मण गृहस्थ होते. ते वयाच्या चाळिसाव्या वर्षीच संसारातून विरक्त होऊन घरातच जटाभार धारण करून राहू लागले. बाबासाहेब देशमुख असे त्यांचे नाव होते. ते नित्य सकाळ-संध्याकाळ संतवाङ्मयाचे पठण करीत. एकनाथी भागवत, तुकारामाचे अभंग, कबिराच्या उक्ती ह्या त्यांच्या पठणात असत. हे पठण सतत माझ्या कानी पडत असे. त्यामुळे संतवाङ्मयाकडे माझे लक्ष गेले. मी पहिल्यांदा महिपतीचा संतलीलामृत वाचला. पांडवप्रताप, हरिविजय इत्यादी श्रीधरांचे जे प्रासादिक ग्रंथ आहेत, ते वाचले. शिवलीलामृताचा मी पाठ करीत असे. उलट इकडे अमरकोश पाठ झाल्यावर माझे वडील मला काही सुभाषिते म्हणायला लावीत.

त्यानंतर माझ्या नवव्या वर्षी माझी मुंज झाली. आठव्या वर्षी होते; पण माझा सर्वांत वडील भाऊ माझ्या आठव्या वर्षी न्युमोनियाने वारल्यामुळे त्या वर्षी माझी मुंज झाली नाही; ती पुढल्या वर्षी झाली. मुंजीच्या वेळेस व्रताचा उपदेश असतो. एका मुलाच्या मुंजीच्या वेळी व्रताचा उपदेश चालू असताना मी उपस्थित होतो. बटू होकार देताना, खानदेशाच्या पद्धतीप्रमाणे 'होजी', 'होजी' म्हणत होता. मी वडिलांना विचारले हे "होजी काय आहे ?" माझे वडील पुरोहित होते. त्यांनी मला, बटू ब्रह्मचर्याचे व्रत स्वीकारण्याची प्रतिज्ञा करतो, असा त्याचा अर्थ समजावून दिला. मी त्यांना विचारले, "हा बटू खरोखरच असा रहाणार आहे का ?" ते म्हणाले, "असे रहाण्याची आता पद्धती नाही. फार प्राचीन काळी ऋषिमुनींच्या काळी, तसे रहात असत." मी विचारले, "मी असा राहू का ?" ते म्हणाले, "असे रहाणे फार कठीण असते. तू कसा राहू शकशील ?" पण मी मुंजीनंतर समिधाधान, म्हणजे अग्नीची उपासना सुरू केली आणि वेदाध्ययन सुरू केले. माझी शाखा शुक्ल यजुर्वेदान्तर्गत माध्यंदिन शाखा आहे. तिचे अध्ययन मी वडिलांकडे आणि वडिलांच्या मित्रांकडे सुरू केले. ते शिकत असताना मी काही कर्मकांडही शिकलो. आणि ती कर्मकांडाची पद्धती आमच्या घरातच असल्यामुळे

आणि बरेचजण ती शिकायला माझ्या वडिलांकडे येत असल्यामुळे ती याज्ञिकीसुद्धा मी शिकून घेतली. तेव्हा ही जी जुनी, अगदी कट्टर परंपरा आहे ती मी पाहिली आणि शिकलो. त्याचप्रमाणे माझी संहिता झाली; सूत्र झाले. शतपथब्राह्मण हे माझ्या शाखेचे ब्राह्मण सर्वांत मोठे ब्राह्मण आहे. ऋग्वेदाची श्लोकसंख्या साधारण दहाहजार आहे तर ह्याची जवळजवळ पंधराहजार आहे. (शतपथब्राह्मण हे गद्यात्मक आहे पण ते श्लोकसंख्येत मोजायची पद्धत आहे.) त्यातले काही भाग मी म्हटले.

नंतर त्या गावी एक देवकुळे नावाचे वनाधिकारी होते. ते योगाभ्यासी होते. त्यांनी माझ्या वडिलांना सांगितले की "हे लहान गाव आहे. ह्या ठिकाणी ह्या मुलाचे अध्ययन चांगले व्हायचे नाही. तुम्ही त्याला चांगल्या ठिकाणी पाठवा." तेव्हा वडिलांनी मला त्यासंबंधी विचारले. माझ्या वडिलांना मी म्हटले की मी हरिद्वारला गुरुकुलाला जातो. तेव्हा ते रेंजर म्हणाले, "ह्याला इतके लांब आता पाठवू नका." वाईचे नारायणशास्त्री मराठे-पुढे केवलानंद सरस्वती- हे त्यांचे मित्र होते. त्यांच्याविषयी ते म्हणाले, "हे बालब्रह्मचारी आहेत. तेजस्वी महापुरुष आहेत. ते वाईला उत्तम रीतीने पाठशाला चालवितात. तेव्हा ह्याला तेथे पाठवा. हा लहान आहे. हरिद्वारला ह्याची देखभाल कोण करणार? वाईला चांगली देखभाल करतात, थोडे विद्यार्थी– तीसपस्तीस विद्यार्थी– असतात, त्यांची चांगली काळजी घेतात." तेव्हा वडिलांनी मला वाईला नेले.

वाईला मी गेलो त्याच्या काही पूर्वी आप्पाशास्त्री राशिवडेकर हे 'संस्कृतचंद्रिका' हे संस्कृत भाषेतील मासिक काढीत. ते फार चांगले असे. आधुनिक राष्ट्रीय विचार, उदा. स्वदेशीविषयीचा विचार अतिशय सुरेख संस्कृतमधून ते मांडीत असत. मी वाईला गेलो तेव्हा राशिवडेकरशास्त्री वारले होते आणि मासिक बंद पडले होते. पण त्याचे अंक उपलब्ध होते. त्यांतील मजकूर आमच्या गुरुजींचे एक शिष्य गंगाधरशास्त्री सोहनी शिकवीत असत. पाठशाळेची पद्धत अशी असे की जे मुख्य गुरुजी असत त्यांच्यापाशी उच्च अध्ययन करणारे शिष्य खालचे वर्ग चालवीत. मला संस्कृतच्या अगदी प्राथमिक वर्गात बसविले होते. वर्गात दहाबारा विद्यार्थी होते. त्यांचे अध्ययन पाचसहा महिने झाले होते. वर्गात बसल्यावर मी पाहिले की संस्कृतचंद्रिकेतील गोष्टी मला काही कळेनात. दोनचार दिवसांत गंगाधरशास्त्री सोहनींच्याही हे ध्यानात आले. त्यांनी माझी परीक्षा घेतली. आणि ते मला म्हणाले, 'अरे ! तुला काही येत नाही. तू माध्यंदिन बुद्धिहीन आहेस." त्यांची ही निंदा मला खुपली नाही. पण मला काही समजत नव्हते हे मला खुपत होते. माझे वडील तेव्हा तेथे होतेच. ते दोन महिने वाईला राहिले होते आणि मग परत पिंपळनेरला गेले. मी त्यांच्याकडे गेलो तेव्हा माझ्या डोळ्यात पाणी होते. त्यांनी मला विचारले "अरे, तुझ्या डोळ्यात पाणी का ?" मी म्हटले, "वर्गात काय चालते ते मला समजत नाही. मी हरिद्वारला जातो." ते म्हणाले, "आपण शास्त्रीबुवांकडे जाऊ." शास्त्रीबुवा म्हणजे माझे गुरू, त्यांना त्यावेळेस वाईत शास्त्रीबुवा म्हणत. ते शास्त्रीबुवांकडे गेले आणि म्हणाले, "हा रडला आज आपल्याला काही समजत नाही असे तो म्हणतो." तेव्हा माझ्याबरोबर पठण करणारे जे दुसरे गृहस्थ होते– दामोदरशास्त्री कोनकर, त्यांना माझ्या गुरुजींनी बोलावून घेतले आणि म्हटले, "अरे, काय चालले आहे ? लक्ष्मणला काही समजत नाही असे तो म्हणतो." दामोदर म्हणाला, "आम्ही चार महिने शिकत आहोत. लक्ष्मण दोन दिवसांपूर्वी आला. त्याला समजेल कसे?" "असे होय !" ते म्हणाले, आणि त्यांनी स्वतः मला रूपावली आणि समासचक्र ही समजावून दिली; सगळे समास समजावून दिले आणि धातु आणि नामांची सगळी रूपे माझ्याकडून तयार करून घेतली. सरासरी दोन महिन्यांमध्ये माझी ही प्राथमिक तयारी झाली.

— थांबा, शास्त्रीजी माझे दोनतीन प्रश्न आहेत. हा काळ आता फार जुना झाला आहे. तेव्हा त्यावेळची शिक्षणपद्धती मला समजून घ्यायची आहे. तेव्हा पहिला प्रश्न असा की, 'तुम्ही लिहायला वाचायला कुठे शिकला ? शाळेत गेला होता की घरीच शिकला ?'

— लिहायलावाचायला मी शाळेत शिकलो. त्यावेळेला 'बिगर' इयत्ता असे. नंतर पहिली, दुसरी, तिसरी अशा इयत्ता करून मी चवथ्या इयत्तेपर्यंत शिकलो. त्यावेळचे चवथ्या इयत्तेपर्यंतचे जे शिक्षण होते ते आजच्या सातव्या इयत्तेपर्यंतच्या शिक्षणाएवढे असे. मी शाळेत इतिहास, भूगोल, गणित हे विषय शिकलो.

— तुमच्या वडिलांनी तुम्हाला अमरकोश शिकविला. ही शिकवायची पद्धत काय होती ?

— शिकविले म्हणजे त्याचा अर्थ समजावून सांगितला नाही, तर त्याचे पठण करून घेतले. "अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः" असे म्हणवून घ्यायचे. आणि उच्चार नीट पहायचे. म्हणजे वेदाध्यापनाची जी पद्धत तीच ह्याचीही पद्धत होती. वेदाध्यापनात पठणच असे. अर्थ समजावणे नसे. पहिल्यांना चरण, नंतर अर्धेली, नंतर संबंध ऋचा, नंतर ते जे सूक्त वा अनुवाक असेल किंवा वर्ग असेल तो सबंध म्हणायचा. अशा रीतीने सरासरी अडीचशे ते तीनशे ऋचांचा अध्याय मी एका महिन्यात पाठ करायचा. अशी ती पद्धत होती. गुरूने जवळ बसायचे आणि स्वर म्हणून घ्यायचे. स्वर बरोबर होतात की नाही पहायचे आणि बरोबर सूर लावायचा. अशा रीतीने विद्यार्थी शिकत असल्यामुळे, अक्षरे, पदे यांच्यात कोणताही दोष रहात नसे.

— तुमचे वडील हे सर्व कुठे शिकले ?

— माझे वडील नाशिकला शिकले. नाशिकला तेव्हा वेदशाळा चांगल्या होत्या. ते उत्तम याज्ञिक आणि वैदिक होऊन आले.

—याज्ञिक म्हणजे काय आणि वैदिक म्हणजे काय ?

—याज्ञिक म्हणजे हे जे कर्मकांड घरोघरी होत असते ते चालविणारा; श्राद्ध, एखादी मोठी पूजा, मंदिराची, देवतेची प्रतिष्ठापना, वर्षाच्या काठी श्रावणीला उपाकर्म आणि उत्सर्जन ही जी कर्मे होत असतात ती, उपनयन, विवाह, हे सर्व कर्मकांड असते ते जो करतो तो याज्ञिक. आणि वैदिक म्हणजे नुसते वेदपठण करतो तो. म्हणजे ज्याला* षडंग वेद म्हणतात, ज्याच्यामध्ये मूळ संहिता, पद, क्रम आणि पुढच्या विकृती सामावतात, ते पाठ म्हणणारा तो वैदिक. मी सहिता शिकलो. पद आणि पुढच्या विकृती शिकलो नाही. जो नुसता वैदिक किंवा याज्ञिक म्हणून रहातो तो पुढे संस्कृतकडे विशेष वळत नाही. परंतु माझ्या वडिलांनी मला सांगितले, "संस्कृत शिकायला पाहिजे, नुसते याज्ञिक किंवा वैदिक बनून काही उपयोग नाही. तू पंडित, शास्त्री हो". हे माझ्या मनावर बिंबले. अनेक शास्त्री-पंडितांची कीर्ती मी ऐकत होतो. ऋषिकुलातील, गुरुकुलातील लोकांच्या कथा मी ऐकत असे. त्यामुळे मी संस्कृतकडे वळलो.

— वाईला तुम्ही आल्यावर तुमचे संस्कृत भाषेचे अध्ययन सुरू झाले. आता, तुम्ही असे म्हणाला की पाठशाळेतील पद्धती अशी की मुख्य गुरू ज्यांना शिकवितो ते खालच्या वर्गांना शिकवितात. म्हणजे तुम्हाला प्रथम शिकविणारे हे स्वामीजींचे शिष्य होते ?

— सुरवातीला स्वामीजींच्या शिष्यांनी मला शिकविले. पण पुढे स्वामीजींच्या लक्षात आले की हा आपल्याकडे असावा. कारण मी रडलो ह्याच्यातूनच त्यांना फार आनंद झाला. मला समजत नाही असे मला आढळून आल्यावर मी उठलो आणि जायला निघालो हे पाहून त्यांनी मला स्वतःकडे घेतले. त्यांनी थोड्याच वेळात, दीडदोन महिन्यांमध्ये मला रघुवंश शिकवायला प्रारंभ केला. रघुवंशातले, ज्या सर्गांमध्ये शृंगार नाही असे सर्ग मला शिकवायला घेतले.

— कालिदासात अशी जागा सापडणे कठीण आहे !

— उदाहरणार्थ ?

---

* शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द व ज्योतिष ही सहा वेदाङ्गे; ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद हे चारवेद = षडंगवेद.

अनुक्रमणिका

— दुसरा सर्ग शुभ मानतात. पहिल्यामध्ये शाप आहे. तो शिकवीत नसत. पण तो फार सुरेख आहे. त्यात शृंगार नाही. पण तो शिकवीत नसत. दुसऱ्या सर्गामध्ये दिलीप गोसेवेला निघाला ही कथा आहे. त्याच्यापासून प्रारंभ करीत. पण मला पाचव्या सर्गापासून शिकवायला सुरवात केली. रघुराजाकडे वरतन्तु ऋषीचा शिष्य कौत्स हा गुरूची दक्षिणा आपल्याला द्यायची आहे यासाठी दान मागायला आला. रघूने त्याला चवदा कोटी धन अर्पण केले आणि सबंध धन त्याला देऊन स्वतः ऋषीसारखा कुटीमध्ये राहू लागला. हा जो त्यागाचा अध्याय आहे तो स्वामींनी मला पहिल्यांदा सांगितला. अशा रीतीने जी पंचमहाकाव्ये आहेत त्यांतील काही निवडक सर्ग मला शिकविले.

दहा एक महिन्यांनंतर, माझी व्युत्पत्ती चांगली झाली आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले. व्युत्पत्ती म्हणजे स्वतः होऊन, गुरूंशिवाय, साहित्यग्रंथ समजून घेऊन वाचता येणे असा पहिला अर्थ. ही साहित्यग्रंथाविषयीची जी व्युत्पत्ती तिला नुसती व्युत्पत्ती म्हणतात. पुढे शास्त्रव्युत्पत्ती येते. माझी व्युत्पत्ती चांगली झाली आहे असे पाहून स्वामींनी मला रघूचा चवदावा आणि पंधरावा सर्ग भाषांतराला दिला हे सर्ग मला शिकविलेले नव्हते. त्यांचे भाषांतर मी त्यांना लिहून दिले. ते त्यांनी तपासून मला ९९ गुण दिले. मी विचारले 'शंभर का नाही दिले?' ते म्हणाले, 'अखेर शून्य आकडा आहे. तेथे जाऊ नये.

— आणि एकशे एक देता येत नाहीत.

— बरोबर! अशा रीतीने मी दोन सर्गांचे भाषांतर करून दिल्यावर स्वामीजी म्हणाले, "तुझी व्युत्पत्ती झाली आहे. आता तू स्वतः ग्रंथ वाचायला लाग." मी म्हटले 'कादंबरी राहिली आहे बाणाची.' ते म्हणाले, "तू स्वतः वाच. टीका असते. तुझा अमरकोश तयार आहे. तुझे व्याकरणही चांगले झाले आहे. (कारण साहित्यग्रंथ वाचत असतानाच व्याकरणाची सूत्रे वगैरे सांगतात आणि व्याकरणाची तयारी होत जाते.) तेव्हा तू आता शास्त्रांकडे चल."

त्यांनी मला एक वर्ष पुरे झाल्याबरोबर शास्त्रांकडे वळविले. आम्ही तेव्हा उन्हाळ्यात दोन महिने कोकणात रहायला गेलो. रोहे गावापासून जवळ असलेल्या एका शेतामध्ये जमीनदाराचे घर होते. जवळ एक कुवा होता. तेथे पंचविस तीस विद्यार्थ्यांना घेऊन गुरुजी रहात होते. मला न्याय व इतरांना ते इतर विषय शिकवीत असत. उदा. काहींना भागवत शिकवीत असत. कारण भागवत हासुद्धा अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. 'विद्यावतां भागवते परीक्षा.' भागवताची रचना अशी आहे की त्याचे श्लोक नीट लावता येऊ लागले की त्यावरून दोन गोष्टींची तयारी दिसते. एक व्याकरण आणि दोन, वेदान्त.

काही विद्यार्थी शास्त्रांकडे जातच नसत. व्युत्पत्ती झाल्यानंतर पुराणिक होण्यासाठी किंवा कीर्तनकार होण्यासाठी, काही प्राथमिक ग्रंथ शिकून ते पुढचा अभ्यास करीत. आमच्या पाठशाळेत कीर्तनाची कला शिकवित. आमच्या गुरूंना संगीताची माहिती उत्तम होती आणि ते आपल्या गळ्यातून निरनिराळे राग दाखवीत. परंतु नित्य प्रातः स्नान थंड पाण्याने, म्हणून त्यांच्या घशावर नेहमीच त्याचा परिणाम असायचा. आवाज सुरेल नव्हता. पण संगीतातील बारकावे त्यांना चांगले माहीत होते. त्यांच्यापाशी कीर्तनकार होण्यासाठी लोक संगीतही शिकत असत. उदा. महादेवशास्त्री दिवेकर. हे फार मोठे कीर्तनकार होऊन गेले. ते माझ्या गुरूंपाशी संगीत शिकले.

पण माझ्या गुरूंनी मला प्रथम न्याय वैशेषिक शिकविले. हातात पोथी न घेता, बागेत चंक्रमणा करीत असतानाच ते मला शिकवीत. त्यांनी सातआठ दिवसांत तर्कसंग्रहातील सर्व मुद्दे मला समजावून सांगितले. आणि लगेच त्यांनी मला विश्वनाथ न्यायपञ्चाननाचा 'भाषापरिच्छेद,' त्यावरील टीकेसह, म्हणजे न्यायमुक्तावलीसह शिकवायला सुरवात केली.

— मी जरा मागे वळतो. तुमची व्युत्पत्ती, साधारण नऊ महिन्यांत तयार झाली. नाही का?

— होय. व्युत्पत्ती तयार झाली याचा अर्थ असा की संस्कृत साहित्यग्रंथ गुरूच्या साहाय्याशिवाय स्वतः वाचण्याची शक्ती आली. उदा. बाणभट्टाची कादंबरी त्यांनी मला शिकविली नाही. पण मी वाचू लागलो तेव्हा ती मला समजली. नैषधचरित्राचे दोनतीन सर्ग त्यांनी मला शिकविले. पण नैषधचरित्राच्या काही सर्गांतील एकेका श्लोकाचे तीन-चार अर्थ होतात. हे काव्य महापंडिताने लिहिले आहे. त्यात ग्रंथग्रंथी आहेत. पण हे सर्व श्लोक मला नीट समजू लागले. तेव्हा आमची व्युत्पत्ती झाली असे गुरुजी म्हणाले. आता शास्त्रव्युत्पत्ती म्हणजे असेच आहे. शास्त्रातील जे मूलभूत किंवा प्राथमिक ग्रंथ आहेत, त्यांचे चांगले अध्ययन प्रथम करावे लागते. उदा. न्यायमुक्तावली हा तर्कशास्त्राचा, न्याय-वैशेषिक दर्शनाचा एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. तो समग्र व्हायचा म्हणजे त्या शास्त्राची सबंध व्याप्ती ध्यानात यायची; त्याच्यावरची टीका जी 'दिनकरी' ती मी शिकलो. आणि नंतर 'जागदीशी' व 'गादाधरी' हे जे तत्त्वचिंतामणीचे टीकाग्रंथ त्यांच्याकडे मला गुरुजींनी वळविले; त्यांनी 'पंचलक्षणी' म्हणजे व्याप्तीची पाच लक्षणे, 'चतुर्दशलक्षणी' म्हणजे व्याप्तीची चवदा लक्षणे, नंतर 'सिद्धांतलक्षण' असे ग्रंथ घेतले. सबंध जागदीशी, सबंध गादाधरी त्यांनी शिकविली नाही, तर त्यांतील निवडक प्रकरणे घ्यायची, ती व्यवस्थित रीतीने शिकवायची, ती अशा रीतीने शिकवायची की त्यानंतर उरलेली, न शिकविलेली गादाधरी– म्हणजे ¾ गादाधरी– स्वतः वाचून समजली पाहिजे. वेदान्त-शास्त्रात जर तुम्ही अद्वैतवेदान्तातील काही प्रकरणग्रंथ म्हणजे प्राथमिक ग्रंथ शिकलात आणि नंतर शाङ्करभाष्यांतील दोन अध्याय शिकलात तर तिसरा व चवथा अध्याय शिकवायचे नसतात. ते स्वतःलाच वाचून समजले पाहिजेत. म्हणजे ही शक्ती विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केली पाहिजे अशी जुनी पद्धती होती. आणि ही शक्ती विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झाली आहे की नाही याची परीक्षा पूर्वोत्तरपक्षाच्या स्वरूपात नेहमी होत असे. म्हणजे त्या विषयाचे विद्यार्थी आणि गुरू हे आठवड्याच्या किंवा पंधरवड्याच्या ठरलेल्या दिवशी –ज्या दिवशी अनध्याय असेल त्या दिवशी– एकत्र बसत असत, आणि विद्यार्थ्यांची तो शिकत असलेल्या शास्त्रामध्ये व्यवस्थित बैठक बसली आहे की नाही ह्याची कसोटी घेत. प्राज्ञपाठ-शाळेत अशी एकत्र बैठक दर आठवड्याला होत असे. ह्या बैठकीमध्ये शास्त्रार्थ होत असे.

ह्या बैठकीच्या कार्यक्रमाची एक पद्धती होती. प्रारंभी वेदांतील सूक्ते म्हणण्वात येत असत. आमच्या येथे तीन वेदशाखा होत्या. माझी माध्यंदिन शुक्ल यजुर्वेदी शाखा. हिचे दोनतीन विद्यार्थी होते. मी सूक्ते म्हणत असे. नंतर दुसरी कृष्ण यजुर्वेदी, म्हणजे आपस्तंब शाखा. त्याला सत्याषाढही म्हणतात. कोकणस्थ ह्या सत्याषाढ शाखेचे आहेत. त्यांचे आपस्तंब सूत्र नाही, सत्याषाढ सूत्र आहे. पण अर्थ एकच आहे. कृष्ण यजुर्वेद म्हणण्याची पद्धती अधिक ऐटबाज आहे. तिसरी म्हणजे ऋग्वेदी. ऋग्वेदी मंत्रोच्चारात एवढी ऐट नाही पण सुरेलपणा आहे. अशा रीतीने सूक्ते म्हणण्यात आल्यानंतर शास्त्रार्थ व्हायचा.

गुरूंना उद्देशून 'शास्त्रसेवामवधारय' असे म्हणून सुरवात व्हायची. मग व्याकरण, न्याय, वेदान्त यांचा पूर्वोत्तरपक्ष सुरू व्हायचा. अलंकारशास्त्राचा पूर्वोत्तरपक्ष व्हायचा. पण कोणत्याही शास्त्राच्या पूर्वोत्तरपक्षामध्ये व्याकरण आणि वाक्यमीमांसा हे भाग अटळपणे असायचे. उदा. वेदान्तातील विषय घेतला तरी त्याच्यात व्याकरण आणि वाक्यमीमांसा चालत असत. उदा. 'ह्या ठिकाणी ही करणंतृतीया आहे का ?', 'ही कर्मणिषष्ठी आहे की संबंधसामान्यषष्ठी आहे ?' असा विचार होत असे. म्हणजे एका शास्त्राचा (उदा. वेदान्ताचा) दुसऱ्या शास्त्राशी (उदा. व्याकरणाशी) असलेला संबंध स्पष्ट होत असे. वाक्यमीमांसा चालत असताना, लक्षणा कुठे मानायची, व्यंजना कुठे मानायची, ह्या स्वरूपाच्या सिद्धांतांची चर्चा होत असे. एक शास्त्र व्यवस्थित रीतीने म्हणणाऱ्या माणसाला इतर शास्त्रांचा चांगला स्पर्श होत असे.

पूर्वोत्तरपक्ष होत असताना असा 'शास्त्रान्तरसंचार' होत असे. पण विषयान्तरसंचार होऊ देत नसत. विषयान्तर होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली की गुरुजी सांगत की "आता ही चर्चा पुरी

झाली, मूळ मुद्याकडे परत येऊया." यावर जर कुणी म्हणाला, "पण चर्चा अर्धवट राहिली आहे" तर गुरुजी म्हणत, "या विशिष्ट विषयावर स्वतंत्र शास्त्रार्थ करू" आणि ते तसा घडवून आणीत. उदा. समजा वेदान्तामध्ये 'अविद्येचे लक्षण काय आहे?' ह्या विषयावर शास्त्रार्थ चालू असताना त्याच्याशी संबंधित उपविषयांवर विस्ताराने पूर्वोत्तरपक्ष होऊ लागले तर गुरुजी सांगत की हा उपविषय येथे तूर्त संपवू, त्याच्यावर पुढे स्वतंत्रपणे शास्त्रार्थ करू आणि अविद्येचे लक्षण हा जो आजचा विषय आहे त्याकडे परत वळू.

अशा तऱ्हेचा शास्त्रार्थ सतत होत असल्यामुळे शास्त्रविचार पक्का करून घेण्याकडे ह्या शिक्षण-पद्धतीची प्रवृत्ती होती.

'पंक्ती लावणे' ही ह्या शिकण्या–शिकविण्यातील मध्यवर्ती प्रक्रिया होती. पंक्तीमधील प्रत्येक पद आणि अवांतर वाक्य ह्यांचे परस्परांशी सांधे योग्य रीतीने जोडता आले पाहिजेत हे उद्दिष्ट असे. जर हे सांधे विकल्पाने जोडता येतात असे दिसले की वाद सुरू होत असे.

मी मघा म्हटल्याप्रमाणे माझी न्यायमुक्तावली झाल्यानंतर गुरुजींनी मला गादाधरी–गदाधरभट्टाचा नव्यन्यायावरील मोठा ग्रंथ–शिकवायला सुरवात केली. त्याच्यामध्ये मुख्य तत्त्वचिंतामणि, त्याच्यावर रघुनाथभट्टाची दीधिति आणि त्यावर गादाधरी. गादाधरीतील काही वादांचे, पंचवाद आणि उत्तरवाद यांचे गुरूजवळ अध्ययन होत असे. तेवढे झाले की –हे गादाधरीच्या अनुमानखण्डाचे तृतीयांश-एवढे असतील–बाकीचे स्वत: नीट समजून घ्यायचे आणि ते नीट समजले आहेत की नाहीत हे त्यातील विषयावर होणाऱ्या पूर्वोत्तरपक्षाच्या प्रसंगी समजून येत असे. हे नव्यन्यायातील उदाहरण आहे. पण वेदान्त आणि इतर शास्त्रांच्या बाबतीतही हीच अध्ययन-अध्यापनाची पद्धती होती.

— आता मला असे सांगा, की पाठशाळेतील सर्वसाधारण अभ्यासक्रम काय होता? कारण काही विद्यार्थी कीर्तनकार किंवा प्रवचनकार होण्याकडे पुढे वळत, असे तुम्ही म्हणालात. तेव्हा प्राथमिक आणि सर्वसाधारण असा अभ्यासक्रम काय होता?

— कुणाला कीर्तनकार किंवा पुराणिक व्हायचे झाले तरी त्याला सर्व शास्त्रांचे प्राथमिक प्रकरण ग्रंथ शिकवीत असत. कीर्तनकाराला तर वेदान्त सांगावाच लागतो, पण त्याला काही न्यायही पाहिजे. तेव्हा 'तर्कदीपिका' व्हायची. त्याला पूर्वमीमांसाही काही अवगत असावी लागे. तेव्हा त्याचा 'अर्थसंग्रह' करून घेत असत. 'वेदान्तसार' आणि 'पञ्चदशी' यांचे वेदान्तासाठी अध्ययन होत असे. व्याकरणातील 'लघुसिद्धान्तकौमुदी' होत असे. अलंकारशास्त्रावरील अप्पय्य दीक्षितांचा कुवलयानंद हा ग्रंथ व्हायचा. असे हे प्राथमिक प्रकरणग्रंथ सर्व विद्यार्थ्यांना शिकविले जात. ही प्राथमिक तयारी होऊन मग तो कीर्तनकार व्हायचा.

— समजा, साहित्यिक व्युत्पत्ती व्हायला एक वर्ष लागायचे. मग हे प्राथमिक ग्रंथ शिकविले जात. हे एकामागून एक असे शिकवीत की एकाच वेळी शिकवीत?

— एकाच वेळी शिकवीत. सकाळी 'तर्कसंग्रह' किंवा 'तर्कदीपिकेचा' पाठ व्हायचा, तर दुपारी 'वेदान्तसारा'चा व्हायचा किंवा 'पंचदशी'चा व्हायचा, संध्याकाळी पूर्वमीमांसेच्या 'अर्थसंग्रहा'चा व्हायचा. म्हणजे दिवसातून तीन चार विषयांचे एकदमच पाठ होत असत आणि जे ह्या प्राथमिक ग्रंथांच्या पलीकडे गेले आहेत त्यांचा मुख्यत: एकच विषय असे. तो स्वत: इतर काही अध्ययन करीत असेल. पण त्याचा पाठ जो व्हायचा दोन–अडीच तास, तो त्याच्या मुख्य विषयाचा असायचा. ह्या विषयामध्ये त्याने पारंगत व्हावे हे ह्या शिक्षणपद्धतीचे उद्दिष्ट असे. 'हा नैयायिक आहे' ह्या म्हणण्याचा अर्थ असा असे की इतर काही त्याला येत असेल, पण न्यायात तो पारंगत आहे. हा वैय्याकरण आहे, तेव्हा त्याचे व्याकरण यथासांग झालेले असले पाहिजे.

अनुक्रमणिका

— हे सर्व आवश्यक प्राथमिक ग्रंथ घेतले तर त्यांचे अध्ययन पुरे व्हायला साधारण किती वेळ लागत असे ?

— साधारणपणे एक ते दीड वर्ष.

— आता समजा, हे शिकल्यानंतर त्याला कीर्तनकार व्हायचे असेल तर त्याचा पुढचा अभ्यासक्रम काय असे ?

— मग त्याला पूर्वरंगाचे विषय व उत्तररंगाची कथानके आणि त्याला जोड म्हणून संगीत शिकवीत. गाणी म्हणण्याची पद्धती, मराठी अभंग, आर्या, इ. हे सर्व पाठशाळेतच शिकविण्यात येत असे.

— पण समजा, तो शास्त्राकडे वळला. तर त्याला कोणते तरी एक शास्त्र निवडून त्याच्यात पारंगत व्हावे लागत असे, नाही का ?

— हो, पण आमच्या पाठशाळेच्या एका वैशिष्टयाचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. तिच्यात आधुनिक शिक्षणही देण्यात येत असे. इंग्रजी, इतिहास, भूगोल, भौतिकशास्त्रांची प्राथमिक माहिती हे सर्व शिकविण्यात येत असे. मराठी व्याकरण, काही गणित, काही ज्योतिष हेही शिकविण्यात येत असे. म्हणजे माध्यमिक शाळेत जे शिक्षण असे ते आमच्याकडे देण्यात येत असे. मी स्वतः लहानपणीच फलज्योतिष शिकलो. म्हणजे मुहूर्तज्योतिष. हे मी वडिलांकडे शिकलो आणि नंतर वाईला गेलो.

दुसरी गोष्ट अशी की विद्यार्थी पाठशाळेत शिकत असताना त्याच्या कर्मकांडाकडे लक्ष असे. तो संध्यावंदन करतो की नाही, स्तोत्रपठण करतो की नाही इत्यादी. दर आठवड्याला सोमवारी स्तोत्रपाठ होत असे. असा नित्यक्रम असे.

— आता मध्यवर्ती अभ्यासक्रमाविषयी असे म्हणता येईल की साधारणपणे एक वर्ष व्युत्पत्ती होण्यासाठी लागत असे; दीडवर्ष प्राथमिक, प्रकरणग्रंथांच्या अध्ययनासाठी लागत असे आणि मग विद्यार्थी एका विशिष्ट शास्त्रात पारंगत होण्यासाठी म्हणून त्याचे अध्ययन करीत असे. हे अध्ययन किती काळ चालायचे ?

— हे अर्थात् प्रत्येकाच्या कुवतीवर अवलंबून असे. कित्येकांना एका शास्त्रात पारंगत होण्यासाठी तीनचार वर्षे लागत, कित्येकांना बारा वर्षे लागत. ह्याला मर्यादा नसे; ज्याची त्याची कुवत, धारणाशक्ती, वादशक्ती भिन्न असते. कित्येकांना ग्रंथ वाचून चांगले सांगता येई; पण पूर्वोत्तरपक्ष करताना ते अडत. काही पूर्वोत्तरपक्षात चमकत पण त्यांची मूळची ग्रंथाध्ययनाची तयारी कमी पडत असे. उत्कृष्ट, स्वभावसिद्ध वक्ता सभा जिंकतो; पण त्याचे मुद्दे कमी असू शकतात. त्यांचा विस्तार करण्यात तो तरबेज असतो. त्याप्रमाणे चांगला वादपटू असला तरी त्याचे मूळ अध्ययन कमी असण्याची शक्यता असते. पण चार वादपटू जमले तर त्यांना एकमेकांशी तोंड देताना अध्ययनाची चांगली सामग्री आवश्यक असे. अशा रीतीने हे शास्त्रार्थ होत असत.

— स्वत: पाठशाळा स्थापन करून ती चांगल्या प्रकारे चालविण्यासाठी एखाद्या माणसाला किती तयारी करावी लागत असे.

— बारा ते चवदा वर्षे. कारण स्वत: पाठशाळा चालवायची तर स्वतःचा विषय सोडून जे इतर विषय शिकविले जात असतील ते कशाप्रकारे शिकवले जात आहेत ह्याची चांगली कल्पना प्रमुखाला असावी लागते. समजा तो वैय्याकरण आहे तर तो न्यायाचे अध्यापन करू शकणार नाही; पण न्याय कशा रीतीने शिकविला जात आहे हे त्याला समजले पाहिजे आणि त्याच्यामध्ये काही गडबड आहे का हे तर त्याला कळलेच पाहिजे. म्हणजे त्याचा प्रत्येक विषय पक्का असला पाहिजे. मी स्वतःला कधी वैय्याकरण म्हणत नाही पण मी कौमुदी अशा रीतीने शिकलो आहे की वैय्याकरण काय सांगतो आहे आणि ते बरोबर सांगतो आहे की नाही हे माझ्या बरोबर ध्यानात येते. उदा. माधव-

वेदान्त हा माझा विषय नाही; पण मी तो वाचला आहे. हा एक विशेष शिस्तीचा विषय आहे. तो कसा शिकविला जात आहे हे प्रमुखाला समजलेच पाहिजे. तेव्हा प्रमुखाला सर्व विषयाचे आकलन पाहिजे.

— पाठशाळेतील विद्यार्थ्यांचा दिनक्रम कसा असे ?

— प्रातःकाळी ५ वाजता पाठशाळेची घंटा व्हायची. तेव्हा सर्वजण उठून प्रार्थना म्हणत. तिच्यात राष्ट्रीय प्रार्थनाही असे. कारण आमच्या पाठशाळेत तेव्हा तळेगावच्या समर्थ विद्यालयातील देशभक्त सशस्त्रक्रांतिवादी मंडळी आली होती. आमच्या गुरूंचाही त्या राष्ट्रीय वातावरणाशी घनिष्ठ संबंध होता. तेव्हा प्रातःकाळच्या प्रार्थनेत राष्ट्रीय प्रार्थनाही अंतर्भूत झाली होती. त्यानंतर आम्ही स्नानाला जात असू. गुरू व सर्व विद्यार्थी शीतोदकस्नान करीत. मग संध्यावंदन व्हायचे.

— सामुदायिक संध्यावंदन होत असे का ?

— नाही. पण प्रत्येकजण करीत असे. फारतर पन्नास-साठ विद्यार्थी असत. त्यामुळे कोण कुठे आहे, काय करीत आहे हे कळत असे. मग सूर्यनमस्कार होत. ते सक्तीचे नव्हते. कित्येकजण तर बाराशे-पर्यंत सूर्यनमस्कार घालीत. पण माझ्यावर ह्या बाराशेवाल्यांचा काही परिणाम होत नसे. माझे काही अत्यंत चांगले मित्र बाराशे नमस्कार घालायचे. मी दीडशे घालीत असे. पण मी योगासने करीत असे. मी ती घरी शिकलो होतो. योगसूत्रांचाही मी स्वतः अभ्यास केला होता. योगाकडे अलिकडे जगाचे फार लक्ष गेले आहे. परंतु माझे लहानपणापासून योगाकडे लक्ष आहे. योगामध्ये जो सिद्धिपाद आहे त्याच्यात अष्टसिद्धी सांगितल्या आहेत. त्या खऱ्या की खोट्या आहेत असा वाद पाठशाळेत चालत असे. आमचे गुरू जुन्या पद्धतीने सर्व जीवन जगणारे होते. पण ते म्हणायचे 'हा अर्थवाद आहे; स्तुतिपर आहे; असे खरोखर घडत नाही." त्यावेळीही खूप दैवशक्तीचे साधुपुरुष, जसे आज दिसतात तसे, होते. नारायणमहाराज वगैरे. ते चमत्कार करतात अशी अनेकांची समजूत होती. पण आमचे गुरुजी सांगत, 'चमत्कार होऊ शकत नाही' आणि याचे उदाहरण ते असे देत की 'व्यासासारख्यांना दिव्यदृष्टी होती.' पण ती आपल्यासारख्यांना नाही' असे प्रत्यक्ष शंकराचार्यांनी म्हटले आहे. देवताधिकरणामध्ये त्यांनी हे म्हटले आहे. तेव्हा चमत्कार असे काही असत नाहीत असे त्यांचे म्हणणे असे.

हा विवेकवाद किंवा बुद्धिवाद हा आमच्या पाठशाळेच्या शिक्षणाचा भाग होता. राष्ट्रीय वृत्ती हा दुसरा भाग. इतिहासाचे अध्ययन ह्या दृष्टिकोनातून होत असे. गेल्या हजार वर्षांत भारताचा वारंवार पराभव का झाला ह्याची सतत मीमांसा चालू असे. त्यामुळे लो. टिळक, दादाभाई नौरोजी यांचे विचार आमच्याकडे यायचे. सुधारकी विचारही यायचे. पण आमच्या गुरुजींना सुरवातीला आगरकरी सुधारकी विचार मान्य नव्हते.

— थांबा. दिनक्रमाकडे परत वळूया. आपले सूर्यनमस्कार घालून झाले आहेत.

— नमस्कार घातल्यानंतर सकाळची न्याहरी व्हायची आणि नंतर पाठ सुरू होत. सकाळचे पाठ सरासरी ११–३० वाजेपर्यंत चालत. ८ ते ११–३० ही सकाळच्या पाठाची वेळ असे. त्यानंतर भोजन. आम्ही काही मधुकरी असू, काही विद्यार्थ्यांचा खर्च त्यांचे वडील पाठवीत असत आणि पाठ-शाळेला ज्या देणग्या मिळत असत त्यांतून काही विद्यार्थ्यांची सोय करण्यात येत असे. असे तीन प्रकारचे विद्यार्थी असत. मी जवळजवळ चार वर्षे मधुकरी मागून रहात असे. माझा अनुभव असा आहे की प्रत्येक दिवशी, भिक्षापात्र घेऊन बाहेर पडताना, जिवावर यायचे. कधीही, कोणत्याही दिवशी भिक्षा मागायला बाहेर पडताना जिवावर आले नाही असे झाले नाही. प्रथम मी माझ्या ब्रह्मचर्याच्या व्रताचा भाग म्हणून भिक्षा मागत असे. पुढे आमच्याकडे ज्या चर्चा चालत असत त्यांचा माझ्या मनावर परिणाम झाला. आमच्याकडे खूप चर्चा होत. विनोबा भावे आमच्याकडे आले होते. ते जवळजवळ एक वर्ष येथे

अनुक्रमणिका

होते. राष्ट्रीय चळवळीत काम करणारी क्रांतिकारक तरुण मंडळी आली होती ते अनेक प्रश्नांची चर्चा करीत. त्यामुळे माझा जो परंपरानिष्ठ दृष्टिकोन होता, स्नानसंध्या, स्पर्शास्पर्श विचार, सोवळपात कायम रहायचे, हे जे विचार होते, ते सतराव्या वर्षी साफ नाहीसे झाले आणि माझा नवा राजकीय दृष्टिकोन तयार होऊ लागला.

— ठीक. आता तुम्ही भोजन उरकले आहे असे समजू या. साधारणपणे १२ वाजेपर्यंत भोजन उरकले जात असेल ?

— १२.३० वाजेपर्यंत. नंतर तासभर विश्रांती व्हायची व साधारणपणे २ वाजता परत पाठ सुरू व्हायचे. पाठाचा एक क्रम असे. पूर्वावलोकन, प्रत्यक्ष पाठ आणि चिंतनिका असा क्रम असे. पूर्वावलोकन सामुदायिक असे. म्हणजे जो पुढे पाठ व्हायचा तो कितपत समजतो हे पूर्वावलोकनात पहाण्यात येत असे. नंतर प्रत्यक्ष पाठ. नंतर हा पाठ आपल्याला कितपत समजला आहे हे पहाण्यासाठी म्हणून विद्यार्थी तो एकमेकांना समजावून सांगत असत. अशा रीतीने ते अध्ययन चालायचे.

— चिंतनिका चालताना गुरू तेथे हजर असत का ?

— नाही. काय व्हायचे, पाठ सुरू झाला की आदला पाठ कितपत समजला आहे ह्याची दहा मिनिटे तपासणी व्हायची. ही तपासणी झाली की नवा पाठ सुरू होत असे. शिवाय नव्या पाठाशी मागल्या पाठाचा संबंध असे. ह्यामुळे विद्यार्थ्यांचा तो पाठ तयार आहे की नाही हे समजून येत असे. शिवाय वरच्या वर्गात, शास्त्राच्या वर्गात, चार–पाच विद्यार्थी असत. साहित्यव्युत्पतीच्या वर्गात दहा-पंधरा विद्यार्थी असत. पण शास्त्राच्या वर्गात चारपाच विद्यार्थी असत त्यामुळे विद्यार्थ्यांची तयारी होत आहे की नाही हे वर्गातच कळून येत असे. तो तयार होतच जायचा कारण रोजच त्याची परीक्षा होत असे. अशी अध्ययनाची पद्धती होती. परीक्षा कधी आहे, परीक्षेची तयारी कधी करायची असा प्रश्न नसे. ह्यामुळे जुन्या काळातले शास्त्रीपंडित नवीनांना परीक्षा कसल्या देत बसला आहात, असे विचारायचे. त्यांचे म्हणणे असे की तुम्ही जर विशिष्ट वेळी परीक्षेला बसत असाल तर तुमची रोज परीक्षा होत नाही असा त्याचा अर्थ होतो, म्हणजे तुम्ही नुसती श्रवणभक्ती करता. तुम्ही जे ऐकता ते एका कानात शिरून दुसऱ्या कानातून बाहेर पडते असेही होत असेल. असे त्यांचे म्हणणे असे.

— पाठ दोन ते चार वाजेपर्यंत चालत असे का ?

— नाही. प्रत्येक पाठ साधारणपणे ५० मिनिटे चालत असे. त्यानंतर दुसरा पाठ सुरू होत असे. दुपारचे पाठ दोन वाजेपासून सूर्यास्तापूर्वी पंधराएक मिनिटापर्यंत चालत असत. सूर्यास्ताच्यावेळी सर्वजण संध्यावंदन करीत. त्यानंतर स्तोत्रपाठ होत. मग रात्रीचे भोजन.

— भोजनानंतर ?

— भोजनानंतर काही नाही.

— मग तुम्हाला स्वतःचा अभ्यास करायला कधी वेळ मिळत असे.

— पाठांच्या मधून वेळ मिळत असे. शिवाय पूर्वावलोकन आणि चिंतनिका हा स्वतः केलेला अभ्यास असे.

— पण खाजगी रीतीने अभ्यास करायला वेळ कधी असे ?

— रात्री हा वेळ मिळत असे. कारण भोजनानंतर रात्री काहीही नसे. मी रात्री ११ वाजेपर्यंत वाचन करीत असे. वेगवेगळ्या विषयांचे. त्याला काही मर्यादा नसे.

— पाठशाळेला देणग्या कशा मिळत ?

— ह्यासाठी प्रचारक असत. महादेवशास्त्री दिवेकर, त्याचप्रमाणे गोविंदबुवा देव, महादेवशास्त्री वाटवे, वासुदेवशास्त्री कोनकर, शंकरराव जोशी हे प्रचारक होते. ते देणग्या गोळा करीत. लोक देणग्या देत असत.

— ह्या देणग्यांवर पाठशाळा साधारणपणे व्यवस्थितपणे चालत असे, नाही का ?

— व्यवस्थितपणे चालत असे. त्याच्यात कधी खंड पडला नाही. शिवाय आमच्या माधुकरीची त्याला जोड असे ना ?

— म्हणजे ह्या पद्धतीच्या अध्ययन-अध्यापनाला सार्वजनिक पाठिंबा होता !

— होय ! अशी त्यावेळी परिस्थिती होती.

— तुमच्या स्वतःच्या अध्ययनाकडे फिरून वळूया. तुमची जागदीशी, गादाधरी झालेली आहे. पुढे काय झाले ?

— नंतर, म्हणजे १९१७ साली, विनोबाजी प्राज्ञपाठशाळेतील आपले शांकर भाष्याचे अध्ययन आटपून परत गेले. ते म्हणत असत हे जे प्राचीन अध्ययन आहे, घटपटाची खटपट आहे, त्याने देशाचा काही उद्धार व्हायचा नाही. तर आधुनिक शिक्षण घेतले पाहिजे आणि ह्या देशामध्ये यंत्रोद्योग आले पाहिजेत 'त्याच्यासाठी तुला अमेरिकेत जरी जावे लागले तरी जा' असे ते मला म्हणाले. मी स्वामी सत्यदेव यांचे हिंदीमधील निबंध वाचले होते. हे स्वामी सत्यदेव एक कामगार नेते होते. पण होते संन्यासी. त्यांचा आशयही असाच होता. ह्याचा माझ्या विचारावर फार परिणाम झाला. मी तोपावेतो आगरकरांचेही निबंध वाचले होते आणि जुन्या परंपरेवरील माझी श्रद्धा ढिली झाली होती. नेस्तनाबूद नव्हती झाली. तेव्हा मी विनोबांबरोबर स्वामींना न सांगताच, बडोद्याला त्यांच्या घरी शिकायला गेलो. माझ्याबरोबर दामोदरशास्त्री कोनकर होते, आणि तिसरे धुंडिराज देव. हे पुढे सेनापती बापटांचे सहकारी झाले. असे आम्ही तिघे गेलो. त्यावेळी दिनकरशास्त्री कानडे हे राजकीय नेते, क्रांतिकारक आणि उत्कृष्ट वक्ते आमच्या पाठशाळेच्या संस्थापकांपैकी होते. त्यांनी आमचा सुगावा काढला. मी कुणाला न सांगता निघून गेलो, कारण मला सरळ परवानगी मिळणार नाही अशी माझी खात्री होती. विशेष गोष्ट ही, की मी कुठे गेलो ह्याचा पत्ता पोलिसांनाही लागला नसता. कारण माझा वेष तोपर्यंत गोसाव्याचा होता. म्हणजे जटा होत्या. मिशा नव्हत्या, कारण मी सतरा वर्षांचा होतो. मी बडोदा स्टेशनवर पोचलो. तेव्हा तेथे जवळच केस कापून घेतले आणि गोटा केला. आम्ही तिघे विनोबांच्या घरी गेलो. त्यांनी आमची व्यवस्था केली होती. तिथे एक विद्यार्थिमंडळ होते रावपुऱ्यामध्ये. तिथे आम्ही राहिलो. विनोबांनी मला इंग्रजी शिकविले. हे माझे शिक्षणही व्युत्पत्तिपद्धतीने झाले. म्हणजे तर्खडकरांची भाषांतरमाला, तीन पुस्तकांची, तीन महिन्यांत पुरी झाली. त्यानंतर 'टीचिंग ऑफ ख्राइस्ट' हे टॉल्स्टॉयचे सोप्या भाषेतील पुस्तक, 'सॅन्फर्ड अँड मर्टन'.

— ह्याची 'इनामदारांचा बाळू' आणि 'हरी आणि त्र्यंबक' अशी दोन रूपांतरं मराठीत आहेत, नाही का ?

— हो ! तेव्हा हे पुस्तक आणि लॅंबचे 'टेल्स फ्रॉम शेक्सपीअर' हे पुस्तक, अशी तीन पुस्तके मी सहा महिन्यांत वाचली. अर्थात माझे स्पेलिंग कच्चे होते. ते अजूनही आहे. परंतु वाक्यरचना, संदर्भ वगैरे व्यवस्थित येऊ लागले. मी शुद्ध वाक्येही बनवीत असे. विनोबा मला जुन्या पद्धतीनेच शिकवीत होते. जेव्हा ते मला लॅंब्स् टेल्स शिकवू लागले, तेव्हा मी त्यांना म्हटले, की तुम्ही मला शिकविण्याऐवजी मला समजते की नाही ते पाहूया. तेव्हा एक गोष्ट वाचून मी बिनचूक त्यांना सांगितली. 'अरे तुला समजले की सगळे' ते म्हणाले. पुढे म्हणाले– 'इंग्रजी शिकून झाले. आता आपण साबरमतीच्या सत्याग्रहाश्रमामध्ये जायचे आणि तिथे सेवा करायची'

हे ऐकून मला धस्स झाले. मी अमेरिकेला जाण्यासाठी इंग्रजी शिकत होतो आणि त्याच्याऐवजी विणकाम करायचे, चरखा चालवायचा हे कांही मला पटेना. तेव्हा मी तिथूनही गुपचूप रीतीने रात्री पळून गेलो. म्हणजे मी आणि दामोदरशास्त्री कोनकर असे पळून आलो. धुंडिराज देव अगोदरच तिथून निघाला होता. कारण मध्यंतरात कानडेशास्त्री यांनी आम्हाला शोधून काढले होते आणि

त्यांनी वाईला लिहिले होते, की हे तिघे येथे बडोद्याला सुखरूप आहेत. माझ्या गुरुजींना मी पळून गेलो आणि बेपत्ता झालो याचे फार वाईट वाटले होते. त्यांनी माझ्या वडिलांना त्याविषयी एक पत्र लिहिले. माझ्या वडिलांनी गुरुजींना उलट लिहिले की तुम्ही काही काळजी करू नका. तो धावेल, धावेल, थकेल आणि परतेल. आणि त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे मी परत आलो. आणि कानडेशास्त्र्यांना भेटलो. मग गुरुजींची भेट घेतली, त्यांच्या पाया पडून त्यांना शरण गेलो. क्षमा मागितली. ते म्हणाले 'क्षमा कसली मागतोस ? आलास ना ? याच्यात सर्व आले.'

ह्यामुळे, अमेरिकेत जाऊन आधुनिक शिक्षण घेण्याची माझी वासना तशीच अतृप्त राहिली. मी इंग्रजी वाचत होतो, पण फार नाही. मी शास्त्रेच जास्त वाचीत होतो. नंतर मला असे वाटू लागले, की आपण एखादी पदवी घ्यावी. म्हणून मी वाराणसीला गेलो. तेथे आमच्या स्वामींचे एक शिष्य योगानंद म्हणून होते. त्यांचा एक सुरेख मठ बिंदुमाधव घाटावर होता. तिथून समोरच गंगेचे दर्शन घडत असे. तो सबंध मठच मला मिळाल्यासारखा झाला, कारण योगानंद तेथे नव्हते; ते प्रचारासाठी महाराष्ट्रात निघून आले होते. ते मूळचे सोलापूरचे होते पण येथे आल्यावर त्यांना पोटाची काही व्याधी जडली आणि ते लवकर निवर्तले. मी मठात रहात असे. जवळच्याच मोहल्ल्यामध्ये लक्ष्मणशास्त्री द्रविड यांची पाठशाला होती. तिच्यात ते स्वतः, त्यांचे चिरंजीव राजेश्वरशास्त्री, आणि इतर मंडळी, उदा. नित्यानंद पर्वतीयशास्त्री, शिकवित पर्वतीयशास्त्री हे चतुःशास्त्री होते.

— चतुःशास्त्री म्हणजे कोणत्या चार शास्त्रांचे अधिकारी ?

— व्याकरण, न्याय, मीमांसा,

— आणि अलंकारशास्त्र ?

— छे ! छे ! अलंकारशास्त्र हे तसे मोठे शास्त्रच नव्हे. त्याची व्युत्पत्ती करून घ्यावी लागत नाही. ते सोपे असते. उदा. मी अलंकारशास्त्र कधी शिकलोच नाही. परंतु मी त्याचे पाठ दिले आहेत. 'रसगंगाधर' तर नव्यन्यायाच्या शैलीत आहे. पण तोही मी शिकविला आहे. चवथे शास्त्र म्हणजे वेदान्त.

ह्या सर्व पंडितांकडे, राजेश्वरशास्त्री, पर्वतीयशास्त्री यांच्याकडे मी थोडेथोडे पाठ घेतले. पण आमच्या वाईच्या पाठशाळेत गुरुजींनी काहीशी पश्चिमी शिस्त आणली होती. उदा. ९ वाजून ५ मिनिटापासून तो १० वाजेपर्यंत एक पाठ, इ. वेळापत्रक लागलेले असे. पण या पंडितांच्या घरी वेळापत्रक नसे. तुम्ही सकाळी पाठासाठी गेला तर दुपारी, संध्याकाळी कधीही पाठ होईल. मला ह्या पश्चिमी शिस्तीची सवय झाली होती. मी मूळचा खेड्यातला. मला तशी म्हणण्यासारखी शिस्त नव्हती. पण प्राज्ञ पाठशाळेत आल्यापासून शिस्त माझ्या अंगवळणी पडली. आपल्याला स्वराज्य, स्वातंत्र्य मिळवायचे आहे, त्यासाठी लष्करी शिस्त आपल्या अंगी बाणली पाहिजे असा पाठशाळेतला विचार होता. आमचे स्वामी जरी जुन्या पद्धतीचे अनुष्ठान करणारे शास्त्री होते तरी लष्करी शिस्त आणि आधुनिक भौतिक विद्या यांच्याविषयी त्यांना फार आदर होता. मी पाच वर्षे पाठशाळेत राहिलो होतो म्हणून ह्या शिस्तीची मला सवय जडली होती. म्हणून मी एका गुरूकडे रहायचे नाही, पण अनेक गुरूंचे पाठ ऐकायचे असे ठरविले. उदा. राजेश्वरशास्त्र्यांचे गुरू वामाचरण भट्टाचार्य हे महानैयायिक होते. त्यांच्याकडे जाऊन मी पाठ ऐकत असे. त्यांचा पाठ इतका सोपा असे, सुरेख असे की काही विचारू नका. राजेश्वरशास्त्री नुकतेच न्यायाचार्य झाले होते. त्यांचा पाठ अतिशय कठीण असे. कारण विद्यार्थ्यांना समजेल अशा रीतीने पाठ द्यायची शिस्त त्यांना अजून लागायची होती. पुढे लागली असेल. ते त्रिखंडपंडित मानले जातात. पण वामाचरण भट्टाचार्यांकडे गेल्यानंतर मला फार समाधान झाले.

— राजेश्वरशास्त्र्यांनी लिहिलेले असे काही आहे का हो ?

— थोडे आहे. त्यांनी भारतीय राजनीतीवर काही लिहिले आहे. मी त्यातले काही वाचायला घेतले, पण आधुनिक राजनीतीचा अभ्यास मी केला असल्यामुळे मला त्याचे काही विशेष वाटले नाही.

अनुक्रमणिका

— त्यांनी न्यायावर काही लिहिले आहे का ?

— थोडे लिहिले आहे दिनकरी-रामरुद्री जी आहे न्यायमुक्तावलीवर, तिच्या शेवटच्या भागात जिथे रामरुद्री नाही तिथे तिची पूरणी राजेश्वरशास्त्र्यांनी लिहिली आहे. पण त्यांनी फार लिहिले नाही हे खरे आहे. त्यांनी लिहिले असते तर ते फार चांगले झाले असते.

— काशीला तुम्ही किती वर्षे राहिला ?

— मी तीन वर्षे राहिलो. पण उन्हाळ्यात मी वाईला यायचो व मग परत जायचो. काशीला मी नियमाने पाठ आणि शास्त्रार्थ ऐकत असे. नियमाने एका गुरूकडे का राहिलो नाही ते मी मघा सांगितलेच. काशीला संस्कृत महाविद्यालय होते. पण मी तेथे गेलो नाही. तेथे व्यवस्थितपणे पाठ चालत. मी तेथे का गेलो नाही हे मला आता आठवत नाही. पण गेलो नाही हे खरे.

— तुम्ही काशीला मुख्यत: न्याय शिकला का ?

— न्याय, वेदान्त, शाब्दबोध– म्हणजे व्युत्पत्तिवाद; ह्याच्यात व्याकरणाचा विषय येतो; म्हणून तुलनात्मक व्युत्पत्तिवाद झाला माझा. म्हणजे वैयाकरण, मीमांसक आणि नैयायिक या सर्वांचा शाब्दबोध व्यवस्थित रीतीने झाला माझा. वेदान्ताचाही शास्त्रार्थ मी केलेला आहे.

— वेदान्ताचे कोण प्रमुख शास्त्री होते ?

— पर्वतीयशास्त्री.

— हे मराठी गृहस्थ होते का ?

— मूळचे मराठी. म्हणजे हिमालयाकडे जी महाराष्ट्रीय मंडळी गेली आणि अनेक पिढ्या राहिली, तिच्यातले ते होते. पण काशीमध्ये मराठी मोहल्यात राहिल्यामुळे त्यांना मराठी येत असे. नित्यानंद पंडितांचा अधिकार सर्वांना मान्य होता.

— न्यायाचे प्रमुख पंडित म्हणजे वामाचरण भट्टाचार्य नाही का ?

— हो.

— हे आजचे प्रा. शिवजीवन भट्टाचार्य यांचे वडील का ?

— नाही. ते वेगळे. तेही महान् नैयायिक होते. त्यांचे नाव पंचानन तर्करत्न भट्टाचार्य. त्यावेळी काशीला अव्वल दर्जाचे दहा ते बारा नैयायिक असावे. हे नैयायिक बौद्धन्याय, जैनन्याय ही शास्त्रेही शिकवीत. त्यांच्याकडे जैनन्याय शिकायला जैन मंडळी येत असे. बौद्धन्याय आणि जैनन्याय राखला ह्या लोकांनी.

— बौद्धन्याय शिकायला कुणी येत असे का?

— आपलीच मंडळी बौद्धन्याय शिकायची. पण जैन मंडळी मात्र जैनन्याय शिकायला यायची.

— कुणी परदेशी बौद्ध बौद्धन्याय शिकायला येत का?

— नाही.

— काशीला तीन वर्षे राहून, न्याय, मीमांसा, वेदान्त आणि व्याकरण शिकून मग कलकत्त्याला गेला ना?

— कलकत्त्याला मी प्रथम 'तर्कतीर्थ' ह्या पदवीची माध्यमिक परीक्षा दिली आणि नंतर अंतिम परीक्षा दिली. पण अंतिम परीक्षेसाठी मी वाईहून कलकत्त्याला गेलो. मी १९२२ साली ह्या अंतिम परीक्षेसाठी गेलो माझ्यापाशी आहे ते प्रमाणपत्र. कोणतीतरी पदवी पाहिजे म्हणून मी ती मिळविली. पदवीकरता शिकायचे असते तर तिथे मी राहिलो असतो आणि सात-आठ पदव्या मिळविल्या असत्या. त्या क्रमाने मिळत. पण माझे तिकडे लक्ष नव्हते.

— तेव्हा असे म्हणूया, की ह्या वेळेपर्यंत न्याय, मीमांसा आणि वेदान्त यांच्यांत तुमची पक्की बैठक बसली आणि नंतर तुमचे पुढील अध्ययन चालूच राहिले.

— ते चालूच राहिले. कारण मी हे विषय शिकवीत राहिलो. एकवीस सालापासून तो तीस सालापर्यंत हे विषय मी वाईला शिकवीत होतो. माझे शिकविण्याचे तीन पर्याय झाले. मी अलंकारशास्त्र शिकवीत असे, न्याय आणि वेदान्त शिकवीत असे. पूर्वमीमांसाही मी काही काळ शिकविलेली आहे. उदा. गोस्वामी पांडुरंगशास्त्री हे माझे न्यायाचे आणि वेदान्ताचे विद्यार्थी. मग ते काशीला गेले. मी काशीला शिकून आलो ना तेव्हा त्यांचाही काशीकडे ओढा लागला. तसेच रघुनाथशास्त्री कोगजे, तर्कतीर्थ हे माझे विद्यार्थी. ते धर्मनिर्णय मंडळाचे संचालक होते. त्यांचे तर्कतीर्थ ह्या पदवीपर्यंत नव्हे, पण माध्यमिक परीक्षेपर्यंतचे अध्ययन मी करून घेतले. नंतर बळवंतराव खरे हे माझे विद्यार्थी होते. ते धर्मकोशात काम करीत. ते मॅट्रिक झाले होते व पुढे लष्करात गेले. त्यांना मी न्याय व वेदान्त शिकविला. एक गोखले होते, मिरजेचे. हे घराणे गायनासाठी प्रसिद्ध होते. ‘ महादेवशास्त्री ’ हे त्यांचे नाव. हे पुढे हायस्कूल-शिक्षक झाले. हे माझ्यापाशी न्याय शिकले. तर्कतीर्थ झाले. ते गवई घराण्यातले असल्यामुळे एक दिवशी माझा स्तोत्रपाठ ऐकून, ते म्हणाले “ शास्त्रीबुवा, तुम्ही चांगले गवई व्हाल. तुम्ही गाणे शिका.” पाठशाळेत आमचे गाण्याचे शिक्षक रावजी जोशी होते. ते मोठ्या गवई घराण्यातले होते. ते सुरेल, आकर्षक गात नसत. पण त्यांचे शास्त्र पक्के. गाणे शिकण्यास त्यांच्यापाशी जाऊन मी आठ दिवस रोज सकाळी बसलो. ते म्हणाले, “ तुम्हाला गाणे येणार नाही. ” मग मी महादेवला म्हटले, “ अरे, तू गवई घराण्यातला. चांगले गाणे गातोस, गाण्यावर चांगले निबंध लिहितोस. तू म्हणतोस मला गाणे येईल आणि रावजी म्हणतात की मला गाणे येणार नाही. तर आता मी काय करू ? ” तो म्हणाला, “ मला रावजी जोशींचे मत पसंत नाही.” पण मी गाण्याचा नाद सोडून दिला.

ह्या काळामध्ये मी मराठीत बरेच वाचन केले. सरदेसायांच्या सर्व रियासती वाचल्या ...

— तुम्ही आधुनिक मराठी साहित्य जे वाचले त्याचा तुमच्या मनावर काय संस्कार झाला ?

— केशवसुत, चंद्रशेखर, गोविंदाग्रज, अनिल, बोरकर, इ. कवी मी वाचले. अजून वाचतो. मी संतवाङ्मय लहानपणापासून वाचीत होतो. त्या पार्श्वभूमीवर असे म्हणता येईल, की आधुनिक मराठी कविता मला आवडते; परंतु माझे मन पूर्ण आनंदाने भरून गेले आहे असा काही अनुभव मला तिच्यामुळे आला नाही. पण अजूनही ही कविता मला आवडते.

— आणि मराठी गद्याविषयी तुम्ही काय म्हणाल ?

— ‘ निबंधमाला ’ तर आमच्या अध्ययनात होती कारण मराठी आम्हाला शिकवीत असत. ‘ निबंधमाला ’ मी सबंध वाचली होती. तिची शैली मला आवडत असे. तिची पल्लेदार वाक्यरचना मला आवडत असे. परंतु मला आगरकर आणि टिळक जास्त आवडत. टिळक तर मला फार आवडत. टिळकांची सरळ मराठी शैली, प्रसन्न गद्य मला अतिशय रुचे. त्यांचे मी नित्य वाचन करीत असे. आगरकरांचेही करीत असे. आगरकरांनी माझे विचार पालटून टाकले. त्यांच्यापासून मी सामाजिक उत्क्रांतिवाद शिकलो. स्पेन्सरची भाषांतरे मराठीत होती. मिलची भाषांतरेही उपलब्ध होती. ‘ऑन लिबर्टी ’ चे भाषांतर उपलब्ध होते. मिलची भाषांतरे मला तितकीशी आवडली नाहीत; पण मी स्पेन्सरची सर्व भाषांतरित पुस्तके वाचली. सिज्विकचे ‘ राजनीतिशास्त्र ’ वाचले. सिज्विकची शैली शास्त्रार्थाची आहे. ती मला फार आवडली. मला वाटते, मूर हा सिज्विकचा शिष्य आहे.

— हो.

— स्पेन्सरचा अज्ञेयवाद मराठीत आहे. तोही मी वाचला. हे पश्चिमी समाजविज्ञान मला फार आकर्षक वाटले.

शिवरामपंत परांजपे यांचे निबंध ?

अनुक्रमणिका

-- शिवरामपंतांचे निबंध मी वाचीत असे; पण माझी ही जी परंपरागत शिक्षणाची पद्धती होती आणि बोध थोडक्यात करून दिला पाहिजे हे जे तिचे तत्त्व होते त्याच्यामुळे- जरी त्यांचे वक्तृत्व मला आवडत असे, तरी- त्यांचे लेख वाचताना माझा विरस होत असे.

-- आता, तीस सालापासून तुम्ही पद्धतशीर रीतीने इंग्रजी वाचू लागला, होय ना? कोण-कोणते प्रमुख ग्रंथ तुम्ही सुरवातीला वाचले?

-- मी बकलचा 'हिस्टरी ऑफ् सिव्हिलिझेशन इन् इंग्लंड' हा ग्रंथ वाचला. तो मला फार आवडला. गिबनचे 'डिक्लाइन अँड फॉल ऑफ धि रोमन एम्पायर' वाचले.

-- सबंध वाचले?

-- हो, सबंध वाचले. त्याची शैली मला अतिशय आवडली. तॅन (Taine) चा इंग्रजी साहित्याचा इतिहास वाचला. माझा ओढा कठीण पुस्तकांकडे होता. त्यांच्याकडे माझे लक्ष इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी वेधले. ते मला म्हणाले, 'तू न्याय इतका शिकला आहेस, तर युरोपियन न्याय वाच की.' तेव्हा मी मिलचे लॉजिक संबंध वाचले. ते मला बरे वाटले. पण अनुमानात आपण विशिष्टाच्या ज्ञानाकडून विशिष्टाच्या ज्ञानाकडे जातो हा सिद्धांत काही मला पटला नाही. ह्या सिद्धांताचे काही अनुयायी आपल्याकडेही आहेत. नंतर मी मिलचे 'लिबर्टी' आणि 'रेप्रेझेन्टेटिव्ह गवर्मेन्ट' वाचले. त्यामुळे पश्चिमी राजकीय विचारांचे व्यवस्थित आकलन होऊ लागले. आणि लोट्झे म्हणून एक जर्मन तत्त्ववेत्ता होता. त्याचे 'लॉजिक' आहे. ते कठीण आहे. तेही मी वाचले. सिग्व्हार्टही मी वाचला.

त्यावेळी मार्क्सवादी चळवळीला या देशात जोरात प्रारंभ झाला होता. तेव्हा मी मार्क्स वाचला. तुरुंगात मी मार्क्स वाचायला सुरुवात केली. रॉय यांचे निबंधही तुरुंगात गुप्त रीतीने येत असत. ते मी वाचले. कारण त्यावेळी द्वा. भ. कर्णिक यांची आणि माझी ओळख झाली होती. हा परिचय १९३० साली तुरुंगात झाला. त्यांच्यामुळे हे वाङ्मय माझ्याकडे येऊ लागले.

मी ३२ साली धुळे जेलमधून बाहेर आलो तेव्हा अस्पृश्यतानिवारणाची चळवळ गांधीजींनी सुरू केली होती. तेव्हा जमनालाल बजाज यांनी गांधीजींना लिहिले, की 'येथे आमच्या तुरुंगात जे एक शास्त्री आहेत ते अस्पृश्यतेच्या बाबतीत आपल्या विचाराचे आहेत आणि ते शास्त्राच्या आधारे अस्पृश्यतानिवारणाचे समर्थन करतात. त्यांच्या चर्चा मी ऐकल्या आहेत. तर त्यांना बोलावून घ्या.' पुणे येथे हरिभाऊ फाटक म्हणून गांधीजींचे एक म्हातारे शिष्य होते. त्यांच्यामार्फत गांधींनी मला निरोप पाठविला. आणि धुंडीराज देव जे माझ्याबरोबर लहानपणी होते आणि पुढे सेनापती बापटांचे अनुयायी झाले त्यांच्यासोबत वाईला हा निरोप आला की महात्मा गांधींच्या दर्शनाकरिता तुम्हाला बोलावले आहे. मला आनंद झाला. मी म्हटले, 'हे कसे काय?' ते म्हणाले, "तुम्हाला हरिभाऊ सांगतील." हरिभाऊंकडे गेलो. ते म्हणाले, "जमनालाल बजाजांनी लिहिले आहे. म्हणून जेलमध्ये तुम्हाला बोलावलेले आहे." मी गेलो. गेल्यावर माझ्या नेहमीच्या पद्धतीने मी प्रणाम केला आणि बसलो. मग हिंदीमध्ये आमची चर्चा झाली. गांधीजींनी 'तुम्ही तुमची भूमिका कशी काय मांडता?' म्हणून मला प्रश्न केला. मी म्हटले- साधारणधर्म जो आहे-दशकं धर्मलक्षणम्- तो सनातन म्ह० शाश्वत आहे आणि बाकीचे धर्म परिवर्तनशील आहेत. ह्याची उदाहरणे सांगितली. व ह्या आधारावर अस्पृश्यता पाळू नये कारण तिच्यातून सामुदायिक द्वेष व्यक्त होतो. हे माझे मत मांडले. 'अद्वेषरागिभिः हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत' अशी मनूची प्रतिज्ञा आहे. पण पुढे मनुस्मृतीत अस्पृश्यतेचे समर्थन आहे. पण मनुस्मृतीमध्ये, साधारणधर्म हेच श्रेष्ठ आहेत आणि ते सर्व आश्रम, वर्ण आणि जाती यांना लागू आहेत, असे म्हटले आहे. आणि हा पाया धरला की असा विचार करता येतो, असे मी सांगितले. देवलस्मृती-

तील काही वचनेही सांगितली, पण ती महत्त्वाची नाहीत. माझी तात्त्विक भूमिका साधारणधर्माच्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे

त्यानंतर प्राचार्य आनंदशंकर ध्रुव आले. आठदहा दिवसांनी, दहापंधरा दिवसांनी बाबू भगवानदास आले. ह्या सगळ्यांशी चर्चा झाल्यावर त्यांना गांधीजींनी लेख लिहायला सांगितले, नंतर आमचे गुरुजी, डॉ. भाऊजी दप्तरी आणि म. म. पाठक वगैरे मंडळींना मी त्यांच्याकडे आमची बाजू सांगण्याकरिता नेले. आणि आमचा शास्त्रार्थ सुरू झाला. गांधींनी एके दिवशी आमच्या गुरुजींना निरोप पाठविला होता की तुम्ही दहा वाजता या. मी म्हटले, 'की आमचे स्वामी संन्यासी आहेत. बारा वाजता त्यांच्या भिक्षेची वेळ होते.' गांधीजी म्हणाले, 'मी भिक्षा देतो.' त्याप्रमाणे ते आले, सगळी मंडळी – बाबू भगवानदास, स्वामीजी, म. म. पाठकशास्त्री, इ.– जमली आणि गांधींनी सांगितले की जुन्या परंपरेच्या ह्या लोकांनी एक जाहीरनामा काढावा. ह्या जाहीरनाम्याचे सूत्र काय असावे असा प्रश्न निघाला. तेव्हा गांधींनी स्वामींना सांगितले की तुम्ही सूत्र द्या. स्वामींनी सांगितले; 'हा देईल.' त्यांनी माझ्याकडे बोट दाखविले आणि म्हणाले, 'हा जरूर देईल.' बाबू भगवानदास म्हणाले, 'बरोबर आहे. ह्यांच्याकडे द्या.' दप्तरीही तसेच म्हणाले. त्याप्रमाणे मी ती सूत्रे तयार केली, त्यांच्यापुढे ठेवली, गांधींनी दोन-तीन शब्द बदलले.

पण भाऊजी दप्तरी काही त्याच्यावर सही करायला तयार होईनात. 'अस्पृश्यांनी प्रथम स्वच्छ व्हावे आणि मग त्यांची अस्पृश्यता जावी' असे त्यांचे म्हणणे होते. यावर आम्ही सर्व हसलो. 'अहो' म्हटले, 'आपल्या घरात वेगवेगळी कामे करणारी माणसे, बायका अनेकदा अस्वच्छ असतात.' 'त्यांचे ते अस्वच्छ धंदे!' भाऊजी म्हणाले. 'अहो! ते धंदे समाजोपकारक आहेत. म्हणून हे तुमचे म्हणणे काही बरोबर नाही.' आम्ही म्हणालो. अशी आमची भाऊजींबरोबर दोनतीन तास चर्चा झाली. पण तत्त्वतः आम्ही एकच होतो. मग भाऊजींची सही झाली. म. म. पाठकशास्त्र्यांनी सही करायचे नाकारले. त्यांनी सांगितले की 'हे मला मान्य आहे. पण मी ह्यावर सही केली तर आमच्या घरावर दगड येतील.' हा सरळपणा गांधीजींना आवडला. अर्थात् ते म्हणाले की यांना अशी भीती वाटावी हे काही बरे नाही. परंतु पाठकशास्त्र्यांविषयी त्यांचा आदर कायम राहिला. हा जाहीरनामा 'हरिजन'च्या चवथ्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. सह्यांसह इंग्रजी, हिंदी आणि गुजराती आवृत्त्यांमध्ये.

गांधींना मी का मान्य झालो? तर बाबू भगवानदासांनी एक निबंध व ध्रुवांनी एक निबंध लिहून आणला होता. हे दोन्ही निबंध हिंदीमध्ये होते. त्यांच्यांत मीमांसादृष्ट्या काय अडचणी आहेत हे मी गांधीजींना सांगितले. गांधी हे अतिशय तल्लख बुद्धीचे, वकिली बुद्धीचे असल्यामुळे माझे मुद्दे त्यांच्या ध्यानात पटदिशी आले.

राजगोपालचारी एके दिवशी आले. त्यांनी गांधींना विचारले, "हे लक्ष्मणशास्त्री जोशी कोण आहेत? बाकीचे मला माहिती आहेत' गांधी म्हणाले, 'उद्या येतील.' कारण जवळजवळ दोन महिने मी रोज येरवडा जेलमध्ये गांधींकडे दहा वाजता जात असे. भारतातील अनेक निरनिराळ्या प्रकारचे लोक तेथे येत असत. कुणी शास्त्री आले तर मी त्यांच्याशी चर्चा करीत असे. दुसऱ्या दिवशी मी गेल्यावर राजगोपालचारी भेटले, त्यांनी मला बाजूच्या खोलीत नेऊन इंग्रजीमध्ये तासभर माझ्याशी चर्चा केली. त्यांनी माझ्या बोलण्यातल्या इंग्रजीच्या चुका दुर्लक्षिल्या. बाहेर येऊन ते बापूजींना म्हणाले; 'धर्मशास्त्रदृष्ट्या आपल्या भूमिकेचे अतिशय उत्कृष्ट असे समर्थन यांनी केले. माझे काही प्रश्न सुटत नाहीत. ह्यांचे म्हणणे असे की ते सुटनात. एवढाच भेद राहिला आहे. पण समर्थन उत्तम आहे.' हे माझ्या देखत त्यांनी गांधींना सांगितले. गांधींना समाधान झाले.

पुढे देवदास गांधी यांच्या विवाहाचा प्रसंग आला. हा विवाह मी लावावा असे काका कालेलकरांनी गांधींना सांगितले. कारण गांधींनी प्रथम कालेलकरांना हे पौरोहित्य करायला सांगितले होते.

अनुक्रमणिका

पण 'अत्यंत योग्य पठडीतला मनुष्य असताना हे काम तुम्ही मला का सांगता ?' असे कालेलकरांनी म्हटल्यावर गांधींनी मला बोलावून घेतले. त्यांचा एकवीस दिवसांचा उपवास संपला होता. गांधी मला म्हणाले, 'हा जो विवाह होतो आहे तो परंपरेच्या विरुद्ध आहे नाही का ?' मी म्हणालो, 'हो. ह्याला प्रतिलोम विवाह म्हणतात. वधू ब्राह्मणकन्या आहे आणि वर वैश्यपुत्र आहे...' गांधी म्हणाले, 'मला कोणी शूद्रही म्हणतात.' मी म्हटले, "ह्या म्हणण्याला आधार आहे. कारण परंपरेने आलेला द्विजत्वसंस्कार तुमच्यावर झालेला नाही. आणि परंपरागत द्विजसंत्वस्कार जर झालेला नसेल तर 'शूद्रत्वमाप्नुयात् ।" मी पुढे म्हटले, "ब्राह्मणही असा शूद्र होतो. जर ब्राह्मणावर परंपरागत संस्कार झाले नाहीत तर एका पिढीनंतर तो 'व्रात्य' बनतो." मग त्यांनी विचारले, 'हा विवाह होऊ शकतो की नाही ?' मी म्हटले, 'जातिनिष्ठ वर्णव्यवस्था मानणारा मी नाही. म्हणून हा समानवर्णीय विवाह आहे असे मी मानतो. हा विवाह होऊ शकतो. दोन घरांत जर समान संस्कृती, समान आचार असतील तर विवाह टिकतात. आणि तुमच्या दोन कुटुंबांची परिस्थिती अशी आहे. जातिव्यवस्था काल्पनिक आहे. वर्णव्यवस्था कर्ममूलक आहे असा सिद्धांत महाभारतात दोन-तीन ठिकाणी सांगितला आहे.'

मग गांधींनी विचारले, 'तुम्ही या ठिकाणी मंत्र म्हणून सर्व संस्कार कराल का?' मी म्हटले, 'जरूर करू.' पण गांधी पुढे म्हणाले, 'काही लोक म्हणतात की प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल.' मी म्हटले, 'सर्वांनाच प्रायश्चित्त घ्यावे लागते. माणूस नेहमीच प्रायश्चित्तीय असतो. असा कालच नसतो की जेव्हा माणसाच्या हातून पाप घडत नाही. नेहमीच पाप घडत असते आणि नेहमीच त्याचे क्षालन करावे लागते.' गांधीजींनी विचारले, 'हे कसे काय ?'

मी म्हटले, "संध्यावंदन घ्या ना त्यात म्हणावे लागते, यद्रात्र्यां पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिस्ना रात्रिस्तदवलम्पतु । यदन्हा पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिस्ना ..." तर अशा रीतीने दिवसा आणि रात्री सर्व इंद्रियांकडून नकळत पापे होत असतात आणि त्यांचे क्षालन करावे लागते." ते म्हणाले, 'म्हणजे व्रात्यस्तोम विधी होईल का ?' मी म्हटले, "त्याला काहीही म्हणा. पण प्रायश्चित्तविधी होईल एक दिवस." म्हणजे गांधींना हे जाचत होते, की देवदासला प्रायश्चित्त देणार आहेत. माझे म्हणणे असे, की सगळेच प्रायश्चित्तीय असतात, पाप घडतच असते आणि म्हणून त्याचे क्षालन नित्यकर्माने करावयाचे असते. नित्यकर्म नाही केले तर पाप लागते असे जे म्हटले जाते त्याचा अर्थ असा, की पाप सुरूच असते. गांधी म्हणाले, हा विशेष विचार आहे.

मग पहिल्या दिवशी मी देवदासांकडून होमहवन करवले. मी मोठ्याने मंत्र म्हणत होतो. जवळ जवळ दीड तास कर्मकांड चालले होते. त्यांना फार आनंद झाला. ते शांत रीतीने ऐकत होते. त्या मंत्रांचा त्यांच्या मनावर फार चांगला परिणाम झाला. दुसऱ्या दिवशी सार्वजनिक विवाहसमारंभ झाला. राजगोपालचारींनी कन्यादान केले. आणि आमचा जो धर्मनिर्णयमंडळाचा संस्कारविधी आहे– फार दीर्घ नाही, मध्यम आहे– तो करण्यात आला. देशातले मोठमोठे लोक हजर होते.

विधी झाल्यानंतर गांधी म्हणाले, 'लक्ष्मणशास्त्री, तुम्ही ह्या दोघांना आता उपदेश करा.' मी म्हटले, 'तो माझा अधिकार नाही. कारण तुमचे जे विचार आहेत ते त्यांना सांगायचा माझा अधिकार नाही. कारण तुम्ही त्यांना सांगणार, की तुम्ही ब्रह्मचर्य पाळा. मी काही त्यांना तसे सांगू शकणार नाही. तो माझा अधिकार नाही.' गांधीजींना हे म्हणणे चमत्कारिक वाटले. त्यांनी स्वत: वधू वरांना उपदेश केला. पण त्यापूर्वी माझा 'a man of great learning and spotless character' असा निर्देश केला. हा माझा गौरव वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाला तेव्हा माझे मित्र 'तुम्ही spotless चारित्र्याचे का ?' असा प्रश्न मला विचारू लागले. 'अनेक spots दृष्टीस पडू द्यायचे नसतात, झाकायचे असतात. या अर्थाने माझे चारित्र्य spotless आहे आणि हे गृहीत धरूनच गांधींनी माझा तसा निर्देश केला आहे. आतापर्यंतचा माझा जो आयुष्यक्रम आहे तो असा आहे, की

माझ्या हातून झालेल्या चुका जगाच्या निदर्शनास येणे कठीण आहे.' असा मी खुलासा करीत असे. माझ्या आयुष्याच्या दृष्टीने त्यांचा हा मला मिळालेला आशीर्वाद होता असे मी मानतो.

अस्पृश्यतानिवारणाच्या दृष्टीने तेव्हा जे प्रयत्न चालू होते त्यात मला देशातून अनेक निमंत्रणे येत. आणि गांधीकडे कुणी आले, की मला निरोप येत असे, की तुम्हाला वेळ असेल तर या. मदनमोहन मालवीयजींनी मला बोलावले. त्यांची सनातनधर्मपरिषद होती. ती प्रयागला व्हायची होती. त्यांनी गांधींकड विचारले. आम्ही लक्ष्मणशास्त्र्यांना पाठवू असे गांधीजींनी त्यांना सांगितले. मी गेलो. तेथे कलकत्ता-काशीची पंडितमंडळी जमली होती. ती मालवीयांच्या विचाराची होती, पण एकंदरीत सनातनी वळणाची होती. परिषदेत मी काही शास्त्रार्थ मांडला. पंचानन तर्करत्न भट्टाचार्य हे तेथे होते व इतर विद्वान होते. मी माझे मत मांडले, पण ते काही त्या मंडळीला पटले नाही. परंतु मी मालवीयांना सांगितले, की पुराणांत जी संबंधित वाक्ये आहेत त्यांचा अर्थ अर्थवादपर लावता येतो. नीलकंठ शिवाचार्य यांचे 'श्रीकंठभाष्य' हे ब्रह्मसूत्रांवरील विशिष्टाद्वैती शैव भाष्य आहे. 'शिवार्क मणिदीपिका' म्हणून, त्याच्यावर अप्पय्या दीक्षितांची मोठी विस्तृत टीका आहे. ह्या भाष्यात असे वाक्य आहे: 'अपि वा यश्चंडाल: शिव इति वाचं वदेत, तेन सह संवदेत्, तेन सह संवसेत्, तेन सह भुञ्जीत'. हे वाक्य कठोपनिषदातील, असा उल्लेख भाष्यात आहे पण ते उपलब्ध कठोपनिषदात नाही. पण एकेका शाखेची अनेक उपनिषदे असू शकतात. तेव्हा हे दुसऱ्या लुप्त उपनिषदातील असू शकेल. 'शिव इति वाचं वदेत्' यातील 'शिवा'च्या जागी विष्णू, हनुमान, गणेश, इ. इतर कुणी देव असेल; पण भारतातील अस्पृश्य अशा एखाद्या देवाचे उपासक असतात आणि म्हणून त्यांच्याशी संभाषण करावे, त्यांच्या घरी रहावे, आपल्या घरी त्यांना राहू द्यावे, त्यांच्याबरोबर भोजन करावे असा ह्या वाक्याचा अर्थ आहे. जे देवाची भक्ती करीत नाहीत त्यांच्याबरोबर हे व्यवहार करू नयेत असे त्यात अभिप्रेत आहे. शास्त्रार्थाच्या वेळी अशी शंका निघाली की देवाची भक्ती न करणारे जे ब्राह्मणादी आहेत त्यांच्याबरोबर हे व्यवहार आम्ही करतो की नाही ? तर माझे उत्तर असे होते, की तुम्ही करता पण करू नये. ब्राह्मणाने जर संध्यावंदन केले नाही तर तो 'त्र्यहेण पतति' तीन दिवसात पतित होतो. तेव्हा जो परमेश्वराची कोणत्यातरी रूपाने उपासना करीत नाही असा कोणताही त्रैवर्णिक सहभोज्य नाही आणि स्पृश्य नाही. असा माझा शास्त्रार्थ होता. तो मी त्या पंडितसभेमध्ये हिंदीत सांगितला. त्यावेळी मला हिंदी चांगले येत होते आता परिचय राहिला नाही म्हणून येत नाही. त्यावेळी मी 'टूटीफूटी' हिंदीमध्ये सांगीन अशी प्रस्तावना करून बोलल्यानंतर पंडित मदनमोहन मालवीय म्हणाले, ही टूटीफूटी हिंदी नाही, ठीक हिंदी आहे. मी भाषण करून शास्त्रार्थ मांडला, पण आमचे काही जमले नाही. अस्पृश्य मानले गेलेल्यांकडून देवमंदिरप्रवेश होऊ शकतो ही गोष्ट त्या सनातनधर्मपरिषदेत मान्य झाली नाही. परंतु चर्चा झाली हेच समाधान.

मग मालवीयजींच्या बरोबर मी वाराणसीला त्यांच्या घरी गेलो. तेथे बापूजी अणे आले. ते रात्री आले. सकाळी ते ऋग्वेदातील एक सूक्त "प्रातर्भगं प्रातरिन्द्रं हवामहे 'हे प्रातःकाळचे सूक्त म्हणत होते. मीही ते म्हणू लागलो. ते माझ्याकडे आले. 'तुम्ही इथे का?' ते म्हणाले 'मी इथे शास्त्रार्थाकरिता आलो आहे' मी उत्तर दिले. तेसुद्धा जुन्याच मताचे होते. म. गांधींविषयी आदर, त्यांच्या राजकारणात सामील हे सर्व खरे, पण मत जुनेच.

—— शास्त्रीजी, तुमच्या दृष्टीने टिळक हे जुन्या मताचे होते की नव्या मताचे ?

—— ते मताने नवे होते. पण जुन्या मताच्या लोकांना सोडून त्यांनी राजकारण केले नाही. ह्याचे कारण त्या काळामध्ये स्वराज्याच्या लढ्याला लोकांना जर उद्युक्त करायचे तर सुधारणेचे प्रश्न नेत्यांनी उपस्थित करता कामा नयेत; कारण नाहीतर लोकांत मतभेद माजतील आणि लोक पाठीशी यायचे नाहीत अशी त्यांची कल्पना होती. सुधारणेला लोकच विरुद्ध आहेत, ब्राह्मणच

अनुक्रमणिका

विरुद्ध आहेत असे नाही तर लोकच विरुद्ध आहेत, असे त्यांना दिसत होते, हा अनुभव जोतिराव फुल्यांनाही आला. त्यांच्या आईबापांनी त्यांना घराबाहेर काढले. मुलींची आणि अस्पृश्यांची शाळा काढायला इतका विरोध होता. सबंध समाजच सुधारणेच्या विरुद्ध होता. या ठिकाणी युरोपिअन इतिहासाशी तुलना होत नाही. युरोपिअन समाजात अधिकृत, सत्ताधारी धर्मपीठ होते आणि त्याचा समाजावर जबरदस्त पगडा होता. तेव्हा धर्मपीठाशी विरोध करून त्याची शक्ती कमी केली, की प्रश्न सुटत होता. पण येथे समर्थ धर्मपीठ नव्हते धर्मपीठाच्या जागी लोकांची परंपरा होती. आणि ती दृढ होती. एखादा ब्राह्मण पुरोहित जर वेगळ्या मताचा झाला तर त्याच्याविषयी त्यांना आदर रहात नसे असा माझा स्वतःचा अनुभव होता. कारण जेव्हा मी माझ्या पिंपळनेर गावी मधूनमधून जात असे तेव्हा, जोपर्यंत मी गांधींबरोबर अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीत भाग घेतो आहे हे लोकांना माहीत नव्हते तोपर्यंत लोक माझ्या पाया पडत असत. ही गोष्ट माहीत झाल्याबरोबर लोक पाया पडायचे आणि भोजनाला बोलवायचे थांबले. समाजसुधारणेला इथे जो विरोध होता आणि आहे, तो समाजाचा आहे. समाज परंपराप्रिय आहे. ही एक निराळी मीमांसा आहे म्हणून तिच्याकडे पाहिले पाहिजे. टिळकांना राजकारण करायचे होते. राजकीय शक्तींमध्ये एकजूट पाहिजे म्हणून हे प्रश्न आणू नयेत असे त्यांचे म्हणणे होते. स्वतः ते जुन्या मताचे नव्हते. कर्मकांड किंवा संध्या करीत नव्हते, सोवळे नेसत नव्हते. त्यावेळचे, त्यांच्या पिढीचे लोक, ज्या सनातन्यांचा त्यांना पाठिंबा होता ते लोक सोवळे नेशीत, संध्या करीत, गंध लावीत. टिळक आगरकरांच्याच विचाराचे होते. म्हणून आगरकरांचे एक वाक्य आहे, 'हे तुमचे नव्हत.'

— आता मार्क्सकडे वळू या. तुमचे मार्क्सचे थोडे अध्ययन तुरुंगात झाले होते.

— पुढे बाहेर आल्यावर मार्क्सवादाचे चौतीस-पस्तीस साली मी अधिक अध्ययन केले. मी एंगल्स वाचला. विशेषतः 'अँटी-ड्युरिंग', 'डायालेक्टिस ऑफ् नेचर', इत्यादी. रायझानोव्हच्या भाष्यासह कार्ल मार्क्सचा 'मॅनिफेस्टो ऑफ् धि कम्युनिस्ट पार्टी' ह्याचे अध्ययन केले. पहिल्यांदा उत्तम अध्ययन केले, म्हणजे जसे 'तर्कसंग्रहदीपिका' आणि 'न्यायमुक्तावली' हिचे अध्ययन केले, तसे 'मॅनिफेस्टो ऑफ् धि कम्युनिस्ट पार्टी' ह्याचे अध्ययन केले. कॅपिटलची मधली मधली प्रकरणे— सबंध ग्रंथ नव्हे— मार्क्सचे विचार समजून घेण्यासाठी मी वाचली. आणि मार्क्सच्या सर्व उपपत्ती समजून घेण्यासाठी मी व्यवस्थित अध्ययन करीत होतो. प्लेखानोव्ह मी सबंध वाचला आहे. कारण प्लेखानोव्ह हा लेनिनचा गुरू, रशियन मार्क्सवादाचा संस्थापक आहे.

डायालेटिक्स समजण्यासाठी मी स्टेसचे 'हेगेल'वरचे सबंध पुस्तक वाचले. स्टेस मला फार आवडला. कारण हेगेलमधला काही भाग गोंधळात टाकणारा, न समजण्यासारखा आहे असे मानण्यात येते. पण स्टेसमध्ये मला तसे काही आढळले नाही. स्टेस मला सबंध उकलला. म्हणजे वादाचे प्रश्न रहातात. परंतु, स्टेसचे म्हणणे काय आहे हे मला उत्तम रीतीने समजले.

— पण तुम्ही खुद्द हेगेलकडे वळला नाही ?

— वळलो की. हेगेलचे 'इतिहासाचे तत्त्वज्ञान' मी वाचले. विशेषतः त्याची शंभर पानांची प्रस्तावना मी तीन वेळा वाचली. इतिहासाच्या तत्त्वज्ञानावर मी अनेक महत्त्वाची पुस्तके वाचली.

— मग मार्क्सवाद तुम्हाला एकंदरीत पटला का ?

— एकंदरीत पटला. असे एखादे सर्वंकष सामाजिक तत्त्वज्ञान पटण्यात दोन गोष्टी असतात. भावना आणि युक्तिवाद. आपल्या ज्या उच्च भावना असतात त्यांना पोषक असलेला जर युक्तिवाद असला तर तो समजतो, रुचतो आणि पटतो. शंकराचार्यांनी म्हटले आहे, 'श्रुत्यनुग्राहकस्तर्कः अनुसंधेयः।' श्रुतीला मदत करणारा तर्क स्वीकारावा. श्रुती साक्षात् प्रमाण असतात. तशा आपल्या उच्च भावनाही साक्षात् प्रमाण असतात. त्या भावनांना अनुग्राहक असा तर्क मार्क्सने रचलेला आहे.

अनुक्रमणिका

— शास्त्रीजी, तुम्ही भारतीय परंपरेतील शास्त्रे आणि दर्शने यांचे अध्ययन केले आणि इंग्रजीतून पाश्चात्त्य वैचारिक साहित्य तुम्ही १९३० पासून वाचायला लागला असे म्हणता येईल. त्यापूर्वी मुख्यतः मिल, स्पेन्सर इत्यादिकांच्या इंग्रजी पुस्तकांची रूपांतरे आणि भाषांतरेच तुम्ही वाचत होतात. चोखपणे इंग्रजी वैचारिक साहित्य तुम्ही १९३० पासून वाचू लागला. जेव्हा पाश्चात्त्य वैचारिक साहित्याशी तुमचा साक्षात् परिचय झाला, तेव्हा भारतीय वैचारिक परंपरेच्या पार्श्वभूमीवर ह्या साहित्याचे आणि त्यातील विचारांचे कोणते गुणविशेष तुमच्या नजरेत भरले, प्रभावी वाटले ? पाश्चात्त्य परंपरेत ज्या स्वरूपाचे प्रश्न उपस्थित करण्यात आले आहेत, ज्या पद्धतीने ते उपस्थित करून त्यांची उत्तरे शोधण्यात आली आहेत ह्या गोष्टी पाहता ही परंपरा आणि भारतीय वैचारिक परंपरा यांच्यात कोणते साम्यभेद तुमच्या मनात भरले ?

— पाश्चात्त्य परंपरेचे मला जाणवलेले वैशिष्टच असे, की ह्या भौतिक जगाच्या ज्ञानात पाश्चात्त्यांनी जी विशेष प्रगती केली आहे तिचा संदर्भ ध्यानात घेऊन ते तत्त्वज्ञानाचा विचार करतात. आता ही गोष्ट आपल्याकडेही दिसते. पण आपले भौतिक ज्ञान वाढले नाही आणि म्हणून आपले तात्त्विक विचार एका विशिष्ट चक्रात सापडल्यासारखे झाले ह्यामुळे भाष्य, टीका, त्यांची विवरणे यांच्यामध्येच आपले विचारवंत फार रमले. उदा. न्यायशास्त्र घ्या. त्याच्यात ही अवस्था आढळते. नवीन विचार आणि ज्ञानाची प्रगती होत गेल्यामुळे उपलब्ध झालेले नवीन ज्ञान ह्यांचे अनुसंधान पश्चिमी विचारात नेहमीच राहिले. आता ह्या बाबतीत दोन प्रकार आढळतात. परंपरागत ज्ञानाला, विशेषतः धार्मिक परंपरेचे अधिष्ठान असलेल्या ज्ञानाला सुसंगत रूप देण्याचा प्रयत्न हा एक प्रकार. दुसरा प्रकार म्हणजे ह्या परंपरेला टाकून द्यायचे, तिच्यातून बाहेर यायचे. ही क्रांतिकारक दृष्टी पश्चिमी जगात वाढत गेली. तिसरा एक प्रकारही आढळतो, पण तो नितकासा प्रभावी नाही. नवीन ज्ञान जे लाभते आहे, ते उथळ आहे, मानवी आहे आणि दिव्य, धार्मिक ज्ञान त्याच्यामुळे अबाधित रहाते असाही एक सूर पश्चिमी जगात ऐकू येतो. पण तो गौण आहे. जुने ज्ञान नवीन ज्ञानाशी जुळवून घेण्याची वृत्तीच प्रभावी आहे. भारतात नवीन ज्ञान आल्यानंतर, दोन प्रकारची प्रतिक्रिया झाली. एक अशी की पश्चिमी ज्ञानाचा स्वीकार आणि त्याच्याशी जुळवून घेऊन आपल्या परंपरागत ज्ञानाची मांडणी करायची. दुसऱ्या प्रकारची प्रतिक्रिया अशी की हे ज्ञान ऐहिक आहे, उथळ आहे, वस्तूच्या अंतरंगाचा भेद करणारे ते दिव्य ज्ञान नाही, असे दिव्य ज्ञान, खरी अंतर्दृष्टी, परंपरेतच आढळते असे मानून नवीन ज्ञानाची दखल घ्यायची. भारतात एकंदरीत ही दुसरी वृत्तीच अधिक प्रभावी ठरली आहे. अर्थात् विज्ञानाशी जुळवून घेणारे, नवीन आकार देणारे फार मोठे लोक भारतात होऊन गेले. त्यातील पहिले राजा राममोहन रॉय. त्यांनी परंपरा एका अर्थाने टाकली. सबंध जगाशी जुळेल असा एक नवीन धर्म येथे यावा, तो अनुभवनिष्ठ असावा, ग्रंथांचे साहाय्य घ्यावे, परंतु आपला जो उच्च अनुभव आहे त्याच्याशी जुळतील एवढीच ग्रंथांतील वचने स्वीकारायची हा त्यांचा दृष्टिकोण होता. परंपरेला महत्त्व द्यायचे, पण आधुनिक जगाशी तिचा सांधा जुळवायचा आणि प्रगतीचा वेग वाढवायचा हा विवेकानंदांचा दृष्टिकोण होता. परंपरागत जे ग्रंथ आहेत त्यांचाही महिमा सांगायचा ही अरविंदांची परंपरा. मानवी जगाचे, विश्वाचे ऐक्य स्वीकारणारा, विश्व हे एक कुटुंब आहे असे मानणारा जो दृष्टिकोण आधुनिक भारतीय द्रष्ट्यांमध्ये— विवेकानंद, गांधी, अरविंद यांच्यामध्ये— आढळतो, तो मला अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो.

पण ह्या वेगवेगळ्या विचारधारांमध्ये काही प्रमाणात चमत्कारवादाचा स्वीकार आढळतो. विवेकानंदांनी चमत्कारवाद धरला आणि सोडला. तिथे धरसोड दिसते. चमत्कारवाद अरविंदांमध्येही काही प्रमाणात आहे.

— खूपच प्रमाणात आहे.

— परंतु चमत्कारवाद पूर्णपणे टाकून देऊन आधुनिक विचारांचे स्वागत करायचे आणि त्यांना धरून पुढे जायचे ही दृष्टी महाराष्ट्रात विशेष आढळते. टिळकांनी 'गीतारहस्या'च्या योगे परंपरेला उजळा दिला, तिचा नवीन अर्थ लावला; परंतु त्यांनी कुठेही चमत्काराचा उल्लेख केला नाही किंवा त्याचे समर्थन केलेले नाही. हे महाराष्ट्राच्या परंपरेचे एक वैशिष्टय आहे. उदा. भाऊजी दप्तरी घेतले तर युरोपीय प्रबोधनकाली जो एक दृष्टिकोण होता त्याचाच पुरस्कार त्यांनी केलेला आढळतो. ईश्वराने सृष्टी निर्माण केली आहे व तिचे नियम त्यानेच घालून दिले आहेत, तेव्हा तो ते नियम कधी मोडू शकणार नाही; म्हणून भौतिक सृष्टीचे जे नियम आहेत त्यांना अपवाद असू शकत नाही असे दप्तरी सांगत आमचे गुरूही हेच सांगत. ते ब्रह्मवादी होते. पण भौतिक शास्त्रांना धरूनच आपण चालले पाहिजे, त्यामुळेच जीवन अधिक चांगले, सुखी होईल, अशी अशी त्यांची शिकवण होती.

मानवजातीची एकता हे भारतीय प्रबोधनातील प्रमुख सूत्र होते असे मी मघाशी म्हटले. ह्या मानवी एकतेच्या भावनेत राष्ट्रीय अहंकाराचा सूर नव्हता असे नाही. पण हा अहंकार मर्यादित होता. अमर्याद राष्ट्रीय अहंकाराचा आविष्कारही आधुनिक भारतात आढळून येतो. पण तसा तो युरोपमध्येही आढळून येतो. युरोपातला आक्रमक राष्ट्रवाद, तसेच भारतातला आक्रमक हिंदुत्ववाद किंवा आक्रमक इस्लामवाद ह्यांतून मानवजातीचे एक स्वरूप दिसून येते. पण ह्यातून मानवजातीचे दुर्दैव ओढवण्याची शक्यता आहे. मानवजात म्हणजे एक कुटुंब आहे अशी प्रत्यक्ष परिस्थिती भविष्यात निर्माण केली पाहिजे हा जो विचार आहे तो विचार नष्ट होऊ देता कामा नये. हातात शस्त्र घेता कामा नये. भगवान् बुद्धाचा जो मार्ग आहे तो सर्वांत श्रेष्ठ मार्ग आहे. त्याच्या धर्माने, राजकीय सत्तेचा कमीत कमी उपयोग करून आपला श्रेष्ठ संदेश जगाला दिलेला आहे.

— शास्त्रीजी, मी मघाशी विचारलेला एक प्रश्न परत, काहीशा वेगळ्या स्वरूपात मांडतो. न्यायदर्शन घ्या. त्याच्या मांडणीत आणि त्याच्या झालेल्या विकासात बौद्धिक चोखपणा आढळतो. विधान नेमकेपणे मांडायचे, प्रत्येक विधान तपासून घ्यायचे, त्याला अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा जो काही पुरावा असेल तो स्पष्ट करायचा, इ० ह्या बौद्धिक सद्गुणांचे तुम्हाला आकर्षण आहे. तुम्ही जे पाश्चात्त्य दार्शनिकांचे ग्रंथ वाचले ते भारतीय बौद्धिक परंपरेचे हे संस्कार घेतलेल्या मनाने वाचले. तर बौद्धिक गुणांच्या दृष्टीने पाश्चात्त्य दर्शनांत तुम्हाला काही वैशिष्टचे आढळली का ?

—एक वैशिष्टच आढळले. ते असे की विचारांची वेगळी वेगळी नवी मांडणी, पूर्वीच्या मांडणीहून निराळी ठरेल अशी मांडणी पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानात वारंवार करण्यात आलेली आढळली. ह्याचे मला अतिशय महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे कांटचे वाटते. त्याने वैज्ञानिक संशोधनाची जी पद्धती आहे तिच्याशी जुळवून घेण्याकरिता आणि तिचे समर्थन करण्याकरता मानवी बुद्धीच्या घडणीची जी उपपत्ती मांडली ती अभिनव आहे अर्थात् कांटच्या ह्या उपपत्तीवर ती अंतर्मुखवादी (सब्जेक्टिव्हिस्ट) आहे असा आक्षेप घेण्यात येतो. हा आक्षेप कांट वाचत असताना माझ्या ध्यानात तावडतोब आला. माझ्या भारतीय दर्शनांच्या अध्ययनामुळे माझ्या बुद्धीवर जे संस्कार झाले होते त्यांचा परिणाम असा झाला की कोणतेही पाश्चात्त्य दर्शन वाचताना मला त्याच्या बौद्धिक रचनेपासून आनंद होत असे; पण त्यातील अडचणीही माझ्या ताबडतोब ध्यानात येत असत. अनेकवेळा त्यातील तर्कदुष्टता–अॅब्सर्डिटी–मला दिसत असे. तर्कदुष्टतेचे अनेक प्रकार आहेत. पण ह्या संदर्भात 'अॅब्सर्डिटी' ह्या अर्थाने मी 'तर्कदुष्टता' हा शब्द वापरीत आहे उदा. कांट 'नाउमिनन' (वस्तू जशी स्वत: आहे तशी) आणि 'फिनॉमिनन' (भासमान वस्तू) असा भेद करतो. पण 'फिनॉमिनन' ही 'नाउमिनन' असली पाहिजे. कारण फिनॉमिनन ही स्वयं वस्तू असली पाहिजे. ती असल्याशिवाय ती नाउमिननची प्रतिनिधी होऊ शकणार नाही; म्हणजे ती फिनॉमिनन म्हणूनही असू शकणार नाही. हा भेद प्लेटोपासून आलेला आहे आणि म्हणून व्हाइटहेडने म्हटले आहे की, सगळे पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञान म्हणजे

प्लेटोच्या फूटनोट्स आहेत. कांट हा महापुरुष महाज्ञानी होऊन गेला; पण प्लेटोचा 'गुहे'चा जो सिद्धांत आहे तोच त्याने एका अर्थी मांडला आहे. अर्थात् परिष्कार वेगळा आहे.

सारांश, पश्चिमी तत्त्ववेत्ते जे अंतिम सिद्धांत मांडतात, त्यांत मला काही दोष दिसतात. पण हे दोष माणसामध्ये अपरिहार्य आहेत. सर्वसंग्राहक असे अंतिम तत्त्वज्ञान जेव्हा तुम्ही मांडू जाता—ह्याला आपण विश्वदर्शन आणि आत्मदर्शन असे म्हणू या—तेव्हा त्याच्यामध्ये अडचणी कायम रहाणारच आणि त्या अनुल्लंघ्य आहेत अशी माझी समजूत आहे. कार्ल मार्क्सने आपल्या फॉइरबाखवरील थीसिसमध्ये म्हटले आहे की, जग कसे आहे हा प्रश्न तत्त्ववेत्त्यांनी उलगडण्याचा प्रयत्न आतापर्यंत केला आहे. परंतु खरा प्रश्न जग बदलण्याचा आहे. आणि ते आपण बदलतो हाच —वास्तव विश्व आहे, आत्म्याच्या स्वतःच्या बाहेर असलेले विश्व आहे —ह्याचा पुरावा आहे, असे त्याचे म्हणणे आहे. पण ह्या विधानानेही फारसा काही उलगडा होत नाही. ह्याचा अर्थ एवढाच की मार्क्सचे माणसाला असे सांगणे आहे की जग बदलायला लाग. जग कसे आहे ह्याच्या खोल चर्चेत शिरून हाती निश्चित असे काही लागत नाही. असा मार्क्सच्या भूमिकेचा मी अर्थ घेतो.

ह्याच दृष्टीने मी भारतीय तत्त्वज्ञानाकडे पहातो. उदा. मायावादाचा अर्थ पुष्कळ लोक असा लावतात की हे जग मिथ्या आहे, हे नुसते स्वप्न आहे हा भ्रम आहे. पण भ्रमाचे अनेक पर्याय आहेत उदा. शुक्तीवरील रजताचा भास हा तात्पुरता भ्रम आहे– प्रातिभासिक सत्ता. स्वप्न असेच आहे. आणि काही कायम टिकणारे भ्रम आहेत– व्यावहारिक सत्ता = बाह्यविश्व. ह्याच्यातही काही अडचणी आहेत. पण 'मायावाद' ह्या शब्दाने आपण घाबरून जाता कामा नये मायावादसुद्धा काही काळपर्यंत एक प्रकारचे बौद्धिक समाधान देतो. तरी खोल मनात असमाधान कायमचे राहील. तसाच, जैनांचा स्याद्वाद घ्या. माझ्या खोल मनातील असमाधानाचेच स्याद्वाद समर्थन करतो. ह्याचा आशय असा, की कोणतेही तत्त्वज्ञान एका मर्यादेपर्यंतच बरोबर असते. 'स्यात्' ह्याचा अर्थ कथंचित्; हा एक नवीन पारिभाषिक शब्द त्यांनी बनविला आहे. म्हणूनच मला नागार्जुनाचार्यांचे तत्त्वज्ञान अतिशय आवडते. कित्येक वेळा मला असे वाटते की मी नागार्जुनाचार्यांच्या बरोबर चाललेलो आहे. त्यांचे म्हणणे असे, की कोणतेही तत्त्वज्ञान जे आहे ते तुम्ही लक्षात घ्या पण नंतर त्याच्याबाहेर पडा. ही माझी स्थिती आहे. आधुनिक ज्ञानाचा विचार करताना माझी स्थिती अशी असते आणि ती केवळ ऑंटॉलॉजी (वस्तुशास्त्र) ह्यासारख्या अमूर्त, ॲब्स्ट्रॅक्ट विषयाच्या बाबतीतच नव्हे तर सामाजिक शास्त्रांच्या बाबतीत सुद्धा.

पारंपरिक शास्त्रांच्या माझ्या अध्ययनाच्या संस्कारामुळे निश्चित विधाने प्रस्थापित करता येतात ह्याविषयीचे काही दंडक माझ्या मनात दृढ आहेत. समाजशास्त्रामध्ये सामाजिक शक्ती कल्पिण्यात येतात. पण ह्या शक्तींच्या कार्यांचे मापन करता येत नाही, त्यांच्याविषयीच्या कार्यकारणात्मक नियमांची परिमाणात्मक (क्वांटिटेटिव्ह) मांडणी करता येत नाही. शिवाय मानवी मन ही सुद्धा एक प्रचंड सामाजिक शक्ती आहे. ही सामुदायिक मने कशी कार्ये करतात ह्याचे मोजमाप सापडत नाही. ह्या सामुदायिक मनापासून क्रांती व्हायची आहे, त्याच्या प्रवृत्तीपासून आणि कृतीपासून क्रांती व्हायची आहे; पण ही प्रवृत्ती आणि कृती यांचे मोजमाप सापडत नाही. कार्ल मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद एक प्रकारचा 'नियततावाद' (डिटरमिनिझम) आहे. ऐतिहासिक शक्ती अपरिहार्य रीतीने बदल घडवून आणणारच आणि प्रगतीकडे नेणारच असे त्याचे सार आहे. हा मार्क्सचा आशावाद एकोणिसाव्या शतकातील आशावादाचा एक पर्याय आहे आणि मार्क्स एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावरच आहे. विसाव्या शतकामध्ये कार्यकारणभावाची जी बारीक, गणितागत पद्धती आली आहे तिच्या दृष्टीने पहाता असे म्हणावे लागते, की सामाजिक शक्तींचा कार्यकारणभाव ह्या प्रकारे मांडण्यासाठी त्यांचे गणिती मापन करणे आवश्यक आहे. ते करता येत नाही. संख्याशास्त्राची पद्धती वापरून सामाजिक घटनांचे काही प्रमाणात मोजमाप करता येते आणि तसा प्रयत्न चालू आहे. मी मार्क्सिस्ट झाल्यानंतर माझ्या ठिकाणी जो क्रांतिवादी निश्चय होता तो ढासळला आहे. मी निराशावादी नाही पण सावधान-

वादी आहे. माझा आताचा निष्कर्ष असा आहे की अनुभवाने प्रयत्नशील व्हा, उच्च ध्येयवाद मनात बाळगा, त्याला 'युटोपिया' म्हणा. युटोपियाची माणसाला गरजच आहे. माणसाचा सबंध इतिहास जर पाहिला तर असे दिसते की माणूस पृथ्वीवर किंवा स्वर्गात आदर्श निर्माण करतो. 'धि सिटी ऑफ् गॉड'चा- देवनगरीचा, पृथ्वीवरल्या किंवा स्वर्गातल्या- माणसाला ध्यास असतोच. भारतीयांनीही हा दृष्टिकोण बाळगला होता. त्यांनी पृथ्वीवर कृतयुगाची कल्पना केली होती. जेथे राज्य नाही, राजा नाही, लोक परस्परांच्या सहकार्याने नांदतात, रागलोभाने अभिभूत होत नाहीत असे कृतयुग होते असे मानीत. हा युटोपिया होता.

आणि कार्ल मार्क्सचा विचारही मला युटोपियन वाटतो. कोणत्याही युटोपियाला तुम्ही बिलगून राहिला की तुम्ही हिंसक आणि विध्वंसक बनता. युटोपियाने तुमच्या मनाला उच्च प्रेरणा आणि उच्च ध्येय दिले पाहिजे. आणि ही जी पृथ्वी आहे, हे जे वास्तव जग आहे त्याच्या शक्तीबाहेर असलेले आदर्श आपण वास्तवतेत आणू पहातो असा युटोपियन वृत्तीचा अर्थ लावला पाहिजे. माणसाच्या आणि पृथ्वीच्या ताकदीबाहेर असलेलाही उच्च, उदात्त आदर्श आपण वस्तुस्थितीत उतरवू पाहतो. ह्याच्या पाठीमागे काहीतरी नैसर्गिक खोल प्रक्रिया आहे. युटोपिया ही एक प्रकारची 'मिथ' आहे. पण 'मिथ' निर्माण करण्याची प्रक्रिया माणसाच्या जन्मापासूनची आहे. आजही आहे. म्हणून 'मिथ' पासून माणूस कधी सुटू शकत नाही. स्वार्थी माणूस कदाचित् सुटलेला असतो पण ज्यांना काहीतरी मोठे घडवायचे असते, उच्च भवितव्यासाठी जे धडपडत असतात, त्यांना पौराणिक आदर्शवादाकडून प्रेरणा मिळत असते. असा माझा हल्लीचा दृष्टिकोण आहे.

कुणी म्हणतात मी जडवादी आहे. मी जडवादी नाही. पण मी जडवादावर निबंध लिहिलेला आहे. तो मी एच्. जी. वेल्स आणि ज्युलियन हक्स्ली यांच्या 'सायन्स ऑफ् लाइफ' – ह्या पुस्तकाचे वाचन केल्यावर लिहिला. ज्युलियन हक्स्ली हा फार सावध विचारवंत होता. टिल्यार्द द शार्दां (PIERRE TEILHARD DE CHARDIN) हा जो जीवशास्त्रज्ञ कॅथलिक धर्मगुरू होता, त्याचा ग्रंथ मला फार आवडला. त्याने मानवजातीला व्यापणारे असे 'नुस्फिअर' – 'मनोमंडल' – असते ते मानवांनीच निर्मिलेले आहे, असा सिद्धांत मांडला आहे. ही सुद्धा एक मिथ आहे. ही मिथ एक महत्त्वाचे सत्य दाखविते असे मला वाटते. आणि ते म्हणजे मनुष्यजात एक व्हायचा प्रयत्न करते आहे. आपले एक सर्वसमावेशक असे मनोविश्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते आहे, कारण तिला ह्या विश्वातून नष्ट व्हायचे नाही. परस्परविद्रोहामुळे मानवजाती नष्ट होण्याची शक्यता आहे. म्हणून भिन्न संस्कृती एकत्र येणे, भिन्न लोक आणि वंश लैंगिक व अन्य व्यवहारांतून एकमेकांत मिसळून जाणे ही मोठी गरज आहे. भिन्न जमाती एकत्र आल्या तर त्यांची परस्परांमध्ये लग्ने का होतात ? लग्न होऊ दिले नाही तर लैंगिक संबंध का प्रस्थापित होतात ? भिन्न मानवी वंश एकत्र आले तर ते नेहमी एकमेकांत मिसळलेले का आढळतात ? 'नुस्फिअर' निर्माण करणारी जीवीय प्रेरणा हे त्याचे उत्तर होय. 'नुस्फिअर'चा हा सिद्धांत मला अतिशय आवडतो. मानवतावादाच्या दृष्टीने, मानवजातीच्या उच्च भवितव्याच्या दृष्टीने शार्दांचा हा विचार अतिशय प्रेरक आहे.

वैज्ञानिक विश्लेषणाच्या दृष्टीने, कार्ल पिअर्सनचे 'विज्ञानाच्या मर्यादा' –धि लिमिटेशन्स ऑफ् सायन्स– हे पुस्तक मला अतिशय महत्त्वाचे वाटते. पुष्कळ लोक ते टाकून देतात; महत्त्वाचे मानीत नाहीत. पण मी तत्त्वज्ञानाचा विद्यार्थी आहे. त्यामुळे मला हे माहीत आहे की विज्ञानाच्या योगे ज्यांचा उलगडा होणार नाही अशी गृहीतकृत्ये विज्ञानाचीच आहेत. उदा. 'जाति' – युनिव्हर्सल– किंवा 'सामान्य' हे विज्ञानाच्या दृष्टीने काय आहे हे सांगताच येत नाही. नाममात्रवादी (नॉमिनलिस्ट) पंथाचे तत्त्ववेत्ते आहेत, ते 'सामान्य' मानत नाहीत. परंतु सामान्ये गृहीत धरल्याशिवाय चालत नाही. विज्ञानाच्या मुळाशी मौलिक अशी पॉस्चुलेट्स–गृहीतकृत्ये–आहेत, विज्ञानाकडून त्यांचे खंडनही होत नाही आणि विज्ञानाकडून त्यांना अर्थवत्ताही लाभत नाही. अशी विज्ञानाची तार्किक रचना आहे. उदा.

ही साधी गोष्ट घ्या. माझे हे म्हणणे लोकांना पटणार नाही. पण 'एक' ही संख्या घ्या. 'एकत्व' ही संख्या कल्पनामात्र आहे पण एक ही वस्तू आहे हे मानावेच लागते. कारण जेव्हा तुम्ही रसायनशास्त्रामध्ये अनेक वस्तूंचे संबंध येऊन एक नवीन वस्तू बनते असे मानता, तेव्हा विशिष्ट संख्या ही त्या वस्तूंमध्ये असावीच लागते. संख्या ही काल्पनिक आहे की वास्तविक आहे हा गहन प्रश्न आहे. नीलरूप किंवा रक्तरूप घेतले तर त्याचा अर्थ विज्ञानाच्या पद्धतीने सांगता येतो. सूर्यकिरणांच्या द्वारा त्यांचा अर्थ सांगता येतो. तसा एकत्व, द्वित्व हा गुणांचा अर्थ विज्ञानाच्या साहाय्याने सांगता येत नाही. शिवाय एकत्व, द्वित्व इ. गुण अनेक प्रकारचे आहेत. कारण संख्येवर संख्या रहाते ना! शंभर ही एक संख्या आहे. तेव्हा असे अनेक मुद्दे असतात, की जे विज्ञानाच्या तपासणीच्या बाहेर आहेत; पण विज्ञानाच्या पाठीशी आहेत. म्हणजे वस्तूच्या यथार्थ स्वरूपाचा शोध घेण्याची जी बौद्धिक साधने आहेत ती वैज्ञानिक पद्धतीला आणि संकल्पनांना व्यापून त्यांच्या पलीकडे जाणारी आहेत, असे मला वाटते.

विज्ञानाला अनाकलनीय असलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे 'सेल्फ कॉन्शसनेस,' आत्मप्रतीती, आत्मसंवित्. आजच्या जीवशास्त्राच्या संदर्भात ही जी आत्मसंवित् आहे तिचा अर्थ आपण काय लावणार? तर अर्थ लावता येणार नाही. ती आहे एवढेच आपण मान्य करू शकू. ती नाकारता येणार नाही आणि म्हणून ती आहे हे आपल्याला मान्य करावे लागते. ही आत्मसंवित् वस्तुमात्रात आहे, की जीवमात्रातच आहे, की मनुष्यमात्रातच आहे ह्याविषयी आपल्याला काही सांगता येत नाही. तुम्ही म्हणाल, की ह्या आत्मसंवित्‌चे तुम्ही फारच स्तोम माजवीत आहात. पण माझे म्हणणे असे आहे, की ही एक कठीण गोष्ट आहे. विज्ञानाच्या पद्धतीने जिचा अर्थ लावता येत नाही अशी ती एक गोष्ट आहे. असा माझा आजचा दृष्टिकोण आहे. मी जडवादी, म्हणजे भौतिकवादी आहे की अध्यात्मवादी आहे हा प्रश्न माझ्या दृष्टीने आता तितकासा महत्त्वाचा राहिलेला नाही.

—— शास्त्रीजी, आता परत इतिहासाकडे वळू या. १९३० सालापासून मार्क्स तुमच्या वैचारिक जीवनात शिरला आणि त्याला त्याने वळणही दिले.

—— कृतीलाही दिले.

—— ठीक. कृतीलाही दिले. तुमची 'हिंदुधर्मसमीक्षा' हे मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून लिहिलेले पुस्तक आहे.

—— मार्क्सच्या प्रभावाखाली लिहिलेले पुस्तक आहे. 'धर्माची समीक्षा ही सर्व समीक्षेची सुरवात असते' हे जे मार्क्सचे वाक्य आहे ते अतिशय खोल वाक्य आहे. हे अर्थात् शब्दशः घ्यावे असे वाक्य नाही. धर्माची समीक्षा करण्यापूर्वी इतर समीक्षा माणूस करीत होता. धर्म ही गोष्ट माणसाच्या मनात आणि समाजव्यवस्थेत खोलपर्यंत रुजलेली गोष्ट असल्यामुळे त्याच्या समीक्षेला फार महत्त्व आहे एवढाच त्याचा अर्थ आहे. आता तुमच्या लक्षात येईल, की परंपरागत अध्ययन केले असल्यामुळे प्रत्येक वाक्य तपासून मग त्याचा अर्थ मी लावतो.

—— म्हणजे मार्क्सचे हे वाक्य काहीसा अर्थवाद आहे असे तुम्हाला म्हणायचे आहे.

—— बरोबर. अर्थवाद आहे.

—— आता एम्. एन्. रॉय यांचा आणि तुमचा संबंध मार्क्सवादातून जुळून आला नाही का?

—— होय. कारण भारतीय परिस्थितीला मार्क्सवाद कसा लावायचा हा एक प्रश्न होता. मार्क्सच्या दृष्टीने भारतीय समाजरचनेचा अर्थ नीट लागत नाही. मार्क्सने युरोपिअन समाजाच्या इतिहासाच्या वेगवेगळ्या अवस्था दाखविल्या आहेत; परंतु आशियाबद्दल 'एशियाटिक फॉर्म ऑफ इकॉनॉमि' असा निर्देश तो करतो. पण म्हणजे काय? एका शब्दप्रयोगाने सबंध आशिया गुंडाळला आहे. पण प्रत्येक देशातील शेतीसंस्थेचे स्वरूप वेगळे आहे; वर्गरचना निरनिराळी आहे. रॉयसाहेबां-मुळे मी ह्या तपशीलाकडे ओढला गेलो. उदा. त्यांनी 'इंडिया इन् ट्रॅन्झिशन' मध्ये भारतीय राष्ट्र-

अनुक्रमणिका

वादाची मीमांसा केली आहे. ती मला पसंत पडली. पुढे भारतीय क्रांतीचे नेतृत्व भारतीय कामगारवर्ग करील हे म्हणणे मांडले. ते वाचीत असतानाच मला ते पटले नाही. कारण हा वर्ग भारतात तुरळक होता आणि भारतीय समाजव्यवस्था ग्रामीण संस्थांवर आधारलेली, ग्रामीण विचारपद्धतीत मुरलेली अशी आहे.

— शास्त्रीजी, माझे दोन प्रश्न आहेत. एक असा, की समजा १९३० सालच्या सुमाराला जर एखाद्या व्यक्तीचा मार्क्सवादाशी परिचय झाला आणि तिला मार्क्सचा विचार एकंदरीत पटला; अगदी पूर्णपणे पटला असेही नव्हे, तर एकंदरीत हा योग्य दृष्टिकोण आहे अशी तिची धारणा झाली, तर तिने स्वाभाविकपणे काय केले असते ? ती भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात शिरली असती. आता तुम्ही आणि तुमचे सहकारी रॉयकडे जे गेलात त्याचे रहस्य काय ? रॉयविषयी हे आकर्षण तुम्हाला का वाटले ?

— तुम्ही अगदी बरोबर प्रश्न विचारला. माझी जी परंपरा आहे,– आता मी परतपरत माझी परंपरा म्हणतो ह्याच्यात आत्मगौरवाचा दोष होतो; 'इंद्रोऽपि लघुतां याति स्वगुणप्रख्यापनेन।' आपले गुण सांगत बसल्याने इंद्राला पण लहानपणा येतो. तेव्हा ही मुलाखत देतानाच मला चमत्कारिक वाटत आहे.

— त्याला काही इलाज नाही शास्त्रीजी.

— तर माझी परंपरा अशी आहे. ज्या माणसांचा माझा फार चांगला आणि जवळचा संबंध आला आणि ज्यांचा माझ्यावर फार प्रभाव पडला ते लोक म्हणजे सशस्त्र क्रांतिकारक. आणि हा प्रभाव माझ्यावर कायमचा राहिला. ह्याचे कारण जेव्हा मी तपासतो तेव्हा ब्रिटिशांचा द्वेष हे ते कारण नव्हे हे मला दिसते. क्रांतिकारकांचा आत्मसमर्पणाचा भाव हे ते कारण आहे. त्यांच्या ह्या आत्मसमर्पणाच्या तयारीने मी फार प्रभावित झालो. माझा जो कोणत्याही ध्येयवादाकडे कल होतो, कोणत्याही ध्येयवादाचे मला जे आकर्षण वाटते त्याच्या मुळाशी माझ्या भावना असतात, हे माझ्या ध्यानात आले आहे. त्यामुळे एम्. एन्. रॉय यांचे पूर्वाश्रमीचे चरित्र मला अतिशय आकर्षक वाटले. रॉय ह्यांचे वैयक्तिक चरित्र मला जसे आकर्षक वाटले तसे इतर कम्युनिस्ट पुढाऱ्यांचे वाटले नाही. मी कम्युनिस्ट पक्षात का गलो नाही आणि रॉय यांच्या पाठीमागून का गेलो ह्याचे केवळ हे वैयक्तिक कारण आहे.

— पण तुमचे इतर जे सहकारी होते त्यांना रॉयविषयी जे आकर्षण वाटले– केवळ फॅसिनेशन या अर्थाने मी आकर्षण हा शब्द वापरीत नाही, तर आपण मार्क्सवादी आहोत पण मार्क्सवादाचा भारतीय संदर्भात योग्य प्रकारे अर्थ लावून पुढे काय करावे ह्याविषयीचे योग्य मार्गदर्शन रॉय हेच करू शकतात म्हणून. अधिकृत कम्युनिस्ट पक्षात आणि त्यांच्यांत काही बेबनाव असला तरी आपल्या परिस्थितीच्या संदर्भात आपण रॉय यांच्यामागेच उभे रहावे असे त्यांना जे वाटले त्याची कारणे काय ?

— रॉय यांचे आकर्षण जे अनेकांना वाटले त्याची दोन कारणे मला दिसतात. एक त्यांचे अद्‌भुतरम्य जीवन. दुसरे असे की भारतीय संदर्भात मार्क्सवादाचे प्रतिपादन ते जे करीत त्याच्यात अस्पष्ट असे काही नसे. रॉयमध्ये वक्तृत्व अजिबात नव्हते. पण ते जे विचार मांडीत त्यांच्यामध्ये स्वच्छता असे, युक्तिवाद चांगले असत आणि मार्क्सवादी परंपरेचा कोणताही आधार न घेता, मार्क्स असे म्हणतो आणि लेनिन असे म्हणतो अशा तऱ्हेचा आधार न घेता ते प्रश्नांचे विश्लेषण करीत. मार्क्सच्या तत्त्वांचा आणि सद्यःपरिस्थितीचा सांधा ते नीट जुळवीत. त्यांच्या वैचारिक मांडणीत भक्कमपणा आणि प्रसन्नता होती.

— शास्त्रीजी, तुम्ही गोवर्धन पारीख किंवा व. भ. कर्णिक यांच्यासारखी माणसे घ्या. आता ही गोष्ट त्यांनी स्वतः मान्य केली नसती पण ही अतिशय ध्येयनिष्ठ अशी माणसे आहेत. कारण खोल

अनुक्रमणिका

ध्येयनिष्ठा असल्याशिवाय माणूस व्यापक सामाजिक क्रांती करू पहाणाऱ्या पक्षाशी एकरूप होऊ शकणार नाही. पण ह्या माणसांची दुसरी बाजू होती. हे अतिशय चोखपणे विचार करणारे लोक होते. भावनेच्या भरात वाहून जातील असे हे लोक नव्हते. किंवा एखादी आयडिऑलॉजी– सर्वंकष विचार-सरणी– एकदा स्वीकारतील, मग विचार करण्याचे सोडून देतील, त्या विचारसरणीचे जे अधिकृत प्रतिनिधी असतील त्यांची वेळोवेळची मते स्वीकारून कामे करीत रहातील अशा वृत्तीचे हे लोक नव्हते. हे तपासून पहाणारे लोक होते; विवेकवादी विवेकनिष्ठ होते. हे लोक रॉयकडे वळले ह्याचे कारण ही ध्येयनिष्ठा. ध्येयवादी वृत्ती हा एक त्यांना जोडणारा धागा होता. दुसरे कारण, तुम्ही म्हणाला त्याप्रमाणे रॉय यांची विचार करण्याची पद्धत, स्वतः विचार करून काढलेले निष्कर्ष रॉय मांडीत आणि भारतीय वास्तव परिस्थिती व मूलभूत मार्क्सवादी तत्त्वे यांची ते योग्य प्रकारे सांगड घालीत. हा वैचारिक धागाही रॉय आणि ही मंडळी यांना समान होता. आता माझा दुसरा प्रश्न असा आहे की रॉय यांनी आपली सैद्धान्तिक भूमिका वेळोवेळी बदलली. एक बाहेरचा माणूस म्हणून मला जे नवल वाटते ते असे की दरवेळेला रॉय यांची सैद्धान्तिक भूमिका बदलली की इतरांचीही बदलत असे. ह्याचे रहस्य काय ? रॉय यांचा फार मोठा प्रभाव ह्या गटावर होता असे होते, की तुमच्यांत सतत चर्चा होत असत आणि जो कॉन्सेन्सस– सममती–निर्माण होत असे तो रॉय मांडीत ?

–– परस्परांतील विचारविनिमय ही गोष्ट सतत चालत असे. एक उदाहरण मी देतो. अ. भि. शाह हे आमच्यांत उशीरा आले. ते अनेक वेळा आक्षेप घेत. रॉयसाहेबांना त्याच्यात आनंद वाटे. चर्चेत जर एखादा नवा विशेष महत्त्वाचा मुद्दा कुणी मांडला आणि जरी तो अध्यात्मवादी असला तरी रॉय त्याला महत्त्व देत. एकमेकांसमोर बसायचे आणि आपली पार्श्वभूमी मार्क्सवादी असली तरी ती गोष्ट विसरून आपला जो काही विचार असेल तो सरळ मांडायचा ही गोष्ट म्हणजे स्वतः विचार करण्याची प्रवृत्ती त्यांना अतिशय रुचत असे. अर्थात् कामे करण्यालाही खूप महत्त्व होते, पण विचार करण्यालाही महत्त्व होते. एक उदाहरण देतो. लेनिनने ' मटीरिॲलिझम ॲंड इंपीरिको–क्रिटिसिझम ' –' जडवाद आणि आनुभविक–मीमांसा ' हा ग्रंथ लिहिला आहे आणि त्याच्यात कित्येक वैज्ञानिकांनी आणि तत्त्ववेत्त्यांनी प्रतिपादन केलेल्या अंतरंगनिष्ठतावादावर–सब्जेक्टिव्हिझमवर–टीका केली आहे. हा ग्रंथ मी वाचला, तेव्हा लेनिनची चर्चा करण्याची जी पद्धती आहे ती मला पटली नाही. विचारांचा सामना सरळ विचाराने केला पाहिजे. लेनिन असे करीत नाही. उदा. भौतिकशास्त्रामध्ये ज्यांनी महत्त्वाची भर घातली आहे अशा वैज्ञानिकांनी मांडलेल्या सिद्धांतांवरही त्याने ' It is a headless philosophy ' अशी टीका केली आहे. म्हणजे ह्या तत्त्ववेत्त्यांनी डोके मानले नाही, मेंदू मानला नाही असा त्याचा आक्षेप आहे.

आता मेंदूचे अस्तित्व आणि कार्य मान्य केल्यानंतर, बाह्य विश्व आहे, त्याचे एक विशिष्ट असे स्वरूप आहे आणि आपल्या प्रत्यक्षानुभवाद्वारा ह्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान आपल्याला होते असे मानण्यात काही अडचणी आहेत. वस्तूंचा आपल्याला जो प्रत्यक्षानुभव येतो त्याच्या मागे आपल्या इंद्रियांची आणि मेंदूची एक विशिष्ट रचना असते, ह्या इंद्रियांचे व मेंदूचे जे कार्य चालते त्यापासून इंद्रियानुभव निष्पन्न होतो. इंद्रियात व मेंदूत ज्या प्रक्रिया घडतात त्या रासायनिक असतात आणि ह्या प्रक्रियांवर इंद्रियानुभवाचे स्वरूप आधारलेले असते. उदा. स्वाद घ्या. स्वाद ही रासायनिक प्रक्रियेतून निष्पन्न होणारी गोष्ट आहे. वस्तू स्वादिष्ट आहे ह्याचा अर्थ त्या वस्तूमुळे स्वाद निर्माण झाला असा केला पाहिजे. त्या वस्तूमध्ये स्वाद आहे असे मानायला निश्चित आधार नाही. तसेच डोळ्यांना जो वस्तूचा आकार दिसतो, त्याचा डोळ्याच्या रचनेशी संबंध असतो हे आता सिद्ध झाले आहे. उलट डोळ्याची वा मेंदूची रचना अनुभवावरून सिद्ध होते. अनुभवाचे स्वरूप इन्द्रियांवरून व इन्द्रियस्वरूप अनुभवावरून सिद्ध होते ही तर्कदुष्टता कायम राहते.

हे जे आनुभविक-मीमांसक होते, ज्यांनी भौतिकीमध्ये फार महत्त्वाची भर घातली होती ते जेव्हा अशा तऱ्हेच्या बुचकळ्यात पडतात, तेव्हा त्यांच्यावर सहज हल्ला करायचा आणि त्यांना बाजूला फेकायचे ही काही तत्त्ववेत्त्याची भूमिका होऊ शकत नाही. ती क्रांतिवाद्याची भूमिका आहे. लेनिन क्रांतिवादी होता. आपल्या अनुयायांना त्याला आनुभविक-मीमांसावादाकडे वळू द्यायचे नव्हते. त्याच्या हल्ल्यात असा हेतुवाद आहे आणि तो मला मान्य नव्हता. मी रॉयसाहेबांना सांगितले, की हे काही तत्त्ववेत्त्याचे पुस्तक नव्हे, हे क्रांतीच्या प्रचारकाचे पुस्तक आहे.

मी असे म्हटले, ही गोष्ट त्यांना विलक्षण वाटली ह्या हिंदुस्तानामध्ये, महाराष्ट्रामध्ये ही माणसे मार्क्सवादी होतात, लेनिनबद्दल त्यांना आदर वाटतो, लेनिनच्या क्रांतिकार्याचे ते गुणगान करतात; पण लेनिनचे पुस्तक घेतले तर त्याची चिकित्सा करतात, ही गोष्ट त्यांना विचित्र वाटली. त्यामुळे त्यांना आमच्याबद्दल, अशा प्रत्येक पाळीला, अधिकच आस्था वाटू लागली. आमच्या चर्चा सतत होत असत.

-- असे काही महत्त्वाचे इतर मुद्दे उपस्थित झाले असले तर त्यांचा निर्देश करता का ? आणि दुसरी गोष्ट, नवमानवतावाद किंवा तुमचे बावीस सिद्धांत जे उदयाला आले त्याच्यात तुमचा बराच सहभाग होता असे तुम्ही मला सांगितले आहे. त्याच्याविषयीही मोकळेपणे बोला.

— सुरवात अशी झाली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळी म. गांधी असहकारिता आणि ' चलेजाव 'च्या चळवळीपर्यंत आले. तेव्हा माझी प्रतिक्रिया अशी झाली, की फॅसिस्ट हुकूमशाही ही एक अतिशय हिंसक अशी शक्ती आहे. ती कोणत्याही उच्च नैतिक मूल्याला थारा देत नाही. पण ही गोष्ट न ओळखता गांधीजी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या विरोधात उभे राहिले आणि ' चलेजाव 'चा आदेश देण्यापर्यंत ते गेले. राजगोपालचारी, नेहरू यांची दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळी मानसिक स्थिती स्पिरिच्युअल टॉर्मेन्टेशनची होती. त्यांना दोस्त राष्ट्रांची बाजू अधिक समर्थनीय वाटत होती. उच्चतम नैतिक मूल्ये शाश्वत आहेत ही गोष्ट ह्या परिस्थितीत माझ्या मनावर चांगली ठसली. ही मूल्ये इतिहासात सापेक्षतेने अवतरतात हा मार्क्सवादी मुद्दा मला अमान्य नाही. पण नैतिकमूल्ये स्वरूपत:च सापेक्ष असतात असे मानले तर त्यांचा अर्थ लावता येणार नाही. मी रॉयसाहेबांना म्हटले, गांधीजी विचाराने आणि भावनेने अहिंसावादी आहेत. मग त्यांना फॅसिझममधला हा भयानक हिंसावाद कसा दिसत नाही ?

रॉयसाहेब म्हणाले, तुम्ही अशी भूमिका स्वीकारली तर लोक तुम्हाला ' आयडिअलिस्ट ' – चिद्वादी– म्हणतील; तुम्ही शाश्वत नैतिक तत्त्वे मानता; इतिहासवाद मानीत नाही. मी म्हटले, म्हणू द्या. इतिहासवादाचा अर्थ मला समजू शकतो. पण अहिंसावाद हा मानवी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. हिंसा हे एक पाप आहे हा विचार भारतामध्ये फार जुन्या काळी आला. बुद्धाच्या काही संवादांत तो व्यक्त झाला आहे. राजाने युद्ध टाळावे असे तो सांगतो. हिंदू परंपरेमध्येसुद्धा युद्ध हे पाप आहे, अनिवार्य असे पाप आहे असा विचार आहे. महाभारतात तो आला आहे. माझे असे म्हणणे होते, की युद्ध ही नेहमीची आवश्यक संस्था मानणारे फॅसिस्ट व हा सिद्धांत न मानणारी दोस्त राष्ट्रे यांच्यातला हा झगडा आहे. दोस्त राष्ट्रे साम्राज्यवादी होती ही गोष्ट खरी आहे. पण फॅसिस्ट राजवटी ज्या अर्थाने युद्धवादी होत्या त्या अर्थाने ती युद्धवादी नव्हती. ह्या प्रस्तुत युद्धात ते नाइलाजाने उतरले होते. तेव्हा आपण फॅसिस्ट राजवटींच्या विरुद्ध आणि दोस्तराष्ट्रांच्या बाजूने उभे राहिले पाहिजे असे माझे मत झाले.

ह्यानंतर आमची सगळ्यांची विचारचक्रे फिरू लागली. अर्थात् रॉयसाहेबांच्या मनातही हा शाश्वत मूल्यांचा विचार दृढ होऊ लागला. महायुद्ध सुरू झाले आणि स्टालिन गप्प बसला ही त्यांना अतिशय अस्वस्थ करणारी परिस्थिती होती. आणि ज्या दिवशी हिटलरने युनियनवर

हल्ला केला तेव्हा त्यांनी आनंदाने टाळ्या पिटल्या. आता, म्हणाले, हे लोक काही सुटत नाहीत' फॅसिस्ट आणि नात्सी हे काही आता पराभवाच्या कचाट्यातून सुटत नाहीत. 'हिटलरचे चुकले' ते म्हणाले, 'स्ट्रेट्समधून आशियात उतरायचे, आणि सोव्हिएट युनियनला घेराव करायचा. हे केले नाही हिटलरने. सरळ आत घुसला.' मला रॉय त्यांचे वैशिष्टच हे वाटते, की ते केवळ ध्येयवादी, क्रांतिवादी नव्हते, तर 'वस्तुवादी' होते, रणनीती जाणत आणि ही रणनीती मला त्यांनी त्यावेळी सांगितली. राजकीय व्यवहारातली सुद्धा ते अशी रणनीती सांगत. म्हणून त्यांची व लेनिनची दोस्ती झाली. लेनिनला ते अग्रणी वाटले, कारण व्यवहाराचे पृथक्करणही ते चांगल्या प्रकारे करीत.

आमचा असा विचार सुरू झाल्यानंतर ही शाश्वत तत्त्वे कोणती हा प्रश्न पुढे आला. माझ्यावर बौद्धांचा फार खोल संस्कार आहे ही गोष्ट तुमच्या ध्यानात आलीच असेल. बौद्ध पंडित धर्मकीर्ती आचार्यांचे जे वाक्य वाचस्पतिमिश्रांनी उद्धृत केले आहे, "तथा च बाह्या अप्याहुः सत्पक्षपातोहि धियां स्वभावः" मानवी बुद्धीचा स्वभाव सत्याकडे कलणे. सत्य दिसले, स्पष्टपणे प्रकट झाले की लगेच बुद्धी अगोदरची धारणा टाकून देते. हा बुद्धीचा स्वभाव ध्यानात धरून विचार केला पाहिजे. आता सत्य आणि अहिंसा ही शाश्वत तत्त्वे देशकालाच्या मानाने ऐतिहासिक परिस्थितीप्रमाणे एका अर्थी बदलतात ही गोष्ट खरी आहे. पण काही गोष्टी त्याच स्वरूपात लख्खपणे कायम रहातात असेही मानावे लागते. उदा. साधी गोष्ट घ्या. शरीरपोषक द्रव्यांचे मूल्य हे काही इतिहासकालात बदलत गेलेले नाही. ते कायम राहिलेले आहे. तसेच ज्ञानामुळे माणसाची जीवनक्षमता वाढत असते हा सिद्धांत जीवशास्त्रदृष्टया महत्त्वाचा आहे. माणसाला जी बिनचूक माहिती असते तिचे त्याच्या जगण्याच्या दृष्टीने फार महत्त्व असते.

ही 'इन्फर्मेशन थिअरी' आता एकपेशी जीवापर्यंत नेऊन भिडविली आहे. थोडयाशा अलंकारिक भाषेत असे म्हटले आहे, की मधमाशीच्या बीजशक्तीमध्ये पाचशे पीएच्. डी. थिसिस साठलेले असतात. आणि पाचशे पानांच्या पाच हजार ग्रंथांत राहील इतकी माहिती माणसाच्या बीजामध्ये साठलेली आहे. डोळे, नाक, कान, स्नायू इ. कसे बनवायचे ह्याची अभियांत्रिकी ह्या बीजामध्ये साठलेली आहे. तेव्हा सत्याची गरज जीवनमात्राला आहे आणि मानवी जीवनाच्या संदर्भात ही गोष्ट अधिकच स्पष्ट झाली आहे. कारण त्याच्या ज्ञानाची पार्श्वभूमी फार मोठी असते. तेव्हा सत्य हा जीवनाचा आधार आहे हा शाश्वत सिद्धांत आहे. तो इतिहाससापेक्ष नाही. अर्थात् विज्ञानाची प्रगती चालू असते, एकेकाळी ज्ञान म्हणून मानलेल्या समजुती अधिक चांगल्या समजुती प्राप्त झाल्यावर टाकून दिल्या जातात ही गोष्ट खरी आहे. विज्ञानाच्या प्रगतीला इतिहास असतो. पण मार्क्सने मानवी समाजरचनेचा जो इतिहास सांगितला आहे– प्राथमिक समाज, प्राचीन समाज, सरंजामी समाज, भांडवलशाही समाज– त्या इतिहासाहून स्वतंत्र असलेला असा हा इतिहास आहे. मानवी समाजाच्या इतिहासामुळे ज्ञानाच्या इतिहासाचा उलगडा होऊ शकत नाही. त्या, त्या संस्कृतीतील ज्ञान त्या संस्कृतीच्या धारक असलेल्या समाजाच्या रचनेशी संबंधित असतेच असे नाही.

तेव्हा निसर्गशास्त्रे आणि जीवशास्त्र यांच्या पार्श्वभूमीवर आपले सिद्धान्त आपण आधारले पाहिजेत असा विचार आम्ही केला. कार्ल मार्क्सच्या सिद्धांतांना ही पार्श्वभूमी नाही. जीवशास्त्र हे अलिकडच्या काळात खूपच विकसित झाले आहे. मार्क्सचा काळ हा डार्विनचा काळ. मार्क्स आपला कॅपिटल हा ग्रंथ डार्विनला अर्पण करायला निघाला होता. पण डार्विनने नकार दिला. तो शुद्ध वैज्ञानिक होता. मार्क्सचे विचार त्याच्या वैज्ञानिक दृष्टीशी जुळणारे नव्हते म्हणून त्याने नकार दिला. नंतर मेंडेलिअन उपपत्तीचा विकास झाला. आता तर बीजशक्तीचे पृथक्करण झाले आहे तिचे व्याकरण वा वर्णमाला सापडली आहे; आणि सबंध जीवजातीची जी दोन प्रमुख घटकद्रव्ये आहेत ती सापडली आहेत. हे जे नवे शास्त्र आहे, त्याच्या आधारावर आपले सिद्धांत आपण मांडू असे मी रॉयसाहेबांना म्हटले.

मी जुलियन हक्स्लीचा वाचक होतो, त्याचे धर्माविषयीचे पहिले विचार मी वाचले होते आणि तो त्यांच्यापुढे गेला होता हेही मला माहीत होते. तेव्हा ह्या ज्ञानाच्या आधारे आपले सिद्धांत आपण

मांडू असे मी म्हटले आणि रॉयसाहेबांनी त्यांची व्यवस्थित मांडणी केली. ह्या मांडणीतले मुख्य मुद्दे म्हणजे सत्याचा शोध– सर्च फॉर ट्रुथ– आणि स्वातंत्र्याची साधना– क्वेस्ट फॉर फ्रीडम–ह्या मानवी अस्तित्वाला आधारभूत असलेल्या, मानवी प्रवृत्तीचा गाभा असलेल्या गोष्टी होत. हे मी एका अधिवेशनात मांडले होते. मग त्या दृष्टीने हा सर्व विचार रॉयसाहेबांनी व्यवस्थित रीतीने मांडला. मूलगामी लोकशाही, 'ग्रासरूट्स डेमॉक्रसी', पक्षहीन लोकशाही ही त्यांची कल्पना. ती मला एकदम आवडली. पण तीसुद्धा चर्चेचा विषय होऊन बसली. सत्तेसाठी पक्ष निर्माण होतात आणि मग लोकशाहीलाही मर्यादा पडतात हा विचार सर्वांना पटला. ही जी सिद्धांतमाला आहे तिच्यात मला अजूनही काही चूक आढळत नाही. या नवमानवतावादाचा काहींना विवाद्य वाटणारा पहिला सिद्धान्त असा आहे : " नियमबद्ध निसर्गाच्या अधिष्ठानावर मानव जन्मला आहे म्हणून त्याला नियमबद्ध-रीतीने विचार करण्याची स्वाभाविक बुद्धी प्राप्त झाली आहे. या बुद्धीमुळेच मानवास हिताहिताचा विवेक म्हणजे नैतिकता प्राप्त झाली आहे. " हे विधान आरशासारखे स्वच्छ आहे.

जीवनाच्या अंतिम मूल्यांचा निर्देश करूनच सामाजिक कृतीविषयीचे आपले सिद्धान्त मांडले पाहिजेत. आणि ह्याची गरज सामाजिक क्रांती करू पहाणाऱ्यांना अधिकच असते. कारण क्रांतिकारकांचा ओढा अंतिम मूल्यांकडे असतो. जेव्हा मी मार्क्सवादी झालो तेव्हापासूनच मी मानवतावादी झालो. हिंदू धर्म, इस्लाम, ख्रिश्चन धर्म या सर्वांविषयी मला ऐतिहासिक दृष्टीने आदर आहे. पण जोतिराव फुले यांनी सांगितल्याप्रमाणे प्रत्येक धर्मग्रंथ ही माणसाची कृती आहे आणि प्रत्येक धार्मिक परंपरा ही माणसाची परंपरा आहे आणि म्हणून तिच्यात दोष असतात व ते साफ करावे लागतात. म्हणून कुठे दिव्य शक्तीचा आविष्कार आहे किंवा कुठे दिव्य उपदेश आहे असे मी मानत नाही. भगवद्गीता दिव्य उपदेश आहे असे मी मानत नाही, पण तिच्यातला जो मोक्षधर्म आहे तो मला फार आवडतो. तो अगदी आदर्श आहे. पृथक्करण केले, तर लक्षात येते की मनुष्याचे जे मन आहे त्याला आकर्षक वाटेल असा तो धर्म आहे, पण त्याला झेपेल असा तो धर्म नाही.

— आता रॉय ह्यांच्या थीसिसकडे वळू या. रॉय ह्यांना असे वाटले का की कम्युनिस्ट चळवळीची जी उद्दिष्टे होती ती, सोव्हिएट रशियात जी राज्यव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था प्रत्यक्षात अस्तित्वात आली होती तिच्यात पूर्णपणे प्रतिबिंबित झाली नाहीत, उलट ती विकृत झाली. तेव्हा कम्युनिस्ट चळवळीचा मार्ग मूलतः चुकला. आणि ह्याचे कारण तिचे आधारभूत सिद्धान्त कित्येक बाबतीत मूलतः चुकलेले होते. अशा तऱ्हेची जाणीव रॉयसाहेबांना आणि तुम्हा मंडळींना आली होती का ?

— फारच आली होती. उदा. ध्येयवाद, विचार ही कायम प्रवर्तक शक्ती आहे. म्हणून ऐतिहासिक भौतिकवादाला अनुसरून मार्क्सने भौतिक पाया आणि आधारित रचना हा जो भेद केला त्याने फार गोंधळ माजला आहे असे म्हटले पाहिजे. कामगारवर्गाची तयारी करा आणि त्याला लढायला लावा. पण ह्यासाठी त्यांना विचार दिला पाहिजे, समाजाला विचार दिला पाहिजे. विचार-ही तितकीच मोठी शक्ती आहे. मार्क्सवाद हाच आधी मोठा विचार आहे. तो श्रमजीवी वर्गाची आत्मप्रतीती–सेल्फकॉन्शसनेस–आहे आणि ती आधारित रचनेचा भाग मानला आहे. तेव्हा पाया आणि आधारित रचना ह्या द्वंद्वाचा अर्थच समजू शकत नाही. आधारित रचना, म्हणजे विचार, तत्त्वज्ञान, मूल्ये हे सुद्धा भौतिक शक्तीचे उच्चतम, अधिक सशक्त असे रूप आहे. ज्याप्रमाणे लोखंडापासून तयार केलेल्या रचनेची, यंत्राची शक्ती लोखंडापेक्षा अधिक असते त्याप्रमाणे मानवी मेंदूच्या रचनेवर आधारलेली विचारशक्ती ही भौतिक शक्तीपेक्षा अधिक मोठी आहे. उदा. बुद्धीने शोधून काढलेली शून्य ही अंकगणितातील संकल्पना घ्या. तिच्या ठिकाणी प्रचंड शक्ती आहे. शून्य सापडल्याबरोबर माणसाची मोजण्याची शक्ती वाढली व म्हणून त्याची भौतिक शक्तीही वाढली.

म्हणजे भौतिक शक्ती वाढविण्याची ताकद विचारात असते. अर्थात तो विचार वास्तवाशी अनुरोधी पाहिजे. हा सिद्धांत स्पष्टपणे मार्क्सवादामध्ये मांडलेला नाही. मार्क्सच्या वा एंगल्सच्या लिखाणात तो कुठेकुठे आढळतो; एखादे वाक्य आढळते. पण तो व्यवस्थित रीतीने एकत्र असा आम्ही मांडला.

— पण ह्याचा अर्थ काय होतो ते पहा. संकल्पना आणि विचार यांचे क्षेत्र एका अर्थी स्वायत्त बनते. म्हणजे हे केवळ भौतिक अधिष्ठानावर आधारलेले त्याचे प्रतिबिंब नव्हे.

— म्हणजे विचार, हा केवळ 'एपिफिनॉमिनन' (उपघटना) नाही. मार्क्सवादी चर्चेत 'एपिफिनॉमिनन' हा शब्द तेव्हा फार येऊ लागला होता. विचार ही केवळ उपघटना नाही, विचार हा तितक्याच ताकदीचा असतो. भौतिक क्षेत्र आणि भावना विचार आणि यांचे बनलेले मानसिक क्षेत्र परस्परांवर अवलंबून असतात आणि परस्परांवर कार्य करतात. आणि कोणत्या संदर्भात कोणत्या क्षेत्राची ताकद मोठी आहे हे अनुभवाने ठरवावे लागते. उदा. अन्न हा भौतिक पदार्थ आहे आणि त्याची ताकद फार मोठी आहे. अन्न जर मला मिळाले नाही तर माझे विचार आणि माझे मनन संपुष्टात येईल. हिमपात होत असेल आणि मला आसरा नसेल तर मी मरेन आणि माझे विचार नष्ट होतील. तेव्हा भौतिक अधिष्ठान आणि त्यावर आधारलेले क्षेत्र ही कोणत्या बाबतीत तुल्यबल आहेत आणि कोणत्या बाबतीत त्यातील एक क्षेत्र दुसऱ्या क्षेत्राहून अधिक वरचढ असते हे अनुभव आणि विचार यांच्या आधारे ठरवावे लागते. सामान्यपणे असे म्हणता येते, की ही दोन क्षेत्रे परावलंबी आहेत, ती एकमेकांवर परिणाम करतात, आणि केव्हा एकाचा आणि केव्हा दुसऱ्याचा परिणाम अधिक बलवान असतो. आणि ही गोष्ट अर्थात् अशा अस्पष्ट स्वरूपातच मांडता येईल. तेव्हा अशा रीतीने आम्ही मार्क्सवादाच्या पुढे गेलो. आम्ही नव-मार्क्सवादी (निओ-मार्क्सिस्ट) आहो.

— शास्त्रीजी, तुमच्या ह्या विवेचनाचा सारांश असा मांडता येईल : तुमच्या बावीस सिद्धांतांमागची भूमिका आणि मार्क्सवादी भूमिका यांच्यांत दोन मूलभूत मुद्द्यांविषयी भेद आहे. एक असा : सर्व मानवी मूल्ये इतिहाससापेक्ष आहेत असे तुम्ही मानीत नाही. काही मानवी मूल्ये ही माणसाची प्रकृती, माणसाचा एका विशिष्ट घडणीच्या निसर्गाशी असलेला संबंध ह्यांच्यावर आधारलेली असतात आणि ती शाश्वत, कायम टिकणारी, इतिहासनिरपेक्ष अशी मूल्ये आहेत असे तुम्ही मानता. उलट मार्क्सवाद सर्व मूल्ये इतिहाससापेक्ष आहेत असे मानतो. दुसरा भेद असा : विचार किंवा संकल्पना यांच्या ठिकाणी स्वतंत्र कार्यकारित्व आहे असे तुम्ही मानता. उदा. न्यूटनचा सिद्धांत घ्या. त्याच्यामुळे गतिशास्त्रात क्रांती झाली आणि गतिशास्त्राची वेगाने प्रगतीही झाली. पण न्यूटनच्या ह्या सिद्धांताचा त्यावेळच्या भौतिक अधिष्ठानाशी असा काही संबंध जोडून दाखविता येणार नाही की अशी विशिष्ट स्वरूपाची भौतिक परिस्थिती असल्यामुळे हा विशिष्ट सिद्धांत उदयाला आला आणि मान्य झाला. असा काही ह्या दोहोत सांधा जोडता येणार नाही.

आता तिसरा एक मूलभूत भेद आहे असे मला वाटते. तुमच्या बावीस सिद्धांतांत व्यक्ती ही प्रधान मानली आहे आणि समाज– म्हणजे सामाजिक संस्थांचे जाळे– ही व्यक्तीला पोषक ठरू शकेल अशी, आवश्यक अशी यंत्रणा आहे, असे मानले आहे. हे बरोबर आहे ना ?

— हे अगदी बरोबर आहे. कारण काय ? तर समाजाला मन आहे हे अलंकारिक विधान आहे. सामुदायिक विचार असतो हे म्हणणे अलंकारिक आहे. कारण तुम्ही जर वस्तुवादी असाल, मार्क्सच्या भाषेत तुम्ही जर भौतिकवादी असाल तर विचार हा मेंदूत असतो आणि मेंदू व्यक्तीचा असतो हे तुम्हाला मानावेच लागते. समाजपुरुष किंवा विश्वपुरुष ही कल्पना वेदांमध्ये आहे. समाज ही सेन्द्रिय, ऑरगॅनिक संघटना आहे हा व्हाइटहेडचा विचार वेदांमध्येही प्रतिबिंबित झालेला आहे. हे विश्व हा एक सेन्द्रिय सबंध (ऑर्गनिझम) आहे आणि त्याच्यात सेन्द्रिय संबंध सामावलेले असतात– ऑर्गनिझम्स

विदिन ऑर्गेनिझम्स– असे व्हाईटहेड मानतो. ही कल्पना वेदांत आहे, पण ती अर्थात् काव्यमय, प्रतिकात्म रीतीने व्यक्त झाली आहे. त्यांना ह्या कल्पनेचा काव्यमय, इंटयुइटिव्ह प्रत्यय आला असणार. पण प्रत्यक्षात पहाता विचार हा व्यक्तीमध्येच असतो. पण हेही मान्य केले पाहिजे की सामाजिक संघटनेचे स्वरूप हे सजीवासारखेच असते. आमच्या बावीस सिद्धांतांत व्यक्तीला इतके महत्त्व देण्यात आले आहे, की त्याच्या मानाने सामाजिक यंत्रणा दुय्यम ठरते. पण समाजयंत्रणेतच व्यक्ती वसत असते. समाज-यंत्रणेच्या बाहेर व्यक्ती असू शकत नाही म्हणून रॉयसाहेबांना मी व्हाइटहेडचे हे वाक्य सांगितले, 'Things live in societies'. 'वस्तू समाजात जगत असतात.' तारांगणाकडे पाहून तो हे म्हणाला होता. ह्यासंबंधी माझी रॉयसाहेबांकडे चर्चा झाली नाही. त्यांनी मला आव्हान दिले होते. पण ते तसेच राहिले. माझे असे म्हणणे होते की, समाजनिरपेक्ष अशी व्यक्ती जगात सापडायचीच नाही. रॉयसाहेबांचे म्हणणे असे, की "म्युटेशन होऊन जो माणूस प्रथम अस्तित्वात आला तो एकच होता." मी म्हटले "म्युटेशन व्यापक क्षेत्रात होते. कारण ज्या भौतिक घटकांमुळे म्युटेशन होते ते एका व्यक्तीपुरते मर्यादित नसतात, पुष्कळ ठिकाणी असतात. म्युटेशनने निदान एक मानवी पुरुष आणि एक मानवी स्त्री अस्तित्वात आली पाहिजे. म्हणजे येथे परत दोन आले.

भाषा ही जी मानवी जीवनातली मूलभूत गोष्ट आहे ती नैसर्गिक आहे आणि कृत्रिम आहे. तिची प्रवृत्ती नैसर्गिक आहे. म्हणजे नैसर्गिक मसाला– रॉ मटीरियल– माणसामध्ये तयार आहे आणि ती घडविण्यासाठी मेंदूची जी प्रवर्तकता आवश्यक आहे तीही तेथे आहे. म्हणून भाषेशिवाय मानवी समाज आढळत नाही. भाषा हा माणसाच्या सामुदायिकतेचा आविष्कार आहे. मी आणि तू हे दोघे असल्याशिवाय भाषा असू शकत नाही. मीच केवळ आहे, तू माझ्यातच अंतर्भूत आहे हा जो अद्वैताचा सिद्धांत आहे आणि काही पश्चिमी तत्त्ववेत्त्यांचा– 'सॉलिप्सिस्टां'चा- सिद्धांत आहे त्याला उत्तर असे, की भाषा हा जीवनातला असा आविष्कार आहे की मी आणि तू अशा दोन भिन्न व्यक्ती गृहीत धरल्याशिवाय त्याचा व्यवस्थित उलगडाच होऊ शकत नाही. माझ्या विचाराचे माध्यम म्हणून भाषा मला उपयुक्त असते ही गोष्ट खरी आहे. तरी पण भाषेची मूळ प्रेरणा जी आहे ती 'तू' शी बोलण्याकरिता आली आहे. आणि हा मूळ 'तू' कोण? तर आई. मूल जे बडबडत असते, नैसर्गिक रीतीने रीतीने बडबडत असते त्याला पुढे भाषेचा आकार लाभतो. माणसाचे नैसर्गिक भाषिक कर्तृत्व, त्याला निसर्गाकडून लाभलेली शक्ती यातून विविध भाषा जन्माला येतात. माणसाच्या नैसर्गिक कर्तृत्वाचा भाषेत आविष्कार आहे, स्वयं आपले जग निर्माण करण्याची ताकद त्याच्यात आहे; परंतु निसर्गाने भाषिक शक्तीच्या रूपाने ती त्याला पुरविली आहे. माझे असे म्हणणे आहे, की आमच्या बावीस सिद्धांतांत हा विचार अत्यंत अस्पष्ट आहे. व्यक्तिवादाला आवश्यकतेपेक्षा अधिक महत्त्व दिले आहे अशी माझी ह्या बावीस सिद्धांतांवर टीका आहे. पण ह्या माझ्या टीकेवर चर्चा व्हायची राहून गेली.

–– शास्त्रीजी, तुम्ही नागार्जुनाचार्यांचा उल्लेख केला. म्हणजे सर्व 'दृष्टीं'पलीकडे जायचा तुमचा प्रयत्न आहे.

–– मी सर्व दृष्टींपलीकडे आहेच. म्हणून मी तटस्थ वृत्तीने कोणत्याही सिद्धांताचा आग्रह न धरता सर्व विचारांचे परीक्षण करतो. माझा आग्रह नैतिक मूल्यांविषयीचा आहे. ते माझे बंधन आहे. म्हणजे मी पापपुण्याच्या पलीकडे गेलेलो नाही. ब्रह्मवादी वेदान्ती पापपुण्याच्या पलीकडे गेलेला असतो. तसा मी गेलेलो नाही. नैतिक दृष्टीपलीकडे मी गेलेलो नाही.

–– पण वैज्ञानिक ज्ञानाचे प्रामाण्य तुम्ही मानता.

–– अतिशय मानतो. पण हे प्रामाण्य कसे आहे ?

–– ते मर्यादित आहे हे तुम्ही सांगितले. विज्ञानापलीकडचे काही प्रश्न रहातात. ह्या वैज्ञानिक ज्ञानात तुम्ही सामाजिक विज्ञानांचा अंतर्भाव करता ?

— सामाजिक विज्ञान हे सर्वांत दुबळे विज्ञान आहे. ह्याविषयीचा एक विचार तुम्हाला सांगतो. हाही नागार्जुनासारखा विचार आहे. ह्या ज्या सर्व दृष्टी आहेत त्यांच्यामधून जावे, तसेच हे जे विविध सामाजिक विचार आहेत, त्यांच्यामधून जावे. ते जवळ ठेवावे. नागार्जुन सर्व दृष्टींमधून जावे पण त्या सोडून द्याव्या असे म्हणतो. तसे मी म्हणत नाही. हे विचार जवळ ठेवावे; पण अनुभवाने पुढे जावे. म्हणजे कार्यक्रम आखावे, आणि ते अंमलात आणताना येणाऱ्या अनुभवांच्या आधारे पुढे जावे. काही सामाजिक प्रश्न पूर्णपणे सुटतात असे सामाजिक क्रांतिकारक म्हणतात आणि आपल्या अभिनिवेशात ते रंगले की मग ते एकदम पुढे जातात. पण हे करताना एक तात्त्विक अलिप्तता आवश्यक असते. ती असल्याशिवाय आपल्या देशाच्या किंवा जगाच्या पुढे असलेले प्रश्न सोडविण्याचा मार्ग सापडणार नाही. माणसाने 'फंडॅमेन्टलिस्ट' बनता कामा नये. हिंदू किंवा इस्लामी किंवा मार्क्सवादी फंडॅमेन्टलिस्ट हे जगाला दुःखात, 'शून्यां'त लोटणार आहेत. म्हणून सर्व प्रश्न लवकर सुटतात, काही दीर्घकालाने सुटतात, आणि काही सुटत नाहीत हे ओळखले पाहिजे. ते सोडवण्याचा प्रयत्न करीत राहिले पाहिजे, पण ते पूर्णपणे सुटणार नाहीत ही खूणगाठही मनात बाळगली पाहिजे. कारण लायब्निट्झप्रमाणे हे जग त्यातल्या त्यात चांगले जग आहे असे काही मी मानत नाही. हे जग बदललेच पाहिजे हा मार्क्सचा सिद्धांत मी पूर्णपणे मानतो. हे जग बदललेच पाहिजे; ते सुधारलेच पाहिजे. हे पापी जग आहे असे मी मानतो. त्याच्यात विषमता आहे. खाजगी संपत्ती चौर्य आहे असे मी म्हणत नाही, पण ती शोषणावर आधारलेली आहे हे मी मानतो. समाजात शोषण आहे पण ते कुठेकुठे आहे ह्याचा शोध घेणे अतिशय कठीण आहे. शोषणरहित समाज असावा, त्यात पूर्ण स्वातंत्र्य असावे, विश्व हे एक कुटुंब असावे हा जो दृष्टिकोण आहे तो अद्भुतरम्यतावादी आहे. पण तो माझ्या मनाची पकड सोडीत नाही.

— शास्त्रीजी, आता दोनच प्रश्न राहिले. तुमच्यावर बौद्धिक प्रभाव टाकणारी माणसे म्हणजे तुमचे गुरुजी, रॉय; आणखी कोण ?

— गांधीजी.

— गांधींचा प्रभाव नैतिक होता की बौद्धिकही होता ?

— बौद्धिकही होता. गांधी हे परंपरेच्या शक्तीचा उपयोग व्हावा असे म्हणणारे, पण तिच्या पलीकडे पहाणारे होते. १९३२ साली येरवडा कारागृहात एक वाद व्हायचा होता, अस्पृश्यतेविषयी. राजेश्वरशास्त्री आणि पंधरा-वीस चांगली शास्त्रीमंडळी आली होती. मी आत गांधीजींजवळ होतो आणि माझे शिष्य आणि मित्र रघुनाथशास्त्री कोकजे माझ्याबरोबर होते. शास्त्रीमंडळींना आत बोलावले तर समयबंध (वादाच्या अटी) झाल्याशिवाय आत येणार नाही असा त्यांचा निरोप आला. समयबंधासाठी म्हणून त्यांनी सात-आठ मुद्दे संस्कृत व हिंदीमध्ये लिहून पाठविले. 'हिंदूंच्या देवमंदिरात अस्पृश्यांचा प्रवेश शास्त्रसंमत आहे' ही बाजू आम्ही मांडायची आणि शास्त्रीमंडळींनी विरूद्ध बाजू मांडायची अशी वादाची योजना होती. समयबंधाविषयी शास्त्र्यांचा पहिला मुद्दा असा, की श्रुतिस्मृतिपुराणांचे प्रामाण्य उभयपक्षी मान्य असावे. मी हा मुद्दा मान्य केला. असे सातआठ मुद्दे त्यांनी पाठविले होते. ते सर्व मी मान्य केले. फक्त एकाच शब्दाचा फरक त्यात केला. तो असा : त्यांनी जेथे 'अस्पृश्य' हा शब्द वापरला होता तेथे 'मी आज ज्यांना अस्पृश्य मानण्यात येते ते' असा शब्दप्रयोग घातला. एवढाच फरक केला. गांधींनी विचारले, 'हा फरक तुम्ही का केला ?' मी म्हटले, "आता शास्त्रार्थ व्हायचा आहे. आता हे न्यायालय आहे. समयबंधाला अनुसरून वाद करायचा आहे. तेव्हा अशा स्थितीमध्ये आपले जे म्हणणे म्हणून मांडायचे ते पक्के असले पाहिजे. आता धर्मशास्त्रात अशी काही वाक्ये आहेत की त्यांच्याप्रमाणे अस्पृश्य बहिष्कार्य आहेत.

त्यांच्या मंदिरप्रवेशाला बंदी आहे, अशा अर्थाची अनेक वाक्ये आहेत आणि ती एकत्र घेतली तर जबरदस्त ठरतात. पण धर्मशास्त्रात अस्पृश्य म्हणजे काय हे जे सांगितले आहे ते आजच्या अस्पृश्याला लागू पडत नाही. कारण अस्पृश्याची व्याख्या 'ब्राह्मण स्त्रीच्या ठिकाणी शूद्राकडून जन्माला आलेला तो अस्पृश्य' अशी त्यात केली आहे. ही व्याख्या आज अस्पृश्य मानण्यात येणाऱ्या कोणत्याही जातीला लागू पडत नाही; कारण आज अस्पृश्य मानण्यात येणारी कोणतीही जात स्वतःला आपण संकरज आहोत असे मानीत नाही. ती स्वतःला शुद्धवंशीयच मानते. शास्त्रीपंडित त्यांना संकरज मानतात पण तो पुरावा होऊ शकत नाही. सामान्य माणसे त्यांना संकरज मानीत नाहीत. ते अस्पृश्य मानले गेले आहेत पण ते संकरज नाहीत. त्यांचे तसे वर्णन तुम्ही केले तर त्यांना राग येईल." गांधी म्हणाले, "हे तुमचे म्हणणे अगदी योग्य आहे. पण मग शास्त्राचे जे म्हणणे आहे ते मानायला मी तयार नाही. उच्च असे जे सिद्धान्त आहेत तेच मी मानीन." ही जी गांधीजींची भूमिका आहे ती केवळ नैतिक नाही तर बौद्धिक व नैतिक अशा दोन भूमिकांचा उत्तम संगम तिच्यात आहे. गांधीजींचे म्हणणे ऐकून मला अतिशय आनंद झाला कारण, शास्त्राच्या आधारे अस्पृश्यतानिवारणाचे समर्थन करणे अतिशय कठीण आहे. ही माझी अडचण त्यांच्या ध्यानात आली आहे हे मला कळले. मी गांधीजींना सांगितले की सर्व शास्त्रवचनांचा अर्थ अस्पृश्यता-निवारणाच्या आंदोलनाला अनुकूल ठरेल अशा रीतीने मी लावू शकतो. परंतु असा अर्थ लावणे आवश्यक आहे की नाही याविषयी मला शंका आहे. सांगायची गोष्ट अशी, की मी मघा सांगितलेला बदल केल्या-नंतर शास्त्रीमंडळी वादासाठी आलीच नाही.

— बरे. आणखी कोण तुम्हाला अतिशय उंच वाटलेली, ज्यांच्याशी तुमचा साक्षात् परिचय होता अशी मंडळी ?

— उदा. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे. हे मला बौद्धिक दृष्टीने फार पक्के वाटले. लोकांना माहीत नाही ते किती पक्के होते. आम्हाला माहिती आहे, कारण ते आमच्या गुरूकडे यायचे. प्राज्ञपाठशालेत त्यांचा महिना महिना मुक्काम असायचा. त्यांची निवासाची सर्व व्यवस्था आम्ही करीत असू. मग चर्चा व्हायच्या. चर्चेमध्ये ते फार मौलिक विचार मांडायचे. भौतिक शास्त्रे हीच खरी शास्त्रे, तेच खरे ज्ञान असे ते म्हणायचे. इतिहास वस्तुवादी असला पाहिजे असे ते मानीत. पोपचा इतिहास लिहिणाऱ्या रांकेप्रमाणे इतिहासाच्या घटना तेवढ्या मांडाव्या, त्या काय बोलायचे ते बोलतील ही इतिहासाची योग्य पद्धती आहे असे ते म्हणत. पश्चिमेत प्रचलित असलेल्या इतिहासाच्या ज्या पद्धती होत्या त्या सर्वांच्या अभ्यासावर आधारलेले, व्यवस्थित ज्ञान त्यांना होते हे लोकांना माहीत नाही. आम्ही जी ऐतिहासिक पद्धती स्वीकारली ती बावीस साली स्वीकारली. तेव्हापासून समाजसुधारणेसाठी भारतीय धर्मग्रंथांकडे ऐतिहासिक पद्धतीने पहावे, मीमांसापद्धतीने म्हणजे समन्वयपद्धतीने त्या सर्वांचा अर्थ एकच आहे असे मानू नये असे आम्ही तेव्हापासून म्हणू लागलो. राजवाड्यांच्या सहवासामध्ये मीमांसापद्धती आणि ऐतिहासिक पद्धती असे दोन शब्द आम्ही तयार केले.

राजवाडे जरा तऱ्हेवाईक होते आणि कोपिष्ठ होते पण आम्हाला ते आवडत असत. ते काहीसे खट्याळ होते. त्यांचे बंधू वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे. तेही असे तऱ्हेवाईक होते, 'ऋग्वेदात अशुद्धे संभवतात काय ?' अशा मथळ्याचा लांबलचक निबंध त्यांनी लिहिला आहे. दोन्ही भावांत पाखंडीपण भरपूर होते. त्यांनी निरुक्ताचे उत्कृष्ट भाषांतर-विवरण करणारा हजार पानांचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे.

— आजची माणसे तुम्हाला फार ठेंगू वाटत असतील.

— तसे काही नाही. पण त्यांचा फारसा प्रभाव पडत नाही.

— दुसरा माझा प्रश्न असा की, महाराष्ट्राचे वैचारिक जीवन निकोप, बळकट करायला काय करता येईल ? की ही आशाच धरू नये ?

—— आशा धरावी की, 'समाजप्रबोधनपत्रिका', 'तात्पर्य' इ. नियतकालिकांतून चांगले वैचारिक साहित्य प्रकाशित होत असते.

—— शास्त्रीजी, ज्ञानसाधना हीच जीवनातील मुख्य साधना मानून जगण्याची परंपरा खंडित झाल्यासारखी वाटते. तिचे पुनरुज्जीवन कसे करता येईल हा प्रश्न आहे. आपली महाविद्यालये आणि विद्यापीठे ह्या बाबतीत निष्फळ ठरली आहेत.

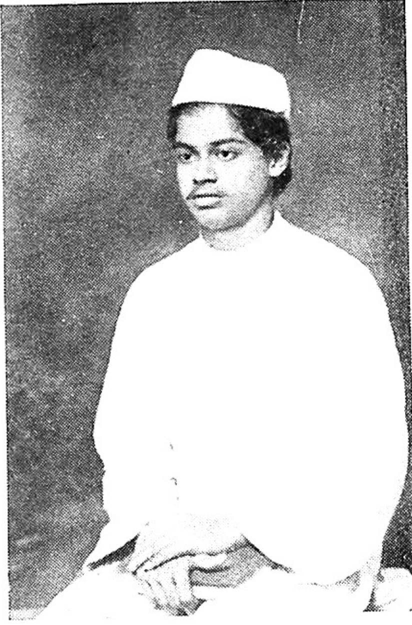
—— काय आहे, की मला असे वाटते की ओर्तेगा य गासते (स्पॅनिश तत्त्ववेत्ता) याने ज्या झुंडीच्या समाजाचे वर्णन केले आहे ती झुंड विद्यापीठात शिरली आहे. विद्यापीठामध्ये विद्येची जी एकांत उपासना होत राहिली पाहिजे, तशी ती होत नाही.

—— वैचारिक दृष्टचा आपल्याला योग्य ती संगत लाभत नाही, ज्यांच्याशी विचारविनिमय करावा ह्या पातळीचे लोक कमी झाले आहेत असे तुम्हाला वाटते की नाही ?

—— सारखे वाटते.

—— ह्या दृष्टीने पहाता, गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत आपल्या बौद्धिक जीवनाची अवनती झाली आहे असे म्हणता येईल. पुढे तुम्ही कोणते काम हाती घेणार आहा ? भारतीय तत्त्वज्ञानाचा किंवा समजा, न्यायदर्शनाचा सांगोपांग इतिहास लिहावा अशी इच्छा तुम्हाला होते का ?

— भारतीय तत्त्वज्ञानाची मांडणी करावी असे मला वाटते. मी जी परवा मोक्षधर्मावर व्याख्याने दिली त्यांचा विस्तार करावा असे मला वाटते. त्यांच्यात एका तऱ्हेने मी नागार्जुनाचा दृष्टिकोण स्वीकारला आहे. पण मला असे आढळून आले आहे की नास्तिक हाही मोक्षधर्मी असू शकतो. म्हणजे जो ईश्वर, पुनर्जन्म मानत नाही असा मोक्षधर्मी नास्तिक उपनिषत्काली होता. ह्याचे थोडे प्रत्यंतर श्वेताश्वतर उपनिषदात मिळते. 'स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमाना: ' स्वभाववादी, कालवादी होऊन गेले. नियतिवादी म्हणजे हे विश्वचक्र कुणी परमेश्वर, अदृष्ट चालवीत नाही, तें स्वतःच्या स्वभावानेच चाललेले आहे, त्याच्यामागे अपरिहार्य कालक्रम आहे, कार्यकारणभाव आहे, असे मानणारे विचारवंत वैराग्यशील आणि मोक्षधर्मी होते. ह्याची दोन उदाहरणे– असुरांची उदाहरणे– आढळतात. बळी आणि नमुची. तिसरा प्रल्हाद. प्रल्हाद तर पुढे वैष्णवच केला आहे भागवतात. ह्यातून बोध घ्यायचा तो असा, की विवेकी मनुष्य अमुक एक तत्त्वज्ञान स्वीकारीत असला तरच विरागी होतो असे नाही. पण त्याला तत्त्वज्ञान असावे लागते. वैराग्यासाठी सबंध विश्वाकडे पहाण्याची दृष्टी असावी लागते. पण ती अमुकच दृष्टी असली पाहिजे असे नसते. हे माझे आजचे तत्त्वज्ञान आहे.

सन १९२१

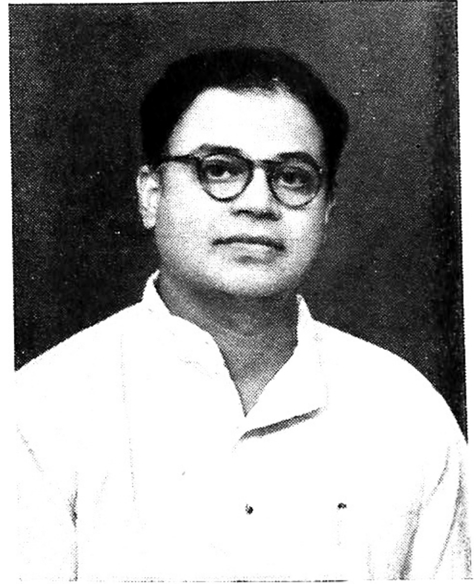

सन १९४४

तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी

सन १९३०

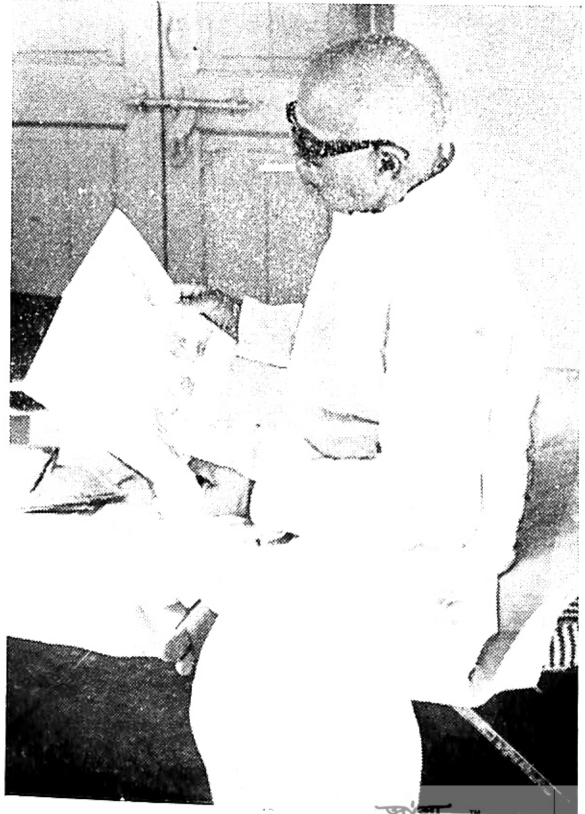
सन १९४२

अनुक्रमणिका

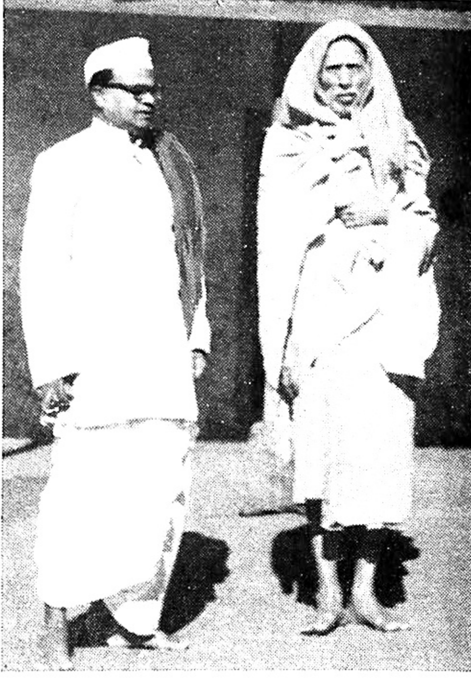
धर्मकोषाचे प्रमुख संपादक, १९३८.

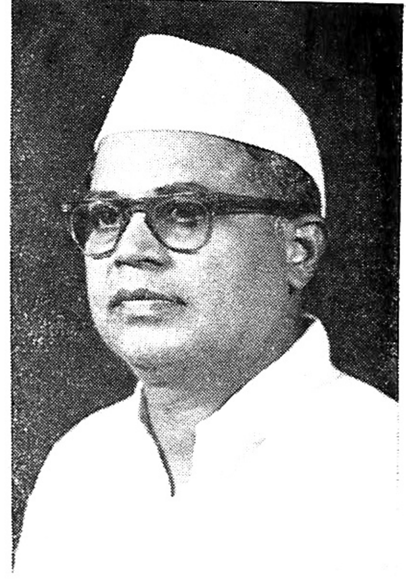
अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन, यवतमाळ, १९७३ : संमेलनाला निघण्यापूर्वीचे वृत्तपत्रावलोकन.

सन १९५३

ब्र. भू. स्वामी केवलानंद सरस्वती यांच्या समवेत, अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन, नवी दिल्ली, १९५४.

अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन, नवी दिल्ली, १९५४.

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, १९५२.

अनुक्रमणिका

राष्ट्रपतीभवन, नवी दिल्ली, १९५४ :
काकासाहेब गाडगीळ, तर्कतीर्थ,
राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद व स्वामीजी.

अनुक्रमणिका

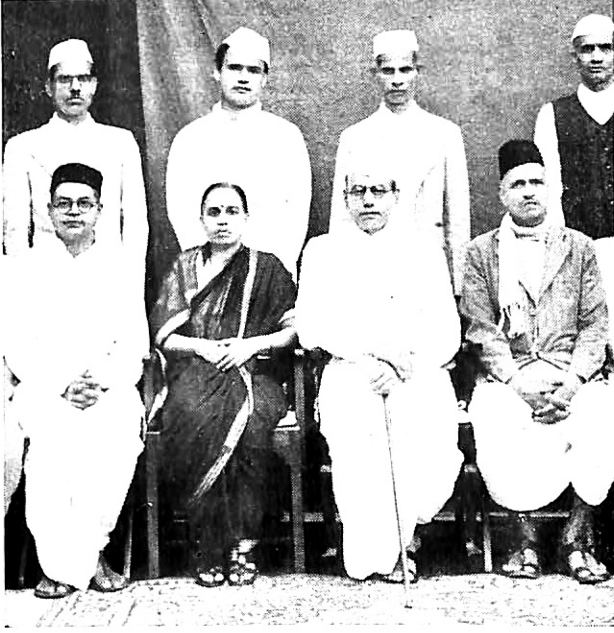
जैमिनीय सूत्रग्रंथ प्रकाशन, वाई, १९४८ : तर्कतीर्थ, स्वामीजी, बॅ. एम. आर. जयकर व प्रा. न. र. फाटक.

हैद्राबाद : १९५७

अनुक्रमणिका

प्राज्ञपाठशाळा संचालक मंडळ, १९५९.

मुंबई राज्याचे माजी मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांच्यासमवेत प्राज्ञपाठशाळा मंडळाचे संचालक मंडळ, वाई, १९४८.

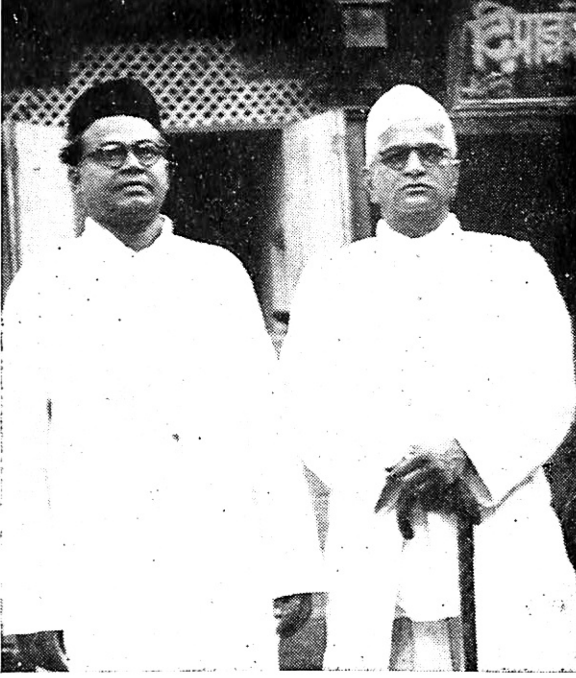
व. भ. कर्णिक, मानवेंद्रनाथ रॉय, श्रीमती एलन रॉय यांच्या समवेत तर्कतीर्थ, कलकत्ता, १९४८.

अनुक्रमणिका

तर्कतीर्थांचे कुटुंबीय, १९७६.

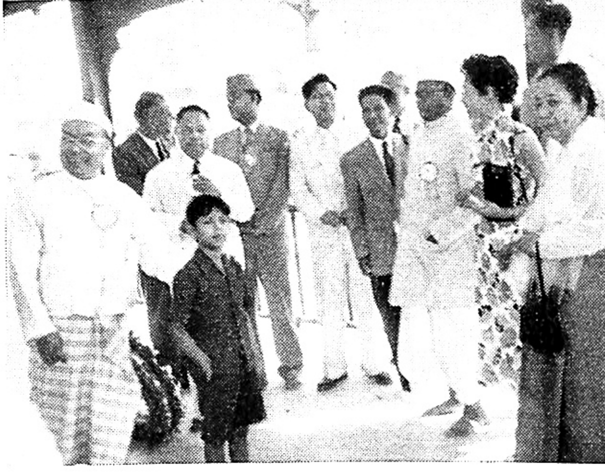
अनुक्रमणिका

अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन,
नवी दिल्ली, १९५४ : स्वागताध्यक्ष
काकासाहेब गाडगीळ यांच्यासमवेत.

तर्कतीर्थांचा अमृतमहोत्सव, वाई, १९७५ : वाईतील ब्रह्मवृंदांसमवेत.

ब्रह्मदेशचे माजी पतप्रधान
उ नू यांच्या समवेत रंगून येथे, १९५५.

ब्र. भू. स्वामी केवलानंद सरस्वती स्मारक मंदिराची कोनशिला बसविताना श्रीमती इंदिराजी, वाई, १९५९.

ब्र. भू. स्वामी केवलानंद सरस्वती स्मारक मंदिराचा कोनशिला समारंभ, वाई, १९५९: श्रीमती इंदिरा गांधी, अध्यक्ष, अ. भा. काँग्रेस, भाषण करताना.

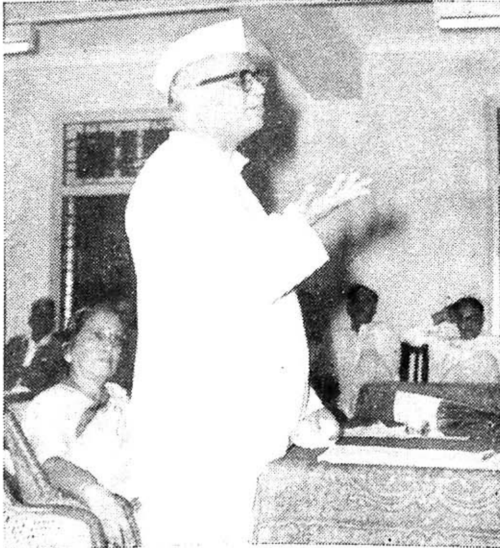
अनुक्रमणिका

शास्त्रीजी व सौ. सत्यवती, १९७०.

चि. वासुदेवसमवेत अमेरिकेस प्रयाण, मुंबई, १९६४.

प्राज्ञपाठशाळा मंडळाचा सरस्वत्युत्सव. वाई, १९६१ : समारोप करताना.

राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते, उपनिषत्कांड प्रकाशन समारंभ, वाई, १३ डिसेंबर, १९६०.

ज्येष्ठ पत्रकार श्री. श्री. शं. नवरे यांच्या अध्यक्षतेखाली प्राज्ञपाठशाळा मंडळातर्फे तर्कतीर्थांचा अमृतमहोत्सव समारंभ, वाई, १९७५.

मराठी विश्वकोश खंड क्र. ६ व ७ चा प्रकाशन समारंभ, वाई, ९ मे, १९७९ : हस्ते साहित्य अकादेमीचे अध्यक्ष डॉ. उमाशंकर जोशी. शेजारी महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार.

म. रा. सा. सं. मंडळाची प्रकाशने पाहताना माजी केंद्रीय मंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण व कै. आबासाहेब वीर यांच्या समवेत.

ना. बा. मराठे

प्राज्ञपाठशाळा आणि शास्त्रीजी

माणूस इतिहास घडवितो की इतिहास माणसाला घडवितो असा एक प्रश्न इतिहासतज्ज्ञांच्या समोर चर्चेला येत असतो. इतिहासतज्ज्ञाच्या वैचारिक प्रणालीला अनुसरून त्याची उलट सुलट उत्तरे दिलेली दिसतात. समर्थ मनुष्य आपल्या कर्तृत्वाने इतिहास घडवितो आणि ऐतिहासिक कार्यकारणभाव लक्षात घेऊन माणसाला त्याच्या कर्तृत्वाचे माप त्याच्या पदरात टाकता येते. मार्क्स, लेनिन, गांधी, नेहरू यांच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन ऐतिहासिक दृष्टया करता येते. व्यक्तीचे अनुभवविश्व, विचारसामर्थ्य, कल्पनाशक्ती जितकी कार्यक्षम तेवढे यश त्या त्या व्यक्तीच्या पदरात टाकायला इतिहास कचरत नाही. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव–एकनाथ, रामदास–तुकाराम यांसारखे प्रवृत्ति-निवृत्तीच्या मागे जाणारे संत-महंत किंवा आधुनिक काळातील लोकमान्य टिळकांपासून विनोबाजींपर्यंतचे ज्वलंत कर्मयोगी यांनी आपापल्या परी स्वकर्तृत्वाने आपापल्या क्षेत्रांत एक निश्चित ठसा उमटवून इतिहासाला चालना देण्यात यश मिळविले आहे. अशा व्यक्तींनी इतिहास घडविला की ऐतिहासिक कार्यकारणभावानुरूप ही कर्तृत्ववान माणसे निपजली याचा वाद तत्त्वज्ञांनी जरूर लढवावा. वस्तुस्थितीत फारसा फरक पडण्याची शक्यता नाही.

प्राज्ञपाठशाळेच्या पार्श्वभूमीत

पं. लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे व्यक्तिमत्त्व प्राज्ञपाठशाळेच्या पार्श्वभूमीवर तपासता, त्यांच्या विद्वत्तेचा व कर्तृत्वाचा एक वेगळाच प्रत्यय येऊन जातो. पं. नारायणशास्त्री मराठे यांनी आपल्या गुरुवर्यांच्या –प्रज्ञानंदाच्या–नावे प्राज्ञपाठशाळा सुरू केली, वाढवली, जोपासली. या प्राज्ञपाठशाळेचे लक्ष्मणशास्त्री हे विद्यार्थी. पं. नारायणशास्त्री मराठे यांचे एकमेव नामवंत पट्टशिष्य ! तर्कतीर्थाची पदवी-परीक्षा देण्यासाठी काही काळ त्यांना बनारसला पं. वामाचरण भट्टाचार्य, लक्ष्मणशास्त्री द्रविड यांसारख्या प्रख्यात नैयायिकांकडे पाठविण्यात आले होते. तेथून परत आल्यावर प्रा. पा. शाळेत त्यांची अध्यापक म्हणून नेमणूकही करण्यात आली होती. पं. दिनकरशास्त्री कानडे, पं. महादेवशास्त्री दिवेकर, पं. भय्याशास्त्री वाटवे सारख्यांच्या सहवासात प्रा. पा. शाळेचा व्याप वाढतच राहिला. प्राज्ञपाठशाळेतून बाहेर पडणारा विद्यार्थी समाजकार्यात रस घेणारा, राजकीय दृष्टया पुरोगामी विचारसरणीचा व धार्मिक दृष्टया सुधारक असा बाहेर पडावा या दृष्टीने प्राज्ञपाठशाळेतील अभ्यासक्रम आखण्यात आला होता. पं. नारायणशास्त्री हे कडक शिस्तीचे, प्रखर विद्वत्तेचे अन् जाज्वल्य निष्ठेचे सुधारक विद्वान म्हणून महाराष्ट्राला त्यावेळी ज्ञात होते. याचसाठी अकोल्याला भरलेल्या ब्राह्मणसभेचे अध्यक्षस्थान त्यांचेकडे चालून आले होते. त्यांच्या परिवर्तनवादी विचारसरणीचा परिणाम त्यांच्या सर्वच शिष्यांवर पडला गेल्यास नवल कोणते ? आधुनिक विद्यांचे शिक्षण घेतल्याशिवाय तरणोपाय नाही हे जाणून तत्कालीन कार्यकर्त्यांनी प्राज्ञपाठशाळेला माध्यमिक शिक्षणाची जोड देण्याचा उपक्रम सुरू केला. संस्कृत शिक्षणाबरोबर इंग्रजी शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली. राष्ट्रीय-शिक्षणाची शाळा म्हणून प्राज्ञपाठशाळेला महाराष्ट्रात मोठे नाव मिळाले. लक्ष्मणशास्त्री, भय्याशास्त्री, दिनकरशास्त्री यांसारख्या हिरीरीच्या तरुण अध्यापकांनी १९३२ च्या असहकार चळवळीत व सत्याग्रहात भाग घेतला. अशा तऱ्हेने शास्त्रीजींचा वैचारिक पिंड शास्त्रीय शिक्षणाबरोबर राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातही हळूहळू वाढतच राहिला.

पं. नारायणशास्त्री–केवलानंद–झाले

मात्र प्राज्ञपाठशाळेच्या कार्यात त्यामुळे थोडासा व्यत्यय आला. माध्यमिक शाळा बंद करावी लागली. पं. नारायणशास्त्री मराठे यांनी संन्यास घेतला; आणि सर्व जबाबदारी लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचेवर येऊन पडली. पण शास्त्रीजी कचरले नाहीत. त्यांनी प्राज्ञपाठशाळेचा संस्कृत शिक्षणाचा कार्यक्रम चालू ठेवला. विश्वस्त मंडळ स्थापन केले. धर्मकोशाचे

सम्पादकपद स्वत:कडे घेतले. काही काळ धर्मकोश कार्यालय पुण्याला नेले आणि पुन: ते वाईला हालविण्यात आले ते आजतागायत. १९६०पर्यंतचा काळ हा शास्त्रीबुवांच्या वैचारिक चिंतनाचा कालखंड समजला पाहिजे. कारण याच कालखंडात त्यांनी मूलगामी लेखन केले. विचारमंथनाला अधिक उजाळा मिळाला तो त्यांचा मानवेन्द्रनाथ रॉय यांचेशी जवळचा संबंध आल्यापासून. पूर्वी 'आनंद मीमांसे'त रमणारे शास्त्रीजी आता 'जडवादा'चे स्वरूप उकलून दाखवू लागले. नागपूरच्या परांजपे व्याख्यानमालेतून 'हिंदुधर्माची समीक्षा' करून त्याचा विकास कसकसा होत गेला याचे विवेचन करू लागले. 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' लिहून साहित्य अकादमी दिल्लीकडून ५०००/- रु. चे पारितोषिक मिळवले. मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद देऊन महाराष्ट्राने त्यांना गौरविले. भारत सरकारने भारतीय घटनेचे संस्कृत रूपान्तर करण्यासाठी शास्त्रीजींची नेमणूक केली. आणि 'पद्मविभूषण' ही सन्माननीय पदवीही बहाल केली. महाराष्ट्र सरकारनेही त्यांची कदर करून महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाचे अध्यक्षपद व विश्वकोशाचे मुख्य संपादकपद देऊन त्यांचा गौरव केला. स्वतः शास्त्रीजी अशा तऱ्हेने व्यक्तिगत उच्चांक गाठीत जातच होते. मात्र परिस्थितीवश प्राज्ञपाठशाळेचे काय झाले ? विद्यार्थी कमी कमी होत जात एक क्षण असा आला, की प्राज्ञपाठशाळेतील शिक्षणकार्य बंद झाले; आणि स्वामिजींनी सुरू केलेला धर्मकोशही अति मंद गतीने सुरू राहिला. पण त्याच बरोबर 'केवलानंद सरस्वती मंदिर' ही गुरूचं नाव कायम ठेवणारी वास्तू उभी करून त्यांनी गुरूवरील निष्ठा अक्षर करून ठेवली. एवढेच काय स्वामी केवलानंदांनी एक हाती लिहून ठेवलेला सात खंडात्मक 'मीमांसाकोश' ही शास्त्रीजींनी प्राज्ञपाठशाळेमार्फत प्रकाशित करून गुरु-ऋण फेडले. स्वामीजींनी अद्वैत सिद्धीचा केलेला मराठी अनुवादही प्रा. पा. शाळेमार्फत प्रकाशित करण्याचे श्रेय मिळविले.

ग्रंथालये व शास्त्रीजी

प्राज्ञपाठशाळेच्या स्थापनेपासूनच विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या उपयोगासाठी ग्रंथ जमा करण्याची योजना कार्यान्वित झाली होती. प्रा. पा. शाळेचे प्रचारक जेथे जेथे जात तेथून ग्रंथालयासाठी पुस्तके, पोथ्या गोळा करीत असत. गेल्या साठ सत्तर वर्षांत संस्कृत-इंग्रजी-हिन्दी-मराठी ग्रंथांचा फार मोठा संग्रह जमा झाला आहे. संस्कृत पोथ्यांचा एक कॅटलॉगही प्रसिद्ध करण्यात आला आहे. विश्वकोशाचे कार्यालय वाईला आल्यापासून त्याचेही एक भव्य व सुसज्ज ग्रंथालय गंगापुरीत तयार झाले आहे. वाईसारख्या ठिकाणी टिळक सार्वजनिक वाचनालय हे एकच ग्रंथालय-वाचनालय उपलब्ध होते, पण आता प्रा.पा. शाळा ग्रंथालय, विश्वकोश ग्रंथालय व वाई कॉलेज ग्रंथालय अशा तीन ग्रंथालयांनी वाईचे वैचारिक वातावरण समृद्ध केले आहे. पण याचे सारे श्रेय पं. लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या मध्यवर्ती नेतृत्वालाच द्यावयाला हवे. कारण प्रा. पा. शाळेचे नेतृत्व करता करतानाच विश्वकोशाची मुहूर्तमेढ त्यांनी लावली आणि वाईचे जीवन सांस्कृतिकदृष्टया संपन्न करण्यास वाईला कॉलेज स्थापन करून ते भरभराटीस आणण्यासही त्यांचेच नेतृत्व कारणी लागले आहे.

'नवभारत'

शास्त्रीजींच्या बहुविध कर्तृत्वाची विविध अंगे त्याच प्रा. पा. शाळेच्या भूमीवर स्थिर पाय रोवून विविध स्वरूपांत अवतीर्ण झाली आहेत. एके काळी 'आशा-चित्रा' साप्ताहिकाचे सम्पादन शास्त्रीजींनी केले होते. रॅडिकल ह्यूमॅनिस्टच्या सम्पादक मण्डळात त्यांचे नांव होते. 'क्रिस्ट'मध्येही त्यांचे नांव गोवले गेले होते. परंतु 'नवभारत' त्यांनी प्रा. पा. शाळेमार्फत चालवायला घेतल्यापासून नवभारत मासिकाने साहित्यिक व सांस्कृतिक विषयांचे सर्वांगीण आलोडन करणारे दर्जेदार मासिक म्हणून नाव कमावले. याची सारी प्रेरणा स्वतः शास्त्रीजींचीच आहे.

प्राज्ञप्रेस

धर्मकोशाच्या कार्यासाठी म्हणून सुरू केलेला प्राज्ञप्रेस हे शास्त्रीजींच्या प्रेरणेचे आणखी एक प्रमुख अंग. वस्तुतः प्रा. पा. शाळेचा आणि प्रेसचा कोणताही तसा संबंध नव्हता. परंतु द्वितीय महायुद्ध सुरू झाल्यापासून जीवनाच्या कक्षा रुंदावत चालल्या हे लक्षात आल्याबरोबर केव्हा ना केव्हा या संस्कृत शिक्षणाला बंद करावे लागेल याचा अंदाज त्यांना लागला होता; आणि धर्मकोशाचे मुद्रण इतर प्रेसकडून करून घेणे दिवसेंदिवस दुष्कर होत चालले आहे याची जाणीव झाल्याबरोबर स्वतःचे मुद्रणालय

हेच त्याच प्रत्यक्ष उत्तर होते अन् ते त्यांनी प्रत्यक्षात आणले. प्राज्ञप्रेसचे सुरुवातीपासून काम पाहणारी अत्यंत विश्वासू मंडळीही त्यांना मिळत गेली म्हणूनच प्राज्ञप्रेस आपल्या भक्कम पायावर उभा राहण्यास समर्थ ठरला. या कार्यी कै. मधुकर साठे यांचे नाव नमूद केल्याशिवाय पुढे जाता येणार नाही. स्वतःचा प्रेस झाल्यांमुळेच शास्त्रीजींना प्रा.पा. शाळेची प्राज्ञप्रकाशने सुरू करता आली. नवभारत-मधून एखादी लेखमाला प्रसिद्ध करून मान्यवान् लेखकाला समाजात मानमान्यता मिळवून देण्याचा उपक्रम यामुळेच त्यांना सुरू करता आला. नवभारत वा प्राज्ञप्रेस याचे कार्य हाती घेण्यात समाजाची प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सेवा करणे हा स्तुत्य हेतूच होता हे कालाच्या ओघात सिद्ध झाले आहे.

हातकागद कारखाना

प्रेसचा व्याप उघडल्यानंतर साहाजिकच त्यांचे कागदाकडे लक्ष गेले. गंगापुरीच्या घाटावरील मुरलीधरमंदिराची प्रशस्त जागा प्रा. पा. शाळेला आंदण मिळाली होती. तिचा कागद कारखाना काढण्यास उपयोग करण्यात आला. मात्र हा कागद-कारखाना जितका किफायतशीर व्हायला हवा होता तितका होऊ शकला नाही. त्याची कारणे वेगळी असू शकतील. कागद कारखाना हा स्मॉल स्केल इंडस्ट्रीजच्या धर्तीवर चालवून वेगळ्या धर्तीवर चालवला असता तर तोही अत्यंत किफायतशीरपणे चालू शकला असता. शास्त्रीजी असहकार चळवळीत गेल्यापासून देशी वस्तूंचा वापर करणे, खादीचा वापर करणे हे त्यांचे अंगी जणू बाणूनच गेले. गेली ४०/५० वर्षे शास्त्रीजी स्वतः पूर्ण खादीधारी आहेत. स्वतः स्वामी केवलानंदही पूर्ण खादीधारी होते. त्यांचे भोवती प्रा. पा. शाळेची धुरा वाहाणारे कै. शं. वि. लेले, श्री. विठ्ठलशास्त्री जोशी, कै. शंकरराव जोशी, कै वासुनाना कोनकर, कै. नाना खरे, पं. रंगनाथशास्त्री जोशी हे सारे खादीधारी होते वा आहेत. प्रा. पा. शाळेतून उत्तीर्ण होऊन गेलेले प्रायः सारे विद्यार्थी खादीभक्त आहेत असे विधान केले तर ते अतिशयोक्तीचे होणार नाही. या स्वदेशी चळवळीतूनच राष्ट्रीय वृत्तीची व समाजकार्य करण्याची इच्छा असलेली तळमळीची माणसे प्रा. पा. शाळेने निर्माण केली. शास्त्रीजी हे त्या वृत्तीचे अध्वर्यू होते. मात्र त्यांचे कार्यक्षेत्र केवळ प्रा. पा. शाळा एवढ्यापुरतेच मर्यादित न ठेवता त्या सामाजिक–राजकीय कार्याचा व्याप त्यांनी साऱ्या महाराष्ट्रभर वाढविला. समर्थ रामदास स्वामी हे छत्रपती शिवाजीचे गुरू झाले तर महाराष्ट्राचे एके काळचे मुख्यमंत्री व नंतरचे जबाबदार केन्द्रीय मंत्री झालेले श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी पं. लक्ष्मण-शास्त्री जोशी यांना गुरुपदी मानले. महाराष्ट्रातील काना-कोपऱ्यातून तर्कतीर्थांनी लोकशाही, मानवता-वाद, भारतीय संस्कृती यांसारख्या विषयांवर गेली सतत पन्नास वर्षे समाजहित लोकांसमोर मांडले. एखाद्या भाऊशास्त्र्यांनी गणपतीआळीच्या घाटावरील व्याख्यानांतून शास्त्रीबुवांच्या प्रगतिवादी विचार-सरणीवर जोराची टीका केली असली किंवा आचार्य अत्र्यांनी– ' तर्कतीर्थांना नरकतीर्थ ' म्हणून हिणवले असले तरी त्याचा समाजातील कोणत्याही थराने विशेष रूपात स्वीकार केलेला नाही.

समग्र ग्रंथ

खऱ्या अर्थाने तर्कतीर्थ हे महाराष्ट्राचे गुरू आहेत. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून ८०व्या वर्षापर्यंत त्यांनी समाजाचे बौद्धिक नेतृत्व केले आहे. बंगाल-सारखा प्रदेश अशा पुरुषांना डोक्यावर घेऊन नाचला असता, पण तुलनात्मकदृष्ट्या महाराष्ट्र पुरुषगुण विज्ञानविमुखच म्हटला पाहिजे. बंगाल-मधील अशा गुणी लोकांच्या समग्रग्रंथांचे संकलन करून ते सर्व लोकांना उपलब्ध करून ठेवण्याची प्रकाशकांना व लोकांनाही सवय आहे. रवीन्द्रनाथ टागोर, अरविंद घोष, शरच्चन्द्र चॅटर्जी, बंकिमचन्द्र यांसारख्या कित्येक समाजहितैषींच्या समग्ररचनावली बंगालमध्ये मिळू शकतात. महाराष्ट्राकडे तोंड वळवून बघायला लागलो तर? वीर सावरकर समग्रग्रंथ निघाले ते केवळ श्री. शं. रा. दाते यांचे वैयक्तिक प्रयत्नामुळे! घरोघरी हिंडून बिचाऱ्यांना त्यांची विक्री करावी लागली. न. चिं केळकर एवढे साहित्य-सम्राट्! त्यांचे समग्रग्रंथ १० खंडांत निघाले; पण त्यांना म्हणावे तितके प्रोत्साहन महाराष्ट्रात मिळाले नाही. गेल्या पंचवीस वर्षांत अशी समग्ररचनावली मराठीतून निघाल्याचे ऐकिवात नाही. मराठी भाषा, साहित्य वा वाङ्मय समृद्ध करावयाचे तर अशा नेतृत्व करणाऱ्या धुरीणांचे विविध जागी विखुरलेले लिखाण एकत्र उपलब्ध करून पुढील पिढीसाठी

जतन करून ठेवणे हे समाजाचे उद्दिष्ट असायला हवे. मागच्या पिढीने काय सांगितले अन् आज काय हवे आहे याची तुलना करायची तर तसे वाङ्मय उपलब्ध करून देणे हे सामाजिक कर्तव्य आहे. तशी जाणीव व जरूरी महाराष्ट्राला अजून शिवलेली दिसत नाही. तर्कतीर्थांनी तसे फुटकळ लिखाण इतके भरपूर केले आहे की त्याची एक 'लेखसूची' करणेही सुलभ नाही. दातेग्रंथसूचीमंडळाने 'कालिक लेख-सूची'चा प्रकल्प हाती घेऊन मराठी वाङ्मयावर फार मोठा उपकार करून ठेवला आहे. त्या लेखसूचीच्या आधारे मूळ लेख शोधून त्याची मुद्रणप्रत तयार करणे हेही एक जटिल काम आहे. ते सारे लेख एकत्रित करून विषयवार विभागणी करून त्यांचे समग्र ग्रंथासाठी सम्पादन करणे हेही एक महत्त्वाचे काम जसे आहे तसे त्याचे प्रकाशन-मुद्रण-वितरण आदी साऱ्या समस्या विचारात घेण्यासारख्या असल्या तरी त्यांचे निवारण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.*

शिष्यपरंपरा तयार केली नाही

प्रज्ञानंदांनी केवलानंदांसारखे निस्सीम शिष्य तयार केले तर स्वामी केवलानंदांनी तर्कतीर्थ हे शिष्योत्तम तयार करून ऋषिऋण फेडले. पण तर्कतीर्थांचे पट्टशिष्य कोण म्हणून पाहू गेल्यास कुणी नजरेस पडत नाही. प्राचीन काळीं शिष्यपरंपरा कायम राहावी म्हणून बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केले जात असत. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात तिचा लोप झालेला दिसत आहे. तर्कतीर्थांनी प्रत्यक्ष फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना पाठ दिले असतील. त्या थोड्या विद्यार्थ्यांत प्रस्तुत लेखकाचा समावेश करायला हवा. शास्त्रीबुवांनी आमचे शांकरभाष्याचे पाठ पुरे करायचे म्हणून सोलापूरला आम्हांला बरोबर नेले आणि सकाळच्या वेळी शांकरभाष्याचे पाठ दिले आणि संध्याकाळी 'लोकशाही' या विषयावरची जाहीर प्रवचने दिली त्यांचेही जणू पाठच आम्हाला मिळाले... ते आमचं भाग्य समजायला हवं...

खरे म्हणजे शिष्यांचा लोंढा आपल्यामागे ठेवण्यासारखा गेल्या पन्नास वर्षांचा कालखंडच नव्हता. ज्या सनातनी पद्धतीत व कडक सनातनी शिस्तीत त्यांचा पहिल्या पंचवीस वर्षांचा काळ गेला, ती सामाजिक परिस्थितीच इतक्या झपाट्याने बदलत राहिली तसे तेही बदलत राहिले. हा बदल 'सुखाय की दुःखाय' हे ठरविण्याचे काम पुढील पिढीतील सामाजिक परिस्थितीचा इतिहास लिहिणाऱ्या तज्ञांसाठी शिल्लक ठेवलेले बरे!

पुंजी केली नाही

शैक्षणिक कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रातील व्यक्तींकडे पाहिले तर त्यांनी कुठे ना कुठे स्वतःचा बंगला, घर, फ्लॅट् किंवा अपार्टमेंट थाटल्याचे दृश्य दिसते. मात्र लक्ष्मणशास्त्रीजींच्या जीवनाकडे त्रयस्थ दृष्टीने पाहिल्यास त्यांना अशा स्वतंत्र वास्तूची जरूर भासली असे दिसत नाही. केवलानंदांनी प्राज्ञमठाची प्राज्ञपाठशाळा घडवली तर त्या पाठशाळेतील मधुकरी मठाचे शास्त्रीबुवांनी अभ्यागत-गृहात रूपांतर केले. विश्वकोशाच्या कार्यासाठी येणाऱ्या अभ्यागत–संपादकांचे राहाणे, जेवणे आदीची सोय करणे परिस्थितीवश आवश्यकच होते. स्वतःसाठी अगदी एक लहानशी जागा राखून ठेवून इतर भागात अभ्यासिका व खाजगी ग्रंथसंग्रह ठेवून दिला. मनात असते तर शास्त्रीबुवांना एखादा लहानसा बंगला बांधणे अशक्य नव्हते. त्यांच्या सुशील व सुविद्य पत्नीनेही तसा आग्रह कधी धरला नाही. येणाऱ्या जाणाऱ्या अभ्यागतांचे आदरातिथ्य करण्यात तिने स्वतःचे 'सती' हे नाव सार्थ केले, अन् अकस्मात एक दिवस शास्त्रीजींना मागे एकटे ठेवून स्वतःचा कारभार संपवून टाकला. शास्त्रीजींच्या जीवनात स्वामीजी गेले तो पहिला शोक, दुसरा मधुकर साठे याने दिला आणि तिसरा धक्का 'सत्यवती' बाईंनी दिला. मग आता कुणासाठी करावयाचा आहे तो बंगला अन् घर?

जीवनात मिळालेले हे धक्के सहन करण्याची ताकद त्यांचेजवळ आहे. वयाची ८० वर्षे कशी नकळत निघून गेली हे त्यांचे त्यांनाच कळत नाही. वयाला ७५ वर्षे झाल्यावर वाईकरांनी त्यांचा एक भव्य सत्कार-समारंभ घडवून आणला. आपल्या

* य. गो. जोशी : व्यक्ति व कार्य, ज्ञानकोशकार केतकर, र. वा. दिघे यांसारख्या विषयांवर पी. एच्‌डी. चे प्रबंध तयार झाले; मग समग्र ग्रंथ प्रकाशित करण्यास महाराष्ट्रीय प्रकाशक का पुढे येत नाहीत?

अनुक्रमणिका

समारंभातील भाषणात वाईकरांना त्यांनी दिलासा दिला होता की 'मी जरूर आत्मचरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न करीन'–मात्र त्याला अजून हात लागला नसावा अशी माझी समजूत आहे.

विविध समारंभ

प्राज्ञपाठशाळेत दर वर्षी सरस्वत्युत्सव व गुरू प्रज्ञानंदांची पुण्यतिथी करण्याचा परिपाठ गेली साठ-सत्तर वर्षे अव्याहत चालू आहे. वाईकरांना ती एक अपूर्व बौद्धिक मेजवानी असते. दोन-तीन दिवस महाराष्ट्रातील नामवंत विद्वानांना बोलावून प्रचलित विषयावर व्याख्याने केली जातात. या व्याख्यानांना आमंत्रण न मिळालेला विद्वान महाराष्ट्रात क्वचितच असेल. शास्त्रीबुवा स्वत: व्याख्याने द्यावयाला उभ्या महाराष्ट्रात जात; त्यावेळी त्या त्या भागातील विद्वानांना हेरून खास आमंत्रण देऊन त्यांचा सत्कार करणे हाही त्यामागील हेतू असावा. स्वत: विद्वान असणे आणि विद्वान माणसांचा चाहता असणे या दोन्ही दुर्लभ गोष्टी शास्त्रीजींमध्ये पाहावयास मिळतात. गुरुवर्य केवलानंदांना ७५ वर्षे पूर्ण झाल्यावरही शास्त्रीजींनी न्या. मू. गजेंद्रगडकरांना खास बोलावून गुरूंचा भव्य सत्कारसमारंभ आयोजित करून आणला होता. एवढेच काय, त्यावेळी स्वामी केवलानंद गौरव ग्रंथही प्रकाशित करण्यात पुढाकार घेतला होता. १९७७ साली ब्रह्मीभूत केवलानंदांची शताब्दी साजरी करण्यासही शास्त्रीजींनी पुढाकार घेतला. असल्या क्षणी त्यांची गुरुभक्ती उचंबळून आलेली लक्षात भरते.

मराठी माध्यमामुळे मर्यादा

तर्कतीर्थांना रॉयिस्टांच्या मेळाव्यात नेहमीच अग्रस्थान मिळालेले आहे. स्वत: एम्. एन्. रॉय, एलेन रॉय, बॅ. तारकुंडे, व. भ. कर्णिक, अ. भि. शहा आदी त्यांना फार मानतात. रॉयिस्ट पक्षाचे विसर्जन करण्याचा ठराव कलकत्ता अधिवेशनात करण्यात आला, त्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान तर्कतीर्थांनीच भूषविले होते. रॉयिस्ट पक्ष जन्माला आल्यापासून त्याच्या विसर्जनापर्यंत शास्त्रीजी त्या पक्षाशी एकनिष्ठ राहिले. इंग्रजीतून सम्भाषण करण्याचे कौशल्य शास्त्रीजींनी कित्येक वर्षे आत्मसात केले आहे. इंग्रजी ग्रंथांचे वाचन–मनन तर सारखे चालूच असते. मार्क्सचा 'विरोधविकासवाद,' मोठमोठ्या राजकीय पुढाऱ्यांना विशद करून सांगण्याचे चातुर्य त्यांनी अनेक वेळा प्रकट केले आहे. हिंदीच्या आधारे आपले म्हणणे हिंदी व्यक्तीसमोर मांडण्याची तत्परता शास्त्रीजी नेहमीच दाखवतात. संस्कृतमधून चर्चा झाली तर त्यांत त्यांना कधीच अडचण पडली नाही. कारण प्राथमिक शिक्षणानंतर सारी घटपटादी चर्चा संस्कृतच्याच आधारे झाल्याने त्या माध्यमाचा त्यांना पुरेपूर फायदा घेता येतो. एवढे सारे असले तरी त्यांचे प्राय: सारे लेखन मराठी माध्यमातूनच झाले असल्याने महाराष्ट्राबाहेर एका ठराविक राजकीय पक्षाखेरीज शास्त्रीजींचे नाव पोहोचलेले दिसत नाही. डॉ. नगेन्द्रांच्या रसचर्चेवर त्यांनी मूलभूत समीक्षण केले ते मराठीतून. हिंदीपेक्षा साहित्यशास्त्रावर मराठीमध्ये खूपच लिखाण झाले आहे, पण ते हिंदी अभ्यासकांच्या आवाक्याबाहेरचे असते. इंग्रजी माध्यमवाले इतर भाषांतून आलेल्या अभिजात वाङ्मयाकडेही दुर्लक्षच करतात. तीच गत त्या त्या भारतीय भाषांमधूनच रेंगाळणाऱ्या पंडितांची !

गौरव ग्रंथ

म्हणून मला या निमित्ताने शास्त्रीबुवांच्या चाहात्यांना असे सुचवावेसे वाटते की Tarkateerth : the man and his work असा इंग्रजीतूनच एक मोनोग्राफ तयार करून त्यांच्या कार्याचा गौरवग्रंथरूपात तो प्रसिद्ध करावा. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्राचा कायापालट करण्यास ज्यांनी जीवापाड प्रयत्न केले अशा न्या. तेलंग, रानडे आदी समाजसुधारकांची इत्थंभूत माहिती देणारे ग्रंथ इंग्रजीतून उपलब्ध करून देण्याची खबरदारी त्यांच्या चाहात्यांनी घेतली. कॉ. रॉय, डी. डी. कोसंबी, जी. डी. पारीखसारख्या तत्त्वज्ञांची माहितीही आता इंग्रजी माध्यमाद्वारे अभ्यासकांपुढे आली आहे. महाराष्ट्राचे आधुनिक काळातील एक श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ म्हणून शास्त्रीजींचा लौकिक आहे. त्याची माहिती इंग्रजी माध्यमाद्वारे सर्व भारतवासीयांना वा भारताबाहेरही असणे इष्ट आहे; ते काम करणे हे त्यांच्या चाहात्यांनी स्वत: होऊन अंगावर घेऊन पुरे करायला हवे.

चिं. ग. काशीकर

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी आणि संस्कृत विद्या

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या कर्तृत्वाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की विश्वसंस्कृतीचा एक स्पृहणीय भाग म्हणून भारतीय संस्कृतीच्या भूत–वर्तमान–भविष्याचे स्वरूप विशद करणे आणि संस्कृतीच्या उन्नतीची चिंता वाहणे हे त्यांनी आपले जीवितकर्तव्य मानले आहे. विश्वसंस्कृतीच्या अभ्यासाची पूर्वतयारी म्हणून त्यांनी प्रथम भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास केला. तो करण्यासाठी ती संस्कृती जिच्यामध्ये प्रामुख्याने निविष्ट झाली आहे त्या संस्कृत विद्येचे त्यांनी प्रगाढ अध्ययन केले. त्यांची कुलपरंपराही संस्कृत भाषेच्या आणि विद्येच्या अभ्यासाला अनुकूल होती. हा अभ्यास करण्यासाठी वयाच्या चौदाव्या वर्षी सन १९१४ मध्ये खानदेशातून ते वाईला आले. ब्रह्मश्री नारायणशास्त्री मराठे आणि त्यांची प्राज्ञपाठशाळा यांचे नाव त्यांनी ऐकले होते. पाठशालीय पद्धतीस अनुसरून त्यांचे अध्ययन रीतसर सुरू झाले. पुढे सन १९५२ मध्ये स्वामी केवलानंद सरस्वती (पूर्वाश्रमीचे ब्रह्मश्री नारायणशास्त्री मराठे) यांच्या पंचाहत्तराव्या वाढदिवसानिमित्त मोठा समारंभ वाई येथे झाला, त्या वेळी एक अभिनंदनग्रंथ प्रकाशित करण्यात आला. स्वतः केवलानंदांनी वाई येथे स्वामी प्रज्ञानंदांकडे आणि अन्य गुरुजींकडे प्राचीन पद्धतीनेच वेद आणि शास्त्रे यांचे अध्ययन केले होते. त्या अध्ययनपद्धतीचे चित्र तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री यांनी स्वामीजींसंबंधीच्या प्रदीर्घ निबंधात (पृ. २३–२५) रेखाटले आहे. त्याच पद्धतीने तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री यांचेही अध्ययन प्राज्ञपाठशाळेत झाले. अध्ययन करीत असतानाच अध्यापनही करण्याची आणि त्याच्या द्वारे आपले ज्ञान पक्के करण्याची परिपाठी प्राचीन शिक्षणपद्धतीत होती. तिचे वर्णन लक्ष्मणशास्त्री यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे :

पारंपरिक संस्कृत अध्ययनपद्धती

"जुन्या शिक्षणपद्धतीत अध्यापन करण्याची योग्यता प्रत्यक्ष अध्ययन चालू असतानाच प्राप्त होते. काव्यव्युत्पत्तीचे व शास्त्रव्युत्पत्तीचे पाठ घेणारे विद्यार्थी जेव्हा घेतलेला पाठ तयार करतात, तेव्हा ते पाठ स्वतःच एकटे बसून जसा तयार करतात तसा एकाच वर्गात अनेक विद्यार्थी असल्यास गुरुजींच्याकडून पाठ ऐकल्यानंतर तो पाठ आळीपाळीने एकमेकांस सांगतात. अधिक बुद्धीचा व अधिक तयारीचा विद्यार्थी गुरूंकडून ऐकलेला पाठ सहाध्यायांस सांगतो. या क्रियेस चिन्तनिका सांगणे असे म्हणतात. ज्या विद्यार्थ्यांची तयारी कमी असते त्यांसही दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या चिन्तनिकेच्या वेळेस पाठ सांगण्याची संधी देतात. ज्यांस चिन्तनिका सांगता येत नाही असे ठरते ते विद्यार्थी मागच्या वर्गात ढकलले जातात. पाठ ग्रहण करीत असताना जो काही समजुतीचा घोटाळा राहिला असेल तो चिन्तनिका सांगण्याच्या पद्धतीने नाहीसा होतो, विषय अधिक स्पष्टपणे बिंबतो, प्रतिपादनाची सवय होते, विषयाची उपस्थिती आपोआप राहू लागते. आधुनिक शिक्षणपद्धतीत अशा प्रकारची सोय नसल्यामुळे चांगला अध्यापकवर्ग तयार होणे कठीण आहे. जुन्या शिक्षणपद्धतीतील दुसरा महत्त्वाचा भाग असा की कित्येक वेळा गुरुजींचा पाठ चालू असतानाच बरी तयारी असलेल्या विद्यार्थ्यांना ग्रंथ लावण्यास व प्रतिपादन करण्यास सांगतात. तिसरा विशेष असा की सुटीच्या दिवशी किंवा धार्मिक उत्सवप्रसंगी अधिक प्रगत झालेल्या विद्यार्थ्यांनी काव्य, न्याय, व्याकरण, वेदान्त, पुराण इत्यादी स्वतःच्या विषयाचा काही भाग सांगावा याकरिता सभा भरवितात. या सभेत अधिक प्रावीण्य प्राप्त झालेल्या विद्यार्थ्यांचे गुरुजनांच्या अध्यक्षतेखाली वादविवाद होतात. विषय

अनुक्रमणिका

वादविवादाचा नसल्यास प्रवचन व व्याख्यान करावयास लावतात. विद्यार्थ्यांची हीच परीक्षा होय. विद्वत्सभेतील प्रतिपादन व वादविवाद हीच खरीखुरी परीक्षा समजली जात असे. प्रसंगविशेषी त्यातच समाधान पावलेले पंडित ऐकमत्याने पदवीदानही करीत.

"प्राचीन संस्कृत विद्येच्या परंपरेत बौद्धिक दृष्टया विद्यार्थी अधिक सकस तयार होत असे. तर्क व व्याकरण यांचे नियम सारखे उपस्थित ठेवून वापरण्याची पद्धत त्यात आहे. तर्कनियम व व्याकरण-नियम इतर विषयांचे प्रतिपादन किंवा चर्चा करीत असतासुद्धा उपस्थित ठेवावे लागतात. तर्कविषयक व व्याकरणविषयक प्रश्न इतर विषयांतही उपस्थित केले जातात. पूर्वोत्तरपक्षपद्धती ग्रंथ लावताना वापरावी लागते. त्यामुळे अस्पष्टता, विसंगती आणि गोंधळ हे दोष नाहीसे होतात. विषय अधिक तोलून मोजून मापून तपासण्याची सवय लागते. विषय पूर्वापरसंगती सिद्ध करण्याकरिता संपूर्णपणे उपस्थित किंवा कंठस्थ ठेवण्याची जबाबदारी बाळगावी लागते."

प्राचीन अध्ययनपद्धतीमध्ये हे गुण आहेत खरे, परंतु त्याचबरोबर काही दोषही संभवतात. त्यांचेही दिग्दर्शन त्याचबरोबर करण्यात आले आहे:

"एवढे मात्र ध्यानात ठेवले पाहिजे की रूक्षता, वावदूकता, गर्व आणि दुसऱ्या सद्गृहस्थाबद्दलच्या खऱ्या आदराचा अभाव हे दोष मात्र जुन्या पंडिती संप्रदायात उत्पन्न होण्याचा धोका अधिक असतो. परंतु वरिष्ठ पंडित व गुरुजन यांचा धाक असल्यामुळे या दोषांना काहीशी मुरड पडते......दुसरे असे की या जुन्या पंडिती परंपरेत शब्दप्रामाण्य आणि रूढीचे प्रामाण्य जबरदस्त असल्यामुळे शब्दप्रामाण्याच्या मर्यादेच्या बाहेर बौद्धिक वाढ होत नाही. ग्रंथांचे प्रामाण्य बाजूस सारून अनुभव, निरीक्षण व चिकित्सकता या तीन अंगांची सम प्रमाणात वाढ होत नाही, परंपरेवरील अंधश्रद्धेमुळे ज्ञानाची अनुभवनिष्ठ प्रगती होत नाही. पांडित्याला वस्तुनिरीक्षणाची आणि अनुभवाची जोड देण्याची वासना नसते. त्यामुळे परंपरेचे समर्थन करताना शुष्क पांडित्याची आणि छलवादाची खोड जडते. तिसरे असे की, धार्मिक परंपरेवर निष्ठा असूनही उच्च दर्जाची धार्मिकता आणि जड व भोळसट रूढीतील कर्मठपणा यांच्यातला विवेकपूर्ण फरक समजत नसल्यामुळे उदार, व्यापक व सहानुभूतिपूर्ण धार्मिक भावना वाढीस लागलेल्या नसतात. खराखुरा धार्मिक जिव्हाळा आणि मानवी सहानुभूती यांचा ओलावा हृदयात उत्पन्न होत नाही. हे दोष परंपरागत पंडिती पद्धतीचे आहेत."

पंडित लक्ष्मणशास्त्री या दोषांपासून सर्वस्वी अलिप्त राहिले. याची कारणे दोन. पहिले असे, की जी अध्ययनपरंपरा त्यांना लाभली तिच्यामध्ये हे दोष नव्हते. स्वतः केवलानंदांच्या अध्ययनपरंपरेसंबंधी लिहिताना त्यांनी म्हटले आहे– "परंपरागत पद्धतीतील काही परंपरा धार्मिक दृष्टीने व्यापक, निष्ठापूर्ण आणि आध्यात्मिक वृत्तीस प्राधान्य देणाऱ्या आणि पढिक पांडित्यास मर्यादित महत्त्व देणाऱ्या आहेत. त्यांत वरील दोष उत्पन्न होत नाहीत. विशेषतः वावदूकपणाला आणि रूढ शब्द-पांडित्याला गर्ह्य समजतात. आमच्या गुरुवर्यांना लाभलेली परंपरा पांडित्यापेक्षा आध्यात्मिक निष्ठेला महत्त्व देणारी होती. शब्दप्रामाण्यापेक्षा सारासार-विचाराचे अधिक महत्त्व मानणारी होती." दुसरे कारण असे की या दोषांचा स्पर्शही जिला नाही अशा आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा अवलंब प्राचीन पद्धतीने शिक्षण पूर्ण केल्यावर स्वतः लक्ष्मणशास्त्री यांनीच स्वतंत्र रीतीने केला. इंग्रजी भाषा ते शिकले आणि त्या भाषेत प्राचीन भारतीय विद्येसंबंधी लिहिले गेलेले सर्व वाङ्मय त्यांनी नजरेखाली घातले. एवढेच नव्हे तर धर्मशास्त्रात अंतर्भूत असलेल्या समाजशास्त्राचा आधुनिक व्यापक भूमिकेवरून अभ्यास करण्याच्या हेतूने त्यांनी ऐतिहासिक भौतिकवादासंबंधीचेही ग्रंथ वाचले.

परिवर्तनशील धर्म

लक्ष्मणशास्त्री यांनी प्राचीन अध्ययनपद्धतीला अनुसरून शास्त्रव्युत्पत्तीचा अभ्यास केला. धर्मशास्त्र, न्याय, वेदान्त, पूर्वमीमांसा इत्यादी शास्त्रांचे सखोल अध्ययन त्यांनी केले. त्यांचे अध्ययन पूर्ण झाले त्या सुमारास शुद्धिसंघटन आणि अस्पृश्योद्धार या चळवळींना विशेष जोर चढला होता. ज्या परंपरेत त्यांचे अध्ययन झाले तिला अनुसरून या विषयासंबंधी त्यांचा दृष्टिकोन उदार होता. स्मृती आणि निबंध यांतील वचनांचा

अर्थ समन्वयसिद्धान्ताला अनुसरून करून परधर्मात गेलेल्यांचे शुद्धीकरण आणि अस्पृश्यता या दोन विषयांसंबंधीची मते वाराणसी येथील सनातन-धर्ममहासभेच्या प्रवर्तकांनी मांडली होती. त्यासंबंधी पुढील अधिवेशनात व्हावयाच्या चर्चेसाठी प्रतिवाद-स्वरूपाचा 'शुद्धिसर्वस्वम्' या नावाचा संस्कृत निबंध सन १९२८ मध्ये लक्ष्मणशास्त्री यांनी वाईमध्ये प्रसिद्ध केला. धर्मशास्त्र आणि लोकसंग्रह ही जी धर्मज्ञानासंबंधीची दोन प्रमाणे त्यांचा समन्वय करून शास्त्रविप्लवही होऊ नये आणि समाजहानिही होऊ नये यासाठी सांप्रतच्या विपत्ती लक्षात घेऊन पंडितांनी विचार करावा, अशी प्रस्तावना करून लक्ष्मणशास्त्री यांनी वरील निबंधात शुद्धीचा पुरस्कार केला. चण्डाल या शब्दाच्या लक्षणाचा ऊहापोह करून, सार्वजनिक व्यवहारात इतरधर्मीयांच्याबाबतीतही आपण अस्पृश्यता पाळीत नाही मग स्वधर्मीयांसंबंधी ती पाळण्यात कोणते औचित्य आहे, असा मुद्दाही त्यांनी आपल्या निबंधात मांडला.

धर्मकोश

ब्रह्मश्री नारायणशास्त्री मराठे यांनी सन १९२५ मध्ये 'धर्मकोश' या नावाची धर्मशास्त्रीय वचनांचा कालक्रमाने संग्रह करणारी मोठी योजना आखली. धर्म या संकल्पनेमध्ये वर्णाश्रमधर्म, व्यवहार, राजनीति, श्रौतकर्म, प्रायश्चित्त, तत्त्वज्ञान इत्यादी अनेक विषय अंतर्भूत होतात. या प्रत्येक विषयाचे एकेक काण्ड कल्पून त्यातील विभागांना आणि उपविभागांना अनुसरून वेदांपासून निबंधग्रंथांपर्यंतच्या वाङ्मयातून विषयवार वचनांचा संग्रह असे त्याचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले. सन १९३१ मध्ये नारायणशास्त्री मराठे यांनी संन्यासदीक्षा घेतली. तेथपर्यंत धर्मकोशाचे बरेचसे प्राथमिक काम त्यांनी उरकले. वेदवचनांचा विषय विभागानुसार संग्रह केला, निबंधग्रंथांतील स्मृतिवचनांचा संग्रह केला, आणि श्लोकार्धसूचीही तयार केली. सन १९३३ मध्ये लक्ष्मणशास्त्री यांनी प्राज्ञपाठशाळा मंडळाच्या वतीने धर्मकोशाची योजना स्वीकारली आणि काम पुढे चालू केले. धर्मकोशाची रचना ऐतिहासिक दृष्टीने करण्यात आली आहे. भारतीय संस्कृतीच्या यथायोग्य आकलनासाठी धर्मशास्त्राच्या इतिहासाचे अवलोकन आवश्यक आहे. त्यासाठी साधनांचा संग्रह हे धर्मकोशाचे स्वरूप आहे. अमुद्रित ग्रंथांतीलही वचनांत संग्रह यामध्ये करण्यात आला आहे. मुद्रित ग्रंथांतील वचनांत अशुद्धता आढळल्यास साधार पाठशुद्धी करण्याचे प्रयत्नही केले गेले आहेत. धर्मकोशाची रचना ऐतिहासिक क्रमाने केली तरी संग्रहाचा क्रम आणि पद्धती ही मीमांसापद्धतीने अध्ययन करणाऱ्यालाही सहायक ठरतील असे धर्मकोशाच्या संपादकांनी म्हटले आहे. एकूण योजनेपैकी व्यवहारकाण्ड, संस्कारकाण्ड, राजनीतिकाण्ड, उपनिषत्काण्ड इ. छापून प्रसिद्ध झाली आहेत. उर्वरित काम चालू आहे. एकेक कांड अनेक भागांत पुरे झाले आहे.

उपनिषत्काण्डात एकोणीस महत्त्वाची उपनिषदे सभाष्य छापली आहेत. या कांडाच्या एकूण चार भागांपैकी पहिल्या भागात मन्त्रब्राह्मणोपनिषद् समाविष्ट आहे. उपनिषदांतील कल्पना आणि विचार त्या त्या ऋषींना एकाएकी स्फुरलेले नाहीत. त्यांना वेदांतील मंत्र, ब्राह्मणे आणि आरण्यके यांची पृष्ठभूमी आहे. उपनिषदांतील विचारांचे मूळ ज्या वेदमंत्रांत आणि ब्राह्मणवचनांत आहे असे लक्ष्मणशास्त्री यांना वाटले अशांचा संग्रह त्यांनी मन्त्रब्राह्मणोपनिषद् या नावाने केला आहे. अग्न्यादिदेवतारूप परमात्मा, सृष्टी, शरीर, जीवगती, धर्मतत्त्व, श्रेयस् आणि प्रणव या विभागांत अशा वचनांचा संग्रह केला आहे. वेदवचनांचा उपनिषद्विचारांशी संबंध दाखविताना त्या त्या वचनाचा जो अर्थ संपादकांनी केला आहे त्यासंबंधी मतभेद होऊ शकतील असे स्वतः लक्ष्मणशास्त्री यांनीच म्हटले आहे. या संग्रहातील वाक्यांचा आणि शब्दांचा कोश (इंग्रजी अर्थासह) अकारादिक्रमाने तयार करून जोडला आहे. या भागाला विस्तृत इंग्रजी प्रस्तावना जोडलेली आहे. आणि औपनिषद् तत्त्वज्ञानाच्या मध्यवर्ती कल्पनांचा परामर्श तीमध्ये घेण्यात आला आहे. औपनिषद तत्त्वज्ञानाचा उगम आणि विकास प्राचीन श्रौतधर्मातून झाला असे खुद्द उपनिषदे, पुराणे आणि मण्डनमिश्र, रामानुज यांच्यासारखे आचार्य यांच्या प्रतिपादनांतून स्पष्टपणे दिसून येते. परंतु भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिणाऱ्या आधुनिक भारतीय विद्वानांचे असे मत दिसते, की

अनुक्रमणिका

उपनिषदांतील विचारांचा शोध घेण्यासाठी ब्राह्मण-ग्रंथांतील कर्मकांडाकडे धाव घेण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. शतपथ ब्राह्मणातील अग्निचयन-कांडात तत्त्वज्ञानाचा उगम झालेला आहे असे एगलिंग्ने शतपथ ब्राह्मणाच्या इंग्रजी अनुवादाच्या प्रस्तावनेत स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे. तथापि आमचे विद्वान या विधानाची दखलही घेत नाहीत ही खेदाची गोष्ट आहे, असे लक्ष्मणशास्त्री यांनी प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. ही प्रस्तावना अभ्यसनीय आहे.

धर्मकोशाचे संस्कारकांड छापले गेले आहे त्यामध्येही काही विशेष आहे. विवाहसंस्कारामध्ये वधुवरांच्या गोत्रप्रवरांचा विचार करावा लागतो. उपलब्ध गोत्रप्रवरविषयक ग्रंथांचा साक्षेपाने अभ्यास करून गोत्रप्रवरांचा संग्रह चिकित्सापूर्ण पद्धतीने तयार करून विवाहप्रकरणात छापला आहे.

धर्मकोशाची ही योजना अतिशय प्रचंड आहे. ऐतिहासिक पद्धतीला अनुसरून धर्मकोशाची रचना करावी हा स्वामीजींच्या मनात आलेला विचार निःसंशय त्यांच्या स्वतंत्र बुद्धीचा द्योतक आहे. तेच सूत्र लक्ष्मणशास्त्री यांनी पुढे चालविले. स्वामीजींच्या प्रेरणेने तत्त्वनिष्ठ धर्मपरिवर्तनवादी पक्षाचे आणि धर्मनिर्णय मंडळाचे जे कार्य महाराष्ट्रात झाले आणि आजही थोडेबहुत चालू आहे त्याचा एक सिद्धान्त असा आहे की वेद हे पौरुषेय आहेत. ऐतिहासिक पद्धतीचा आश्रय करणारे चिकित्सक विद्वान त्याच मताचे आहेत यात आश्चर्य नाही.

हिंदुधर्माची समीक्षा

प्रायः सन १९३३ नंतरच्या पाचसात वर्षांत लक्ष्मणशास्त्री यांच्या बुद्धीने एक नवी आणि विलक्षण झेप घेतली. इंग्रजी भाषेचे ज्ञान आत्मसात करून आधुनिक समाजशास्त्र आणि कार्ल मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद यांवरील ग्रंथांचा चांगला परिचय करून घेतला. मार्क्सवादी विवेचनपद्धतीचा त्यांच्यावर विशेष प्रभाव पडला, आणि त्या दृष्टिकोनातून हिंदुधर्माविषयीची आपली मते त्यांनी बनविली. सन १९४० मध्ये नागपूर विश्वविद्यालयात 'हिंदुधर्माची समीक्षा' या विषयावर तीन व्याख्यानांची रा. ब. परांजपे व्याख्यानमाला त्यांनी गुंफली ती याच दृष्टिकोनातून. त्यांच्या व्याख्यानांचे विषय 'धर्मसमीक्षेची भूमिका', 'धर्मलक्षण व धर्मप्रमाण' आणि 'हिंदुधर्माचे स्वरूप' असे होते. प्रास्ताविकात त्यांनी म्हटले, "धर्म ही मानवजातीची अफू आहे या विचाराने प्रेरित होऊन हे समीक्षण केलेले नाही; तर धर्माची समीक्षाच सर्व समीक्षेचा खरा प्रारंभ होय या विचाराची प्रेरणा या समीक्षेच्या मुळाशी आहे."

पहिल्या व्याख्यानात धर्मसमीक्षेसंबंधी आणि धर्मविकाससंबंधी सामान्य तत्त्वे, समाजपरिवर्तनासंबंधी सामान्य सिद्धान्त, संस्कृतीची मीमांसा व मानवजातिशास्त्रज्ञांच्या धर्मोपपत्ती यांची मांडणी केली आहे. धर्माची व्याख्या व धर्माच्या ज्ञानाचे साधन यासंबंधी प्राचीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी केलेल्या सूक्ष्म व मूलगामी चर्चेचा परामर्श दुसऱ्या व्याख्यानात घेतला आहे. तिसऱ्या व्याख्यानात हिंदुधर्माच्या सामान्य व विशेष स्वरूपाची, अंगोपांगांची विविध व विचित्र शाखोपशाखांची, ऐतिहासिक क्रमाची आणि ऐतिहासिक कार्यकारणपरंपरेची मांडणी केली आहे.

पहिल्या व्याख्यानाच्या समारोपात त्यांनी म्हटले आहे : "धार्मिक मनःस्थिति ही व्यक्तीच्या जीवितावर गूढ रीतीने सत्ता चालविणाऱ्या सामाजीक शक्तीचे विकृत प्रतिबिंब होय. समाजवादी क्रांतीनंतरच्या स्थितीत बिंबच नाही तर प्रतिबिंब कोठून राहणार ? ... धर्म ज्या तऱ्हेच्या विकृत व विपर्यस्त कल्पनांतून उत्पन्न होतो त्या तऱ्हेच्या कल्पना करण्यास आता जागा राहिली नाही. जीवनावर नियंत्रण करणाऱ्या सामाजिक शक्तीचे गूढ पूर्ण उकलले आहे. त्याप्रमाणे अमलबजावणी केल्यास धार्मिक मनोभावनाच उत्पन्न होणार नाही. धर्मापेक्षा श्रेष्ठ भावना व धर्मापेक्षा उच्च दर्जाची मानसिक संस्कृती समाजात अवतरेल." (पृ. ७५) हिंदुधर्मशास्त्रानुसार समाजधारणेस ईश्वर, स्वर्ग, नरक, आत्मा, पारलौकिक जीवन इत्यादी वस्तूंच्या कल्पनेची आवश्यकता आहे. या धार्मिक मूल्यांत अनेक दोष असल्याचे समीक्षेत दाखविण्यात आले आहे. "पहिला दोष असा की ईश्वरश्रद्धा व अमरत्वभावना या अलौकिक व पारलौकिक मूल्यांपेक्षा अगदी निराळ्या मूल्यांच्या म्हणजे केवळ ऐहिक मूल्यांच्या योगाने इतिहासातील फार मोठ्या घटना घडून आल्या आहेत व येत आहेत." (पृ. २२३)

"दुसरा दोष असा की, विशिष्ट देशकालमर्यादेत महत्त्व पावलेल्या विधिनिषेधांस, भावनांस, आचारांस, विचारांस किंवा संस्थांस धर्मवाद शाश्वत मूल्य अर्पण करतो, त्यांना शाश्वत अलौकिक शक्तींचा पाठिंबा निर्माण करतो ... त्याचा परिणाम असा होतो की विशिष्ट देशकाली व विशिष्ट परिस्थितीतच काही आचारविचारांना जे महत्त्व असते ते परिस्थिती बदलल्यावर नष्ट होते आणि त्यांची अडगळ बनते. धर्ममूल्यांमुळे ही अडगळ प्रगतीच्या मार्गात अडथळा उत्पन्न करते." (पृ. २२५–२२६). "धर्ममूल्यांचा तिसरा दोष असा की, धर्मसंस्थेवर सत्ताधारी वर्गाच्या लोकांचा प्रभाव पडतो, व ते त्या धर्ममूल्यांचा व धार्मिक विचारसरणीचा उपयोग सामान्य जनतेला गुलामगिरीत व अज्ञानात ठेवण्याकडे करतात." (पृ.२२६).

या विचारसरणीबरोबरच हिंदुधर्माचे चिकित्सापूर्ण मूल्यमापन केलेलेही समीक्षेत आढळते. उदाहरणार्थ "कुमारिलभट्टांनी शब्दप्रामाण्याच्या आधारे धर्मशास्त्रनिर्णयाची पद्धति बसविली ती सर्वमान्य झाली. त्यांच्या मते वेदस्मृतिपुराणे स्वतःप्रमाण आहेत. कुमारिलांनी श्रौतस्मार्त प्रवृत्तिवादाचा पुरस्कार केला. कुमारिलभट्टांना वैदिक प्रवृत्तिधर्माचे, यज्ञमार्गाचे व स्मार्त गृहस्थाश्रमधर्माचे पुनरुज्जीवन करून संन्यास व निवृत्तिमार्ग यांचे निराकरण करावयाचे होते; ते त्यांना साधले नाही. शंकराचार्यांच्या दिग्विजयाने कुमारिलभट्टांची मनीषा विफल झाली. शंकराचार्यांनी कुमारिलांच्या शब्दप्रामाण्याचा स्वीकार केला." (पृ. २०६). "विश्वविषयक किंवा वस्तुविषयक प्रत्येक उपपत्ति विशिष्ट मर्यादेबाहेर तर्कदुष्ट होते हे त्यांनी (शंकराचार्यांनी) सिद्ध करून सगळ्या विचारमार्गांची बौद्धिक अगतिकता सिद्ध केली. सर्व तात्त्विक वादांचे अनुपपन्नत्व तर्कदृष्टया त्यांनी साधले. स्वतःचा ब्रह्मवादही तर्कवादाने मानवबुद्धीने निश्चित होऊ शकत नाही असे दाखविले." (पृ. २०७). समीक्षेचा समारोप लक्ष्मणशास्त्री यांनी पुढीलप्रमाणे केला आहे– "मध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणे देदीप्यमान असलेले नवीन सामाजिक विश्व निर्माण करणे हेच मानवशक्तीचे यापुढील साध्य आहे. आता धर्मसंस्थेपेक्षा उन्नततर असा सामाजिक संस्था निर्माण होऊ लागल्या आहेत. पूर्वीच्या धर्मसंस्थेस माहीत नसलेल्या सामाजिक व्यवस्थेची गरज आता उत्पन्न झाली आहे. ... वरील नूतन ध्येये आपल्या परंपरेचीच नवी परिणति आहे. व्यासाने मानवव्यवहाराला, लोकव्यवस्थेला व समाजधारणेला मुख्यत्व देऊन शाश्वत नैतिक मूल्यांनाही सापेक्ष ठरविले; बुद्धाने मानव्याला मध्यवर्ती स्थान दिले; वेदांपासून तो शंकराचार्यांपर्यंत तत्त्ववेत्त्यांनी सत्याच्या नित्यसमीक्षेचा व संशोधनाचा अग्नि जागृत ठेविला. हिंदुधर्माचा हा थोर वारसा भारतीयांना मिळालेला आहे; तो न सोडता भूतकालात कधीही निर्माण करता आले नाही असे उच्च सामाजिक जीवन निर्माण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे." (पृ. २३३–२३४).

वैदिक संस्कृतीचा विकास

नागपूर विश्वविद्यालयात व्याख्याने दिल्यानंतर काही वर्षांनी म्हणजे सन १९४९ मध्ये श्रीमंत नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे, इचलकरंजी व्याख्यानमालेत 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' या विषयावर लक्ष्मणशास्त्री यांनी पुणे येथे सहा व्याख्याने दिली. ती सन १९५१ मध्ये प्रकाशित झाली. या पुस्तकाची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ती सन १९७२ मध्ये प्रकाशित झाली. या सहा व्याख्यानांचे विषय असे होते– १) वेदकालीन संस्कृती, २) वेदांची तार्किक प्रज्ञेत परिणती ३) वैदिकांची कुटुंबसंस्था व समाजसंस्था ४) इतिहासपुराणांची व रामायणाची संस्कृती ५) बौद्ध व जैन यांचा धर्मविजय, आणि ६) आधुनिक भारतातील सांस्कृतिक आंदोलन. हिंदुधर्माची समीक्षा हे पहिले पुस्तक आणि आताचे नवे पुस्तक यात केलेल्या संस्कृतीच्या मीमांसेत फरक आहे. तो लक्ष्मणशास्त्री यांनी आपल्या प्रस्तावनेत (दुसरी आवृत्ती पृ. ४) पुढीलप्रमाणे व्यक्त केला आहे :

"भारतीय संस्कृतीची टीकाप्रधान मीमांसा आम्ही 'हिंदुधर्माची समीक्षा' या पुस्तकात पूर्वी केली होती. त्यातील दृष्टिकोन व या निबंधातील दृष्टिकोन यात फरक आहे. 'हिंदुधर्माची समीक्षा' या पुस्तकावर मार्क्सवादी विवेचनपद्धतीचा प्रभाव अधिक आहे. वर्गविग्रहाच्या तत्त्वाची पकड त्यावर अधिक आहे. मानवी विचारांना भौतिक वा आर्थिक

अनुक्रमणिका

उत्पादनपद्धतीच्या मर्यादांचे बंधन वाजवीपेक्षा अधिक प्रमाणात त्यात मानले आहे. उलट या निबंधात आध्यात्मिक किंवा वैचारिक स्थिर मूल्यांची शक्ती समाजातील भौतिक प्रवृत्तीवरही आधिपत्य गाजवू शकते या कल्पनेला महत्त्व दिले आहे. आर्थिक उत्पादनपद्धतीत अनेक स्थित्यंतरे झाली तरी युगानुयुगे आपले सामर्थ्य किंवा प्रभुत्व टिकविणारीही काही मानसिक मूल्ये असू शकतात, या तत्त्वाची जाणीव ठेवून हा निबंध लिहिला आहे. परंतु 'हिंदुधर्माची समीक्षा' या पुस्तकातील हिंदुधर्माचे ऐतिहासिक चिन्तन व मूल्यमापन करीत असता सांगितलेले अनेक निर्णय संस्कृतिविवेचनास व संस्कृतीच्या गतिमत्तेचा अर्थ ठरविण्यास मदत करतील असा आमचा भरवसा आहे."

पहिले पुस्तक आणि दुसरे पुस्तक यांच्या आशयात बराच फरक आहे हे ग्रंथकाराने स्वत: नमूद केले आहे. दोन्ही पुस्तकांच्या लेखनकालामध्ये सात-आठ वर्षांचे अंतर आहे. दृष्टिकोणांमध्ये हा फरक कसा झाला याचे स्पष्टीकरण लक्ष्मणशास्त्री यांनी कोठे केलेले दिसत नाही. विश्वसंस्कृतीच्या संदर्भात भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासाचे जे मननचिंतन त्यांनी मधल्या काळात केले त्याचे हे फलित असावे.

लक्ष्मणशास्त्री यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या व्यासंगाच्या व्याप्तीची कल्पना "वैदिक संस्कृतीचा विकास" या त्यांच्या ग्रंथावरून चांगली येते. वैदिक वाङ्मय, दर्शने, महाकाव्ये, शास्त्रे, स्मृती, पुराणे, बौद्ध व जैन साहित्य इत्यादी सर्व शाखांतील संस्कृत साहित्याचा त्यांनी आपल्या विवेचनात पुरेपूर उपयोग केला आहे. संस्कृत साहित्याची अशी एकही शाखा नाही की जिला त्यांनी स्पर्श केलेला नाही. त्यांच्या ग्रंथात संदर्भांची रेलचेल आढळणार नाही, परंतु विविध विभागातील साहित्याचा परिपाक त्यांच्या चिकित्सापूर्ण विवेचनात आढळतो. भारतीय संस्कृतीला वेदपूर्व द्रविडादी भारतीय लोकसमूहांच्या संस्कृतीचा खोल पाया आहे; असे असताही भारतीय संस्कृती वैदिक संस्कृतीचा विकास होय, असे लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे. कारण "भारतीय संस्कृतीच्या विकासास प्राचीनकाळी मुख्य प्रेरणा वैदिक संस्कृतीपासून म्हणजे तिची भाषा व साहित्य यांच्यापासूनच मिळाली," असे त्यांनी द्वितीयावृत्तीच्या प्रस्तावनेत (पृ. १३) म्हटले आहे. "वैदिक संस्कृती आज विश्वसंस्कृतीची भागीदार बनली आहे. विश्वसंस्कृतीचा अधिक पूरक व पोषक असा भाग ती बनावी," म्हणून ही समीक्षा त्यांनी आरंभली आहे.

पहिल्या व्याख्यानात वेदपूर्व संस्कृतीचा संक्षिप्त आढावा घेऊन वैदिक वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या शाखांची माहिती नमूद केली आहे आणि ऋग्वेदादी ग्रंथांतील महत्त्वाच्या विषयांचे दिग्दर्शन केले आहे. "वैदिक संस्कृती ही अतिप्राचीन संस्कृतींमधील एक संस्कृती आहे; परंतु त्या इतर संस्कृतींमध्ये न आढळणारे विश्वसौंदर्याचे दर्शन हे हिचे एक विलक्षण वैशिष्ट्य आहे. वैदिकांच्याइतका विश्वसौंदर्याचा उत्कट प्रत्यय इतरत्र कोठेही दिसत नाही. हा असा प्रत्यय हे सुसंस्कृत मानवसमाजाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. हे लक्षण आदिम समाजांमध्ये असू शकत नाही; विश्वशक्तीच्या भयाची बाधा त्या समाजांना स्वाभाविकपणे झालेली असते, त्या भयबाधेतून मुक्त झाल्याशिवाय निसर्गाच्या दिव्य सौंदर्याचा प्रत्यय येऊ शकत नाही." (पृ. १११). प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील यज्ञाचे स्थान विशद करताना लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "स्वर्गातील देवतांचे या जगातील संगमस्थान वैदिक माणसाने यज्ञरूपाने निर्माण केले. सगळ्या पारलौकिक शक्ती यज्ञात संमिलित होत असत. म्हणून यज्ञसंस्था ही वैदिक संस्कृतीच्या विस्ताराचे केंद्र बनले होते. सामाजिक जीवनाची प्रक्रिया व सामाजिक संस्थांची संघटना यांचा गाभा यज्ञ होय. देवात्मभाव, प्रजामृतत्व, दीर्घायू आणि धन ही सर्व ध्येये साध्य करून घेण्याचे स्थान यज्ञसंस्था बनली होती." (पृ.१२२). "यज्ञसंस्थेतून भारतीयांची समाजव्यवस्था, राज्यशासन, कायदा, पुराणे, कला इत्यादिकांचा विकास झाला. उपनिषदांसारखे तत्त्वज्ञानदेखील याज्ञिकांच्या मननातून तयार झाले. वेद आणि यज्ञ यांच्याशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष ऐतिहासिक संबंध जोडता येत नाही अशी कोणतीही भारतीय संस्कृतीची शाखा नाही." (पृ. १२५). यज्ञाच्या उत्क्रान्त स्वरूपाविषयी लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "ब्राह्मणग्रंथात यज्ञाला जादूचे स्वरूप आले आहे; परंतु उलट ऋग्वेदात यज्ञाचे मुख्य स्वरूप देवांची आराधना हे आहे. ब्राह्मणग्रंथातील यज्ञांची स्थिती ही एक प्रकारची

त्या संस्थेची अधोगती आहे." (पृ. १२५). याबाबतीत हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की ऋग्वेदकालीन यज्ञाच्या स्वरूपाचे आकलन केवळ ऋग्वेदाच्या साहाय्याने होऊ शकणार नाही. यजुर्वेदात दिसणारे यज्ञाचे स्वरूप एकाएकी सिद्ध झाले असे म्हणता येत नाही. ब्राह्मणग्रंथात वर्णन केलेल्या यज्ञात यातूंचा भाग मोठा असला तरी वर उद्धृत केलेल्या परिच्छेदातील (पृ. १२२) यज्ञाचे उदात्त स्वरूप ब्राह्मणोक्त यज्ञालाही लागू होते.

'वेदांची तार्किक प्रज्ञेत परिणति' या दुसऱ्या व्याख्यानात उपनिषदे, दर्शने आणि शास्त्रे यांतील प्रतिपाद्य विषयांचा उगम वेदविद्येत असल्याचे दाखवून दिले आहे. उपनिषदांचे मूळ वेदांत शोधताना लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे. "उपनिषदांतील व्यापक, शुद्ध धार्मिक व तात्त्विक कल्पनांचे मूळ पूर्वीच्या वेदवाङ्मयात सापडते. उपनिषदांचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय अंतिम सत्य होय. पुरुष, ब्रह्म व आत्मा या तीन कल्पनांच्या रूपाने हे सत्य सांगितले आहे. या तीन्ही कल्पना उपनिषत्पूर्व वेदवाङ्मयात वाढीस लागल्या आहेत. त्यांची पूर्णता उपनिषदांत झाली .. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाचा वैचारिक कार्यकारणभाव समजण्यास चारी वेदांतील देवताविषयक विचार ध्यानात घेतले पाहिजेत. कर्मकांडाचे तात्त्विक उपासनेत झालेले रूपांतर समजले नाही तर उपनिषदांतील ज्ञानकांड कसे प्रकट झाले हे समजणे शक्य नाही" (पृ. १४०). हे म्हटल्यानंतर उपनिषदांतील वैचारिक क्रांती वैदिक आणि वैदिकेतर यांच्या सांस्कृतिक संघर्षाचा परिणाम आहे या म्हणण्यात (पृ. १३८) फारसा अर्थ राहत नाही. दोन समाज शरीराने आणि विचाराने एकरूप झाले हे खरे, दोघांचे सांस्कृतिक ऐक्य झाले हेही बरोबर; परंतु उपनिषदांचा धागा वेदापर्यंत स्पष्टपणे भिडविल्यानंतर उपनिषदांतील वैचारिक क्रांतीचे श्रेय सांस्कृतिक संघर्षाला देण्यात औचित्य राहत नाही.

ईश्वराची पुरुषरूपाने उपासना अग्निचयनात उगम पावली आहे हे लक्ष्मणशास्त्री यांचे म्हणणे बरोबरच आहे; परंतु "मूर्तिपूजा वेदांत आहे ही गोष्ट अग्निचयनावरून निश्चित होते" (पृ. २८०) हे विधान मात्र चिन्त्य आहे. अग्निचयनात इष्टकांच्या म्हणजे विटांच्या साहाय्याने चिती रचली जाते, मंदिर बांधले जात नाही. चितीच्या तळाशी हिरण्मय पुरुष ठेवला जातो तो मूलतः यजमानस्थानीय आहे; प्रजापतित्व त्याच्यावर आरोपित केले गेले आहे. मूर्तिपूजा मूलतः अवैदिकांची, ती वैदिकांनी उचलली हे खरे. (पृ. ३५५). पण अग्निचयन म्हणजे मूर्तिपूजा नव्हे. धार्मिक स्थापत्याचा आरंभ अग्निचयनात आहे हे खरेच आहे. (पृ. १४४).

तिसऱ्या व्याख्यानात वैदिकांची कुटुंबसंस्था आणि समाजसंस्था वर्णिली आहे. ऋग्वेदातील नीतितत्त्वांना उपपत्तीचे स्वरूप उपनिषदांत प्राप्त झाले हे सांगताना लक्ष्मणशास्त्री लिहितात, "अकामहत व अवृजिन (निष्पाप) श्रोत्रिय हा ब्रह्मानंदाच्या अनंत स्वरूपाचा अनुभव घेतो, असे बृहदारण्यक व तैत्तिरीय उपनिषदांत उच्चरवाने घोषित केले आहे. एषणेच्या त्यागाची अपरिहार्यता आत्मज्ञानार्थ बृहदारण्यकात सांगितली आहे. याज्ञवल्क्याने मैत्रेयीला प्रथम सांगितले आहे की अमरत्वाची आशा वित्तार्थीने करू नये. या सर्व गोष्टींचा परामर्श घेतल्यावर आत्मज्ञानाचा आणि चित्तशुद्धीचा अभेद्य संबंध निश्चित होतो. म्हणून उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाची नैतिक सिद्धान्तापासून फारकत करण्याचा प्रयत्न निराधार आहे असे सिद्ध होते." (पृ. २०९–२१०). वेदांत नीतितत्त्वांचे प्रतिपादन आढळत नाही असे म्हणणाऱ्यांना येथे स्पष्ट उत्तर दिले आहे.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेतील शूद्राच्या स्थानासंबंधी लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "प्लेटो आणि ॲरिस्टॉटल यांनी सांगितलेल्या राज्यशास्त्रात गुलामांची संस्था समाजरचनेचा आधार मानली आहे. अशा प्रकारची दाससंस्था प्राचीन भारतीयांच्या समाजरचनेचा आधार नव्हता. शूद्र म्हणजे अशा तऱ्हेचा गुलाम नव्हे." (पृ. २४८).

"इतिहास–पुराणांची व रामायणाची संस्कृती" हा चौथ्या व्याख्यानाचा विषय आहे. हे वाङ्मय वेदांशी साक्षात् संबद्ध आहे. या वाङ्मयातील भक्तिमार्गाचे व्यापक तत्त्व लक्ष्मणशास्त्री यांनी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केले आहे– "सर्व वर्णांना अथवा मनुष्यमात्रास समानतया पावन करण्याची प्रतिज्ञा इतिहासपुराणांनी केली आहे... पद्मपुराणातील 'एष साधारणः पन्थाः साक्षात् कैवल्यसिद्धिदः।' या

अनुक्रमणिका

वाक्यात पुराणांस साधारण पथ म्हणजे सर्वांचा मार्ग म्हटले आहे. अस्पृश्य पुल्कस, श्वपच आणि अन्य म्लेच्छ जाती हरिसेवक असतील तर ते वंद्यमहाभाग होत असे याच कारणास्तव पद्मपुराणात (३.५.१०) म्हटले आहे. तेथेच दुसरीकडे असे म्हटले आहे की वर्णबाह्य मनुष्य वैष्णव असेल तर तोही भुवनत्रयाला पावन करतो. भगवद्भक्त चंडाल विप्रापेक्षा श्रेष्ठ असे श्रीमद्भागवतात सांगितले आहे. (७. ९. १०). पुराणातील देवी आणि मुख्य देव शिव व विष्णु हे भेदाभेद न मानता सर्वांना पावन करणारे आहेत." (पृ. २७१).

'बौद्ध व जैन यांचा धर्मविजय' या पाचव्या व्याख्यानात या दोन धर्मांचा वैदिक संस्कृतीशी संबंध दाखविताना म्हटले आहे, "बौद्ध व जैन हे धर्म म्हणजे वैदिक परंपरेच्या विरुद्ध बंड करून निघालेली हिंदूंचीच पाखंडे होत. विकासाकरिता विरोधही करावा लागतोच... पूर्वीचा विचार उत्तरकालीन विरोधाचा जनक असतो... वैदिक परंपरेपासून जैन व बौद्ध यांनी घेतलेले ऋण दृष्टीआड होऊ शकत नाही" (पृ. ३५३, ३५५). बौद्ध व जैन धर्मांतील नीतिशास्त्राचे विवेचन करताना लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "वैदिक व इतर देवता यांचे स्वरूप शुद्ध नीतितत्त्वांचे परिपालक नव्हते... चित्तशुद्धि व सदाचरण यांचा महिमा उपनिषदांनी प्रथम दृष्टिपथात आणला. तीर्थंकरांनी व बुद्धाने त्या महिम्याचे विशद स्वरूप सामान्य जनतेच्या आटोक्यात आणले; परंतु ईश्वरभक्तीशी त्या महिम्याची सांगड त्यांनी घातली नाही. ईश्वर हा नीतितत्त्वांचा परिपालक, वीतराग मुनींचा तारक हे स्वरूप शैव व वैष्णव धर्मांनी ईश्वराला दिल्यामुळे बौद्ध व जैन धर्म त्यापुढे निस्तेज झाले" (पृ. ४०३).

हिंदु, बौद्ध आणि जैन यांच्या कलाकृतींचे विश्लेषण लक्ष्मणशास्त्री यांनी सुंदर रीतीने केले आहे : "सनातनी धार्मिक हिंदूंची कलाकृति म्हणजे दैवतकेंद्रित विश्व होय, आणि बौद्धांची व जैनांची कलाकृति म्हणजे सिद्धकेंद्रित विश्व होय ... ब्रह्माण्डाचे केंद्र देवता किंवा सिद्ध होय. एका अर्थी सनातनी हिंदूंची कला ईश्वराच्या संपूर्ण विश्वाचे सूचन करते, तर जैन-बौद्धांची कला ही मानवी विश्वाचे सिद्धकेंद्रित दर्शन देते. विश्व हे देवकृति आहे म्हणून विश्वाच्या उत्पत्तिस्थितिलयाचे ईश्वरकेंद्रित अद्भुत दर्शन घडविणे हा सनातनी हिंदूंच्या धार्मिक कलेचा उद्देश आहे" (पृ. ४०७). बौद्ध आणि जैन धर्मांच्या स्वरूपाची ही चिकित्सा केवळ ऐतिहासिक दृष्टीने केलेली आहे हे उघडच आहे.

आधुनिक भारतातील सांस्कृतिक आंदोलनांचा आढावा शेवटच्या सहाव्या व्याख्यानात घेण्यात आला आहे. तो घेताना वैदिक संस्कृतीचे वैशिष्ट्य सांगण्यात आले आहे ते हे, की सर्वधर्मसमन्वयाचे धोरण तिने कायम टिकविले आहे. याचे स्पष्टीकरण असे करण्यात आले आहे : "सर्व संस्थापक धर्मांमध्ये आराध्यदेवता नामरूपात्मक बनून उपास्य बनते. नामरूपातीत व अप्रमेय परमार्थ सत्य हेच त्या सर्व उपास्यांचे रहस्य असते. अशी धारणाच सर्व धर्मांचा समन्वय साधते. ऐहिक भौतिक जीवनाच्या पलीकडील तत्त्वाची शक्तीची उपासना ही अंतिम कल्याणमय शक्तीचीच उपासना होय ही वैदिक दृष्टि सर्वधर्मसमन्वयाची प्रेरक ठरते." (पृ. ४७४-४७५).

कार्ल मार्क्सचा वैज्ञानिक समाजवाद आणि फ्रॉइडची मानवी संस्कृतीची मीमांसा यांचाही परिचय या व्याख्यानात करून देण्यात आला आहे. समाजवादी क्रांतीचे वास्तव स्वरूप सांगताना लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे : "परंतु या क्रांतियुगातील क्रांतिकारक माणसे सत्ता काबीज केल्यावर ही आध्यात्मिक साधना विसरतात. सत्तेच्या व संपत्तीच्या मोहिनीला वश होतात. कारण अध्यात्मयोग हे क्रान्तिवादाचे अधिष्ठान आहे हे त्यांना माहीत नाही." (पृ. ४९८).

इतर लेखन

मानवजातिशास्त्र आणि इतिहासाचे तत्त्वज्ञान यांच्या आधाराने भारतीय संस्कृतीचा विकास कसा झाला याची समीक्षा अशा प्रकारे 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' या ग्रंथात लक्ष्मणशास्त्री यांनी केली आहे. मार्क्सवादी विवेचनपद्धतीच्या त्रुटी लक्षात घेऊन आणि आध्यामिक मूल्यांची जाणीव ठेवून त्यांनी संस्कृतीची मीमांसा केली आहे. ज्यावेळी त्यांनी ही व्याख्याने दिली त्याच सुमाराला मार्क्सच्या आर्थिक उपपत्तीची आणि विरोधविकासवादाची समीक्षा 'नवभारत' मासिकात (ऑगस्ट १९४९, ते मे १९५०) त्यांनी केली होती. नवभारत मासिकात

त्यांचे संस्कृतविद्याविषयक अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. मे १९५२ च्या नवभारतमध्ये 'गीतारहस्य व साधनशुचिता" या नावाचा लेख त्यांनी लिहिला आहे. लोकमान्य टिळकांचे गीतारहस्य आणि महात्मा गांधींचा अनासक्तियोग यांचा तुलनात्मक विचार त्यात मांडला आहे. गीतेतील नीतिशास्त्रीय सिद्धान्त तसेच साधनशुचिता दोघांनाही मान्य आहे. पण *अहिंसेने सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात लोक*धारणा होईल किंवा कसे याविषयी टिळकांना शंका वाटते. या क्षेत्रात अहिंसेचे पालन करणेच श्रेयस्कर हा गांधीजींचा पक्ष लक्ष्मणशास्त्रींना नैतिक शौर्याचा निदर्शक वाटतो. मॉस्को येथे १९६३ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय प्राच्यविद्या परिषदेच्या पंचवीसाव्या अधिवेशनातील भारतीय विद्येच्या विभागात "संस्कारांचे यज्ञप्रधान स्वरूप" या विषयावर त्यांनी निबंध वाचला; तो छापला गेलेला नाही.

पुणे येथे लक्ष्मणशास्त्रींच्या अध्यक्षतेखाली चार्वाकदर्शनावर परिसंवाद झाला; त्यात वाचलेल्या निबंधांचा संग्रह मे १९७८ मध्ये 'चार्वाकसमीक्षा' या नावाने प्रकाशित झाला. त्याला लक्ष्मणशास्त्रींनी प्रस्तावना लिहिली आहे. भारतीय दर्शनांमध्ये पूर्वपक्ष मांडताना लोकायतदर्शनाचा उपन्यास का केला जातो, त्याची उपेक्षा का केली जात नाही, या संबंधीची उपपत्ती लक्ष्मणशास्त्रींनी प्रस्तावनेत पुढीलप्रमाणे मांडली आहे– "अध्यात्मवादी व मोक्षवादी दर्शनांचा महत्त्वाचा उद्देश वा आदर्श म्हणजे मोक्ष होय, मोक्ष म्हणजे देहात्मबुद्धीपासून पूर्ण मुक्ती होय. देहामुळे जीवनातील दुःखे भोगावी लागतात. या दुःखांस देहात्मबुद्धि हेच एक कारण होय. देहात्मबुद्धि ही निसर्गसिद्ध बुद्धि होय. म्हणजे जन्माबरोबरच मनुष्याला देह हाच आत्मा होय या विचाराने संपूर्ण बांधलेले असते... या देहात्मबुद्धीलाच मोह, अज्ञान, अविद्या, माया, भ्रम इ० शब्दांनी व्यक्त करतात... या नैसर्गिक अविद्याजन्य भ्रमाचे खंडन करण्याकरिता लोकायत दर्शनाची पूर्वपक्ष म्हणून मांडणी करणे तर्कशास्त्रदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक ठरते." (पृ. १०–११).

याच अनुषंगाने जीवतत्त्वाच्या विसाव्या शतकातील शास्त्रीय मांडणीकडेही लक्ष्य देणे त्यांना आवश्यक वाटले आहे: "देहव्यतिरिक्त जीवतत्त्व हे एकोणिसाव्या शतकापर्यंतच्या जीवविज्ञानाचे गृहीतकृत्य म्हणून काही जीवविज्ञानवेत्त्यांनी स्वीकारले होते. परंतु शाश्वत जीवतत्त्व किंवा देहव्यत्तिरिक्त आत्मा हे गृहीतकृत्य धरून या विसाव्या शतकातले जीवविज्ञान प्रगत होऊ शकत नाही. त्याची प्रगति स्वतंत्र जीवतत्त्वाच्या त्यागानेच वेगाने होऊ लागली आहे. जीववस्तू, प्राण्यांचे देह ही भौतिक पदार्थांच्या *विशिष्ट प्रमाणातल्या संघटनेचे रासायनिक प्रक्रियेने* निर्माण झालेले वस्तुस्वरूप होय, हेच आधुनिक जीवविज्ञानाचे मौलिक गृहीतक आहे; आणि या गृहीतकाच्या प्राचीन भारतीयांमधला पहिला तत्त्ववेत्ता चार्वाक होय ... चार्वाकाने मानलेले प्रत्यक्ष अनुभव हे प्रमाण व संभावनात्मक अनुमान यांच्याच आधाराने आधुनिक विज्ञान अपरिमित प्रगति करीत आहे. जीवविज्ञान या आधुनिक विज्ञानाचीच एक शाखा आहे. आज चार्वाक जिवंत असता तर आपला विजय अखेर होत आहे हे त्याला दिसले असते." (पृ. १५–१६).

सन १९६२ मध्ये आकाशवाणीतर्फे योजलेल्या लाडस्मारक व्याख्यानमालेत लक्ष्मणशास्त्री यांनी "रहस्यवाद आणि साहित्य" या विषयावर दोन व्याख्याने दिली. ती प्रकाशित झाली आहेत. (१९६५). सौंदर्याची मीमांसा करताना रहस्यवाद किंवा दिव्य अध्यात्मवाद याचा जो विचार प्राचीन ग्रीक व अन्य पाश्चात्य विद्वानांनी केला आहे याचे निरूपण पहिल्या व्याख्यानात करून दुसऱ्या व्याख्यानात भारतीय विद्वानांच्या या अलौकिक उपपत्तीविषयीच्या मतांचा आढावा घेतला आहे. या भारतीय विद्वानांचा निर्देश करताना लक्ष्मणशास्त्री यांनी म्हटले आहे, "सरस्वती, शब्दब्रह्म, प्रतिभाविशेष हे कलेचे मूल आहे किंवा कला निर्माण करणारी शक्ति आहे, असे प्राचीन भारतीय साहित्यशास्त्रकार सांगतात. सरस्वती म्हणजे दिव्य आत्मतत्त्व होय. प्रतिभाविशेष तिचेच रूप होय असे भारतीय रहस्यवादी आनंदवर्धनाचार्य आणि आचार्य अभिनवगुप्त म्हणतात." (पृ. २१). "या वाणीरूप सरस्वतीची कल्पना गूढरूपाने ऋग्वेदातील दहाव्या मंडलातील १२५ व्या सूक्तात प्रथम आली आहे ... सरस्वती ही समृद्धीची व बुद्धीची रक्षक देवता 'धीनां अवित्री' अशी ऋग्वेदात वर्णिली आहे.

वाक्सूक्तात ती विश्वव्यापी चैतन्यशक्ती असे स्वतःचे स्वरूप वर्णून सर्वात्मभाव प्रकट करते... भाषा हीच सरस्वती असली तरी वस्तुतः ती भाषेच्या पलीकडील चित्शक्ती होय, असा गूढवादाचा अभिप्राय आहे. भाषा हे तिचे प्रकटरूप आहे. सरस्वती भाषेच्या रूपाने काव्य निर्मिते तेव्हा तो निर्माणशक्ती हे रूप धारण करते. या निर्माणशक्तीला प्रतिभा अशी संज्ञा साहित्यशास्त्र देते... प्रतिभारूप काव्यशक्ती म्हणजे वाग्ब्रह्माचे स्फुरण होय. 'प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि' असा या शब्दब्रह्माचा निर्देश उत्तररामचरिताच्या प्रारंभी स्वतः कवीनें केला आहे. हे वाग्ब्रह्म म्हणजेच पाणिनीय व्याकरणशास्त्रातील स्फोटतत्त्व होय... प्रबोध पावलेले हे स्फोटतत्त्व किंवा शब्दब्रह्म कवीच्या हृदयात प्रतिभारूपाने प्रकट होते. तीच प्रतिभा कलेचा किंवा काव्याचा आकार धारण करते आणि तीच रस किंवा काव्यास्वाद म्हणून कवी व रसिक यांच्या ठिकाणी परिणत होते. अद्वैतवादी साहित्यशास्त्रकार आनंदवर्धन, अभिनवगुप्त, मधुसूदन सरस्वती व जगन्नाथ यांनी प्रतिपादिलेल्या काव्यानंदाच्या उपपत्तीचे हेच सार आहे. या काव्यानंदाच्या उपपत्तीचे तत्त्वज्ञान उपनिषदांमध्ये प्रथम स्पष्टरूपाने व्यक्त झाले आहे. म्हणून ब्रह्मवादी साहित्यशास्त्रकार जगन्नाथपंडित रसगंगाधर या ग्रंथात 'रसो वै सः' या तैत्तिरीयोपनिषदातील वाक्याच्या आधारे काव्यरस व आनंदरूपभाव यासंबंधी उपपत्ती मांडतो." (पृ.२२-२४).

संस्कृत विद्येच्या संशोधकाला हस्तलिखित ग्रंथांशी नित्य संपर्क ठेवावा लागतो. प्राज्ञपाठशाळेच्या संग्रहालयातील अकरा हजार हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथांची विषयवार सूची दोन भागांत संपादित करून सन १९७० मध्ये लक्ष्मणशास्त्री यांनी प्रकाशित केली आहे. विश्वकोशात संस्कृत विद्याविषयक अनेक महत्त्वाच्या आणि विस्तृत नोंदी त्यांनी लिहिल्या आहेत.

लक्ष्मणशास्त्री यांच्या संस्कृत विद्याविषयक लेखनाचा संक्षिप्त आढावा वर घेतला आहे संस्कृत विद्येतील विविध विषयांवर महत्त्वाची भाषणे वेळो-वेळी आणि ठिकठिकाणी त्यांनी दिली आहेत. म.म. डॉ. पां. वा. काणे यांच्या वर्षदिनानिमित्त ता. ८ मे १९७८ रोजी मुंबईच्या एशियाटिक सोसायटीत "हिंदूंच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा इतिहास" या विषयावर त्यांनी माहितीपूर्ण व्याख्यान दिले. अशा प्रकारे संस्कृत विद्या आणि भारतीय संस्कृती या विषयांवर ग्रंथरूपाने, लेखरूपाने आणि व्याख्यानरूपाने गेली पन्नासावर वर्षे त्यांनी आपले मौलिक विचार प्रभावी रीतीने मांडले आहेत. प्राचीन पद्धतीने संस्कृत विद्येचे अध्ययन केले असल्यामुळे त्यांच्या लेखनात आणि भाषणात वेचक शब्दप्रयोग, तर्कशुद्ध मांडणी व रेखीव रचना यांचा आढळ होतो.

लक्ष्मणशास्त्री यांच्या संस्कृत विद्येच्या व्यासंगाविषयी दोन विशेष सांगता येतील. पहिला विशेष हा की भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात वैदिक संस्कृतीचे सूत्र अनुस्यूत आहे हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. दुसरा अधिक महत्त्वाचा विशेष हा की वैज्ञानिक समाजवादाच्या दृष्टिकोनातून भारतीय संस्कृतीची मीमांसा करण्याचे प्रयत्न असफल ठरतात, त्यामुळे सत्य हाती लागत नाही, हे त्यांनी सिद्ध केले आहे. मूलभूत संस्कृत वाङ्मयाचे मर्मग्राही अध्ययन केल्याखेरीज केवळ मार्क्सवादी विचारसरणीने भारतीय संस्कृतीचे विश्लेषण करण्याचे जे प्रयत्न केले जात आहेत आणि पुढे केले जातील त्यांना चिकित्सापूर्ण शास्त्रीय संशोधनांचा दर्जा लाभणार नाही. आणि अशा प्रयत्नांचे निष्कर्ष अमान्य ठरतील. संस्कृत विद्येचे सखोल अध्ययन केल्यानंतर लक्ष्मणशास्त्रींनी मार्क्सवादाचा अभ्यास केला, आणि संस्कृत विद्येमुळे प्राप्त झालेल्या वैदिक संस्कृतीच्या पृष्ठभूमीवर मार्क्सवादाचे समीक्षण करून संस्कृतिमीमांसेच्या विषयात जाणवलेल्या त्याच्या त्रुटी शोधल्या, आणि योग्य प्रकारे त्या लेखनिविष्ट केल्या. यापुढे मार्क्सवादाच्या आधारे भारतीय संस्कृतीची मीमांसा करू इच्छिणाऱ्याला लक्ष्मणशास्त्रींचे एतद्विषयक लेखन विचारात घेऊनच पुढे पाऊल टाकावे लागेल.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

रा. ना. चव्हाण

महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची चळवळ व शास्त्रीजी

गेल्या शतकांच्या प्रारंभापासून चालू झालेले प्रबोधन प्रथमतः सामाजिक व त्यानंतर राजकीय होते. ज्ञानेश्वर–तुकारामादी संतांनी समाज प्रबोधनाची पारमार्थिक चळवळ केली; व ती खेड्यापाड्यांपर्यंतही पोहोचली होती ह्याची साक्ष आजही पटते. इंग्रजी पाश्चात्त्य राज्य आले व गेले, तरी संतांचा प्रभाव आहेच. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना जनमानसावरील संतांची पकड ढिली करिता आली नाही. उलट रे. अॅबट्, रे. जे. एफ्. एडवर्डस्, रेव्ह. टिळक वगैरे अनेक ख्रिस्ती विचारवंत भक्त मराठी संतांच्या वाङ्मयाचे अभ्यासक झाले. तुकाराम व त्याचे अभंग यांच्याकडे रेव्ह. मरे मिचेल यांचे सन १८६० च्या आधीच प्रथम लक्ष गेले होते. वरील विद्वानांच्याप्रमाणे मिचेल ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या आवडीमुळे झपाटला होता. तरी त्याच्या चिकित्सक मनाला तुकारामाने मोहनी घातली व कितीतरी अभंगांची त्याने सुलभ इंग्रजीत भाषांतरे केलेली आढळतात. महाराष्ट्रातील प्रबोधकांनी ख्रिस्ती मिशनरी मंडळीपासून स्फूर्ती घेतली, असे म्हटले गेले, ते अव्वल इंग्रजीतील परिस्थितीला धरूनही होते. पण तुकारामादी भागवतधर्मी संतांपासूनही त्यांनी प्रेरणा घेतल्या होत्या, ही बाब नजरेआड झाली. प्रो. विल्सन, सर विल्यम जोन्स्, नेब्जिट्, स्टीव्हन्सन, अलेक्झाण्डर डफ् वगैरे अभ्यासू, विद्वान गौरकाय विवेकवंतांनी हिंदुस्थानात येऊन भारतीय दर्शनांचाही अभ्यास केला, व त्यावर टीका लिहिल्या. मॅक्स् मुल्लर तर महत्त्वाचे झाले. ह्यासारख्या परकीय पंडितांचे ग्रंथ राममोहन राय, दादोबा पांडुरंग आदिकरून पहिल्या सुधारकांच्या वाचनात आले. फार काय वरील युरोपीय पंडितांचे ग्रंथ प्राकृत लोकांचे पुढारी ज्योतीराव यांच्यापर्यंत पोहोचले होते; फुल्यांचे लेखन ह्याची साक्ष देते. अव्वल इंग्रजीत पाश्चात्त्य संस्कृती, इंग्रजी विद्या, साहित्य, इतिहास, विज्ञान यांची व भारतीय संस्कृतीची गाठ पडली; व आदान-प्रदान चालू झाले. पूर्वी चार वेद, सहा शास्त्रे व अठरा पुराणे ह्यावरच अटळपणे विचार झाला. राममोहन व दादोबा पांडुरंग हे संस्कृतपंडित होते व त्यांनी इंग्रजीच्या नव्या अभ्यासाबरोबर वेदान्ताचा अभ्यास केला होता; इतरही शास्त्रे त्यांनी अभ्यासली होती जे प्रबोधन आविष्कारित झाले त्याला पाश्चात्त्य व स्थानिक पौर्वात्त्य अशा दोन्हीही प्रेरणा होत्या. फ्रेंच राज्यक्रांती, अमेरिकेतील निग्रोविमोचन वगैरे राजकीय घटनांतून समतेचे व समान हक्काचे विचार इकडे आले. येथेही समतेच्या विचारांची बीजे होती. 'मानवधर्मशास्त्र' नामक जातिवर्णसमतेचा पुरस्कार करणारे छोटे संस्कृत काव्य राममोहन व दादोबा पांडुरंग यांच्यासारख्या सुशिक्षितांना उपलब्ध होते. महाराष्ट्रात तुकाराम उपलब्ध होता तसा उत्तरेत कबीर प्रसिद्ध होता. एकोणिसाव्या शतकापूर्वीपासून इंग्रजांनी भारत जिंकित आणला होता; व इ. स. १८४८ साली मराठेशाही सर्वथा बुडाली. देश परकीयांच्या अंकित का झाला ? याची धार्मिक व सामाजिक आणि राजकीय कारणे देखील पुनरुत्थानासाठी आत्मपरीक्षणाने जबाबदार विचारवंत शोधू लागले. इंग्रजी राज्य व बुडालेली देशी राज्ये यांची तुलना होऊ लागली. मिशनऱ्यांची विद्याप्रसारादी लोकसेवेची कार्ये व येथील धर्मातील पुरोहितांची वागणूक यांच्यातील फरक दिसू लागले; ख्रिस्ती मिशनरी धर्मप्रसाराच्या मिषाने हिंदुधर्माला नावे ठेवून त्यावर आक्रमण करू लागले. ह्यातूनही सर्वांगीण पुनरुत्थानाच्या प्रथम सामाजिक व धार्मिक (Socio Religous) आणि नंतर राजकीय चळवळी चालू झाल्या; ह्याला क्रियाशील विवेकवंतांची प्रज्ञादेखील कारणीभूत होती. प्रज्ञेला जनजागरणाच्या प्रक्रियेत मूलभूत स्थान असू शकते.

उदा. वेद व वेदांत यापासून राममोहन रॉय आदी-करून प्रबोधकांनी प्रेरणा घेतल्या होत्या; त्या भारतीय होत्या.

प्रबोधन व तर्कतीर्थ

पुढे तर्कतीर्थांच्या जन्माच्यावेळी विसावे शतक चालू झाले होते. त्यांच्यावर झालेल्या संस्कारांत त्यांच्या वडिलांचे व घरातील संस्कार महत्त्वाचे होते. त्यांच्या काळात आजच्या एवढा घरी-दारी संस्कारांचा लोप नव्हता. दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी व पुढील रानडे-भाण्डारकर यांच्या लहानपणी स्वधर्माचे शिक्षण त्यांना एकत्र कुटुंबीय पद्धतीतच मिळे. इंग्रजी विद्येमुळे देशी संस्कार पुढे उत्तरोत्तर लोप पावू लागले. ही स्थिती प्राज्ञपाठशाळा चालू करणारे श्री. नारायणशास्त्री मराठे व त्यांच्या साहाय्यकांच्या लक्षात आली. संस्कारांचा लोप होत आहे व जुन्याची जागा धड नवेही घेत नाही व धर्म–नीती पराङ्मुख नवी पिढी होत आहे, ही बाब रानडे-मोडक यांच्यासारख्या देशकल्याणेच्छूंच्याही मागे लक्षात आली होती; भारतीय देशाभिमानात स्वधर्माभिमानाचा समावेश होत आला आहे. वैदिक संस्कृती लोप पावू नये, संस्कृत विद्या टिकावी व वाढावी म्हणून तर वाई क्षेत्री प्राज्ञपाठशाळा चालू करण्यात आली होती. विशेषतः गु. नारायणशास्त्री यांच्याजवळ व त्यांनी चालविलेल्या वसतिगृहयुक्त संस्कृत प्रशाळेत शास्त्रीजी विद्या शिकले. काशीला जाऊन तर्कतीर्थ झाले. तर्कतीर्थ म्हणजे लक्ष्मणशास्त्री व लक्ष्मणशास्त्री म्हणजे तर्कतीर्थ असा आता अर्थ आहे. वेदादी भारतीय विद्यांत त्यांनी चांगली प्रगल्भता कमाविली हा त्यांच्या जीवनातील पाया आहे. नारायणशास्त्री त्यांचे गुरू होते एवढेच नव्हे, तर ते व प्राज्ञपाठशाळा हा तर्कतीर्थांच्या जीवनाचा पाया झाला; ह्यावर तर्कतीर्थांनी व्यापक ज्ञानमंदिर उभारले.

तर्कतीर्थांच्या काळात व आगेमागे देशात अनेक पंडित व तर्कतीर्थ पदवी घेतलेले शास्त्री–पंडित होते. पण फारच थोड्या शास्त्री-पंडितांनी पाश्चिमात्त्य इंग्रजी भाषा व हिंदुधर्माशिवाय इतर सर्व धर्मांचे अध्ययन केले होते. राजा राममोहन रॉय यांच्या वेळेसही त्यांच्या बरोबर बौद्धिक सामना देणारे शास्त्री-पंडित देशी शास्त्रे शिकलेलेच प्रायः असत. विशेषतः इंग्रजी व इतर पाश्चात्त्य भाषा व धर्म यांचे अध्ययन राममोहन यांनी नंतर मोठे झाल्यावर केले. नाहीतर ते प्रथम मुख्यतः संस्कृत पंडितच होते. ह्याच क्रमाने तर्कतीर्थांनी प्रौढ वयात इंग्रजीचे ज्ञान करून घेतले; ह्यामुळे त्यांचे एकदेशीयत्व हरपले. धर्म व तत्त्वज्ञान हा तर्कतीर्थांचा आवडीचा विषय. इंग्रजीचे ज्ञान झाल्यावर त्यांनी मार्क्सवादावरील ग्रंथ आत्मसात केले. ज्ञानाबरोबर विज्ञानाची महती त्यांना कळून आली. लोकहितवादी रानडे-भाण्डारकर, आगरकर-टिळक-चिपळूणकर व फुले यांनाही वाघीणीचे दूध प्राशन करण्यास मिळाले नसते व त्यांचा जन्म व हयात मागेच पेशवाईतील असती, तर ते प्रबोधक झालेच नसते! ह्या काळात समाज-प्रबोधनाचा अर्थात मागमूसही नव्हता. पहिल्या परिच्छेदात समाजप्रबोधन आविष्कारित होण्याची जी देशी व विदेशी कारणे द्यावी लागली त्यांचे संदर्भ तर्कतीर्थांच्या जीवनाशी पुढे निगडित होतात. जे प्रबोधन झाले व त्यात थोर थोर व्यक्ती होऊन गेल्या, त्यांच्या चरित्रांचा व विचारांचा अर्थ लेखी व तोंडी सांगणाऱ्यांत लोकशिक्षक तर्कतीर्थ अग्रेसर आहेत. नाहीतर समाजप्रबोधनाचा व मोठमोठ्या प्रबोधक सुधारकांचा विपर्यास करणारे शास्त्रीपंडित देशात व महाराष्ट्रातही मुबलक होते. फार काय ज्या वाईत तर्कतीर्थांची उभी हयात गेली त्या वाई क्षेत्री देखील कमी नव्हते. "धर्म" मासिकाचे मागील अंक वाचणाऱ्यांच्या लक्षात ही बाब चटकन् चांगली लक्षात येऊ शकते. तत्त्वनिष्ट परिवर्तनवादाचाही त्यावेळी मागमूस नव्हता. शास्त्र-वचन प्रमाण व ईश्वरीय मानून शास्त्रीपंडित धर्म-निर्णय घेत. ज्या वाईत 'धर्म' मासिकाचे संपादक कै. विद्वद्रत्न भाऊशास्त्री लेले होऊन गेले; त्याच वाईतून परिवर्तनवादाचा पाठपुरावा करणारे तर्कतीर्थही गाजले. संस्कृत प्रकांड पंडित असूनही सोपे, सुलभ व ओघवते मराठी लिहिणारे भाऊशास्त्री यांनी सत्यनारायणाची पोथी अगदी अलिकडची आहे, असे जाहीर केले होते. धर्माचा विचार करताना त्यांनी अशी काही धक्कादायक सत्येही सांगितली होती. भाऊशास्त्र्यांच्या वेळची वाई आता इतिहासजमा आहे. गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत खुद्द तर्कतीर्थांच्या हयातीत वाईत, महाराष्ट्रात, व देशात

विलक्षण पालट झाला. काळाचा स्वभावच परिवर्तनीय असतो. जाणते पंडित हे जाणतात. वाईच्या 'धर्म' मासिकाचे संपादक निबंधमालेच्या परंपरेतील होते. सगळ्या नवमतांना व नवीन सुधारणांना त्यांनी शास्त्रवचनाद्वारे विरोध केला. पण ह्या नाही त्या क्षेत्रातील नवीनता कोणालाही पत्करावी लागते. नियतकालिके काढण्याची, छापण्याची वगैरे कला पश्चिमेकडून इकडे आली होती; व भारतातील पहिल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी पहिली वृत्तपत्रे काढली होती. चिपळूणकरांनी व त्यांच्या परंपरेने स्वधर्म, स्वदेश, स्वभाषा यांच्या अभिमानातून का होईना वरील प्रकारांचे अनुकरण केले होतेच; प्रस्थापित राजवटीला कोणासही थोडेफार परिस्थितीनुसार धरूनही चालणे अटळ होते. वरील 'धर्म' व 'निबंधमाले'ची उदाहरणे मी येथे फक्त नमुन्यासाठी घेतली आहेत. त्यांच्या संपादकांचा देशाभिमान व लेखणीच्याद्वारे अव्वल इंग्रजीत त्यांनी परकीय सत्तेशी दिलेली 'झुंज' दृष्टिआड करावयाची नाही. फक्त परंपरेप्रमाणे धर्माच्या बाबतीतच अपरिवर्तनीय पद्धतीचा जो त्यांनी पुरस्कार केला व समाजप्रबोधनाला आडविण्याचा यत्न केला, तो खुद्द धर्माच्या परिवर्तनशील स्वभावानुसारही यशस्वी होण्यासारखा नव्हता. कै. श्री. वामन आबाजी मोडक यांची कीर्तने, कविता वगैरेंच्या संग्रहाला १९४८ च्या पूर्वी तर्कतीर्थांनी विस्तृत प्रस्तावना दिलेली उपलब्ध आहे, व ह्या विवेचक प्रस्तावनेत शास्त्रीजींनी लिहिले आहे, की ते स्वतः राममोहन, रानडे, लोकहितवादी–फुले यांच्या परंपरेतील आहेत. ही परंपरा धर्म व समाजसुधारकांची व नवप्रबोधकांची ठरते. शास्त्रीजींचे गुरू केवलानंद सरस्वती हेदेखील धर्म व समाज या दृष्टीने अपरिवर्तनवादी परंपरेत मोडत नाहीत. ज्यांच्याशी शास्त्रीजींचा जवळचा संबंध आला ते म. गांधी, एम्. एन्. रॉय हेदेखील अर्थात सनातनी परंपरावादी नव्हते. सांगण्याचा मुद्दा हा, की 'समाजप्रबोधन व तर्कतीर्थ', असा विवेक करताना तर्कतीर्थांचा पक्ष समाजप्रबोधनाच्या बाजूचा ठरतो. जुन्या परंपरेत वाढून व जुनी विद्या घेऊनही तर्कतीर्थ सतत वर्तमान व ताज्या आणि नव्या विचारांच्या बाजूने राहिले व वागले, हे विशेष आहे. धर्म व तत्त्वज्ञान जुनेच म्हणजे शाश्वत असते. पण गेल्या शतकातील समाजप्रबोधनाचा विशेष असा होता, की नव्या काळानुसार नव्या समाजसुधारणांचा पुरस्कार करणे भाग होते. यासाठी येथील धर्मही समाजसुधारणांना मूलभूतपणे अनुकूल आहे व पाठिंबा देणाराही आहे, अशा प्रकारे नव्याने त्याची परिवर्तनशील मांडणी होणे अगत्याचे होते. भारतीय धर्मेतिहासात ह्या कार्याची अत्यंत जरूरी होती. आता कोणताही ग्रंथ साक्षात् ईश्वरप्रणीत किंवा सर्वांशी प्रमाण म्हणून जबाबदार विद्वान मानीत नाहीत.

धर्मनिर्णयमण्डळ व तर्कतीर्थ

सत्तेचे राजकारण करणे हा तर्कतीर्थांचा मूळात पिंड नव्हता व नाही. सत्याग्रही, स्वातंत्र्यसैनिक वगैरे दृष्टीने त्यांनी प्रथम राजकारणात भाग घेतला. रॅडिकल पक्षाचे प्रवक्ते, कांग्रेसचे कार्यकर्ते–मार्गदर्शक वगैरे दृष्टीने राजकीय प्रबोधनात्मक त्यांनी जे कार्य केले, त्याचा परामर्ष येथे घ्यावयाचा नाही. धर्मसुधारक, समाजसुधारक, अस्पृश्योद्धारक वगैरे दृष्टीने त्यांचे जे समाजप्रबोधनातील असामान्य कार्य झाले त्याचे दर्शन घडवून देण्याचा येथे मुख्य संकल्प आहे. समाजप्रबोधनाच्या कार्यात धर्मनिर्णयमण्डळाच्या कार्याला विशेष महत्त्व होते व आहे. धर्मकोश वगैरे जी कार्ये सध्या चालू आहेत ती वरील प्रयत्नांच्या दृष्टीने पूरक आहेत.

मागे प्रबोधनाच्या निर्मितीतून प्रत्येक समाजात व हरएक धर्मात सनातनी व सुधारक असे दोन तट पडले. राममोहन यांनी म्हटले आहे, की जगात जो झगडा असतो तो सनातनी (प्रतिगामी) व सुधारक (पुरोगामी) ह्यामध्ये होत असतो. भारतात धर्मशुद्धीच्या चळवळी निघाल्या त्या फक्त हिंदुधर्मातच निघाल्या. कोणत्याही सुधारणांना धर्मवचनांचा ग्रंथाधार असला तर त्या सुधारणा व परिवर्तने ही धर्म्य आहेत, असा सनातन्यांचा आग्रही पक्ष होता; व आग्रही पक्षाचे मनुष्यबळही प्रथम मोठे होते. राममोहन, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर व रानडे–भांडारकर वगैरे पंडितांनी सती, पुनर्विवाह वगैरे नव्या व कालप्राप्त सुधारणांना धर्मवचनांचे आधार दाखविले. पण ब्राह्मोसमाजाचा जो विचारप्रवाह होता तो सर्वथैव व पुढे वेदानुकूल व वेद

प्रामाण्यवादी नव्हता. मानवतावादातून व नव्या समतेच्या विचारातून ह्या धर्मसुधारणेचे विचार वाहत होते. दयानंद व त्यांच्या आर्यसमाजाला वरील समन्वयवादी समाज व धर्मसुधारकांच्या सामाजिक सुधारणा मान्य होत्या. पण स्वामी दयानंद सनातनी नव्हते. वेदांचा अर्थ त्यांनी सुधारला. परंपरावादी सनातन्यांना दयानंदाचाही पक्ष रुचला नाही. कारण त्यांना कसलाच फरक नको होता. भारत व हिंदुधर्म समर्थ व्हावा, म्हणूनच वरील चळवळी चालल्या होत्या. पण ह्यांना जाणत्या सनातन्यांचाही कडवा विरोध होता; उदा. कै. श्री. सि कृ. फडके (पनवेल) यांचा 'नवयुगधर्म' हा मोठा ग्रंथ विरोधाचे स्वरूप सांगितो.

आर्य समाजातून एकपरी हिंदुमहासभा हा राजकीय पक्ष निघाला; व पुढे बॅ. सावरकरांनी हिंदुमहासभेच्याद्वारे अस्पृश्यता निवारणासह सर्व ठरावांना पाठिंबा दिला. महर्षि शिंदे यांनाही बॅ. सावरकरांचा सुधारक पवित्रा स्वागतार्ह वाटला. रत्नागिरी येथे समक्ष जाऊन स्थानबद्ध असणाऱ्या बॅ. सावरकरांच्या अस्पृश्यता निवारक कार्याचे कर्मवीर शिंद्यांनी त्यात भाग घेऊन कौतुकही केले. परंतु सप्त बेड्या तोडणाऱ्या क्रांतिकारक सावरकरांच्या धर्मसुधारणा सनातन्यांना मंजूर नव्हत्या. 'वर्णाश्रमवादी स्वराज्य संघ' वगैरेसारख्या सनातन्यांच्या कित्येक संघटना होत्या. बहुतेक सर्व पीठांचे शंकराचार्य यांचाही सुधारणांना विरोध होता. परंपरागत चालत आलेली वेदोक्त बंदी उठविण्यास सनातनी तयार नव्हते. वेदोक्त प्रकरणातूनच टिळक व शाहूमहाराज यांच्या काळात नवा ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वितंडवाद महाराष्ट्रात विकोपाला गेला होता. जे सूज्ञ व प्राज्ञ होते त्यांना ह्याही प्रश्नावर विवेक करणे भाग झाले होते. या संदर्भात कै. हिंदुत्वदीपक पंडित दिवेकरशास्त्री यांचे लेखन व व्याख्याने उल्लेखनीय होती. एकूण अनेकअंगी समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने प्राज्ञपाठशाळा मंडळाच्या कार्याचे स्थान महत्त्वाचे ठरते. वाईतही एक ब्राह्मण परिषद झाली. केवलानंद सरस्वती व त्यांचे शिष्य तर्कतीर्थ आदिकरून प्रज्ञावंतांनी ब्राह्मण परिषदेच्याद्वारे सर्व शाखीय ऐक्य, पोटजातीय विवाह वगैरे कालप्राप्त परिवर्तने घडवून आणण्याचे पहिले प्रयत्न केले व नव्या परिवर्तनीय जागृतीला चालना दिली. पेशवाई नंतरचाही काळ मागे पडला.

नवा नवा काळ येऊ लागला. धर्मनिर्णयाचे कार्य शंकराचार्य-पीठांच्याकडे असे. पण एकटे डॉ. कुर्तकोटी हे शंकराचार्य सोडले, तर बाकीचे कट्टर सनातनी होते. म्हणूनही तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी परिषद चालू करणे भाग झाले व ह्या परिषदांमधून बहुतेक समाजसुधारणांना तत्त्वनिष्ठ ऐतिहासिक परिवर्तनवादातून मान्यता देण्यात आली. वेगवेगळ्या ठिकाणी ह्या परिषदा झाल्या व त्यात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री यांनी भाग घेतला. स्वामीजींच्या समवेत तर्कतीर्थ असतच; अनेक परिषदांतून शास्त्रचिकित्सा झाली व गृह्यविधीत म्हणजे लग्नादी संस्कारांत शास्त्रानुसार जो मंत्रभाग असणे क्रमप्राप्त आहे, तेवढाच ठेवून सर्व हिंदूंसाठी नवे संस्कारविधी 'धर्मनिर्णय' मंडळाने तयार केले. हिंदूंसाठी सार्वजनिक प्रार्थनादेखील तयार केली. इतर कित्येक धर्मसुधारकांप्रमाणे वेदबाह्य न होता वेदानुकूल राहून पूर्वशास्त्रग्रंथ संमत व इतिहासक्रम दृष्टीने तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी परिषदेने सुचविलेली परिवर्तने वैदिक धर्मेतिहासाच्या वाटचालीतही महत्त्वाची ठरतात. तर्कतीर्थ तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी परिषदेचे संस्थापक सभासद होते व पुढील धर्मनिर्णय मण्डळावरही त्यांचा तसाच सहभाग होता.

"नवभारताने" जन्मशताब्दी निमित्त अलिकडे प्रसिद्ध केलेल्या स्वामी केवलानंद खास अंकात धर्मनिर्णय मंडळाच्या कार्यासंबंधी मी विस्तृत विवेचन केलेले आहे. पण हा विषय महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या दृष्टीने व तर्कतीर्थांच्या संबंधानेही कमी महत्त्वाचा आहे, असे नव्हे. उदा. ह्यापुढे तर्कतीर्थांनी देवीदास गांधी व राजगोपालाचार्य यांची कन्या यांच्या विवाहात केलेले पौरोहित्य, अस्पृश्यता निवारणाला म. गांधी यांच्या अपेक्षेप्रमाणे दाखविलेला शास्त्राधार, सोरटीसोमनाथ मंदिराच्या उद्घाटनाच्या वेळची उपस्थिती व भाग वगैरे घटना व प्रसंग फार वादळी ठरले. पण ही कार्ये तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादाला साजेशीच होती. स्वामीजींचा ह्याला प्रत्यक्ष पाठिंबाच होता. पण खुद्द वाईत व महाराष्ट्रातही विलक्षण खळबळाट उडाली! गाजलेला देवीदास गांधी यांचा विवाह तर मिश्र-

विवाहाच्या सदरात मोडत होता. समाजसुधारणांची बाजू घेतल्यामुळे वाईच्या पंचक्रोशीतील लोकांचे (म्हणजे विशेषतः स्थानिक सनातनी ब्रह्मवृंदांचेही) वाग्बाण शास्त्रीजींवर फेकले गेले! डॉ. भाण्डारकर यांचा संमती बिलाच्यावेळी बराच छळ झाला, तशा प्रकारचा नसला तरी अलीकडील काळाला साजेसा विरोध व निंदा शास्त्रीजींना सहन करावी लागली; वाई हे उत्तरपेशवाईपासूनचे अपरिवर्तनवादी पंडितांचे केंद्र होते.

सोरटीसोमनाथ मंदिर उद्घाटनातील प्रामुख्याबद्दलही स्वतः कै. एम्. एन्. रॉय यांनी त्यांच्या मुखपत्रात त्यावेळच्या सरकाराला दोष देऊन टीका केली होती. ती जहरी होती. एम्. एन्. रॉय यांच्या पुरोगामित्वाच्या दृष्टीने ती अयोग्य नव्हती. पण हे मंदिर अस्पृश्यांसह सर्वांना खुले व्हावयाचे होते. इतरही काही योजना होत्या. सारासार विवेक करून प्रागतिकदृष्टीने शास्त्रीजींनी वरील धार्मिक कार्यात भाग घेतला. त्यांच्या मित्रांनाही हे पटले नाही; असे होणे अटळ झाले. शास्त्रीजींनी तत्त्वतः मूर्तिपूजाप्रथेला पाठिंबा देण्यासाठी व परंपरागत सनातनी दृष्टीतून भाग घेतला होता, असे नव्हे; वरील उपक्रमातील परिवर्तनीय भाग त्यांनी मुख्य मानिला, पूर्वी अस्पृश्यांसह शूद्रातिशूद्रांना मंदिरे खुली व्हावीत असे अनेक सत्याग्रह झाले. त्रावणकोर येथे व्ह्याकोम गावी मंदिरप्रवेश-सत्याग्रह लढा महर्षी शिंदे व स्वामी श्रद्धानंद यांनी दिला होता. पुढे पर्वती सत्याग्रह, नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह वगैरे लढे गाजले होते. डॉ. आंबेडकर यांनी नाशिकच्या काळाराम मंदिरप्रवेश सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले होते. परंपरावाद्यांचा तीव्र विरोध होता. सोरटीसोमनाथ हे ऐतिहासिक मंदिर अस्पृश्यांना नव्याने बांधल्यावरच खुले म्हणून जाहीर झाले होते. उत्तरोत्तर स्पृश्यांच्या मनांचे असे परिवर्तन होत गेल्याचे चिन्ह झाले. देवदास गांधींचा मिश्र विवाह व येरवडा तुरुंगात अस्पृश्यतेला शास्त्राधार आहे किंवा नाही ? ह्या घटना सोरटीसोमनाथ उद्घाटनाच्या पूर्वीच्या होत्या.

म. गांधी व शास्त्रीजी

म. गांधींच्या सत्याग्रही लढ्यात म्हणजे राजकीय प्रबोधनात तर्कतीर्थ यानी वारंवार भाग घेतला होता. प्राज्ञपाठशाळा हे एक निरनिराळ्या लढ्याचे केंद्र बनले होते. पण डॉ. आंबेडकर यांच्या विभक्त मतदार संघाच्या मागणीमुळे अस्पृश्यांचा प्रश्न सर्वांसमोर मोठ्या ज्वलंत स्वरूपात आला. म. गांधींनी अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ आसेतु हिमाचल चालू केली. अस्पृश्यतेला हिंदुधर्मात शास्त्राधार आहे किंवा नाही ? या संबंधात सनातनी व परिवर्तनवादी अशा दोन्हीही बाजूचे पंडित जमा केले; व दोघांचीही मते अजमाविली. या काळातही म. गांधी यांच्या अस्पृश्यतानिवारक चळवळीस सनातन्यांचा स्मृती वगैरे शास्त्राधारे जोराचा विरोध चालू होता. गांधींच्या जीवावरही प्रसंग आले होते. ह्याच काळात अस्पृश्यांसाठी मागितलेला स्वतंत्र मतदार संघ रद्द व्हावा म्हणून मोठा कष्टप्रद व बिकट उपवास करावा लागला. म. फुले, महर्षी शिंदे, डॉ. आंबेडकर यांच्या मताप्रमाणे अस्पृश्यता प्रत्यक्ष सामाजिक अन्याय होता व आहे. वरील हे कडवे सुधारक शास्त्राधाराची पर्वा करीत नव्हते. बुद्धिवादी आगरकरदेखील सामाजिक सुधारणा ह्या न्याय्य आहेत, म्हणून प्रचारित होते.

म. गांधी यांच्या दृष्टीने शास्त्रीपंडितांचा अस्पृश्यता निवारणाला पाठिंबा मिळाल्यास विरोधाचा बराच भाग थिटा पडेल, असे मत होते. मनुस्मृती वगैरे जे कायद्याचे ग्रंथ आहेत, त्यांमध्ये अस्पृश्यतेला आधार आहेत. परंपरावादी शास्त्रीपंडित ह्या कायद्याच्या आधारे सामाजिक अस्पृश्यतेला हिंदुधर्माच्या शास्त्रांचा आधार आहे, असे अर्थात प्रतिपादित होते. धर्माचे तत्त्वज्ञान व मूल सिद्धांत पाहिल्यास त्यात अस्पृश्यतेला मुळीच आधार नाही. मुळात समताच आहे, असा मूलगामी दृष्टिकोण तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी पंडित लक्ष्मणशास्त्री यांनी मांडिला; व पुढील आचारधर्मविषयक कायदेवजा ग्रंथ गौण ठरविले. तत्त्वनिष्ठता म्हणजे मूळ तत्त्वाकडे जाणे. तत्त्वे व सिद्धांत यांच्या दृष्टीने हिंदुधर्म अस्पृश्यता धर्म्य मानीत नाही, ही बाब प्रतिपादून तर्कतीर्थांनी अस्पृश्यता तत्त्वबाह्य ठरवून दिली. याची आवश्यकता होती. पूर्वी या सामाजिक विषयावर स्वतंत्र असा शास्त्राधारे महत्त्वाचा वाद उभयपक्षांत झाला नाही.

धर्मनिर्णय देणे व करणे म्हणजे मुळात शुद्ध धर्म तत्त्वतः कोणता व कालमानानुसार मूळ धर्मावर

चढलेले अधर्माचे आवरण कोणते, हे धाडसाने सांगणे होय. स्वातंत्र्याचा लढा हा परकीय सरकाराबरोबर होता. पण स्वकीय सनातनी शास्त्रीपंडितांबरोबर बौद्धिक संघर्ष करणे हा लढा म्हणजे आप्तस्वकीयांची इतराजी ओढविणे होय. ह्याप्रकारचे अनेक सामाजिक लढे तर्कतीर्थांनी दिले होते. अनेक वादही त्यांनी जिंकले. हे जे धैर्य त्यांनी वारंवार दाखविले ते वरील राजकीय लढ्यापेक्षा अवघड व परंपरेच्या रूढ इतिहासात लोकोत्तर होते; त्यावेळचा काळ आजच्या पिढीने लक्षात घ्यावा. तो काळ स्वातंत्र्य आल्यानंतरचा अर्थात नव्हता, पण म. गांधी यांच्या सत्याग्रही लढ्याचा होता. काँग्रेसच्या जहाल लढाऊ राजकारणाला महत्त्व चढत होते. तरी म. गांधी हे समाजप्रबोधनाच्या दृष्टीने खूप मोठे कृतिवंत होते. देवीदास गांधी विवाह व अस्पृश्यतेला हिंदुधर्मतत्त्वांचा व मूळ लक्षणांचा आधार नाही असे सांगण्यात नेतृत्व केल्यामुळे म. गांधी व लक्ष्मणशास्त्री फारच जवळ आले. गांधींशी त्याचा प्रत्यक्ष जवळून संबंध आला. म. गांधी रॅडिकल सुधारक होते, असे जरी म्हणता आले नाही, तरी त्यांच्या ठायी स्त्री-शूद्रातिशूद्रासंबंधी व ग्रामीण जनतेविषयी जो कळवळा होता, तो महत्त्वाचा होता. ह्या काळात काँग्रेसच्या प्रमुख पुढाऱ्यांचे व कार्यकर्त्यांचे लक्ष अस्पृश्यतानिवारणाकडे अधिकच लागले. म. गांधी समाजसुधारकांतच मोडतात. सनातन्यांनी त्यांना आतापर्यंत कधीच स्वतःचे– स्वकीय मतांचे– मानिले नाही; अपरिवर्तनवादी हे सर्व तर्कतीर्थांना सुधारकच मानतात. मुळात सामाजिक सुधारणांच्या गरजेतून येथील समाजप्रबोधनाचे उत्थान झाले होते.

तर्कतीर्थ व महर्षी शिंदे आणि दलितोद्धार

तर्कतीर्थांची योग्यता म. गांधी यांनी जाणली होती. तर्कतीर्थांचा भारतातील व महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या पुढाऱ्यांशी व थोर थोर सामाजिक नेत्यांशी जवळून संबंध आला. काहींच्या बरोबर कार्य करण्याचीही त्यांना संधी मिळाली. तर्कतीर्थांच्या घरी त्यांच्याशी चर्चा करताना म. गांधी यांच्यासंबंधाने ते म्हणाले, की "गांधींनी मागील सर्वंच सुधारकांच्या इच्छेचे पांग फेडले."

"मौज" मुंबई दि. १०-१-४९ च्या म. गांधी स्मृती खास अंकात तर्कतीर्थांचा गांधीजींच्यावर चिंतनीय असा लेख वांचावयास मिळाला. शास्त्रीपंडितांना बोलावून त्यांच्या उभय पक्षांशी गांधींनी चर्चा केली, या संबंधातील साद्यंत हकीगत व पुढील स्मृती वरील अंकातील लेखात मिळते.... "कै. विठ्ठल रामजी शिंदे हे एकदा येरवड्यामध्ये गांधींना वरील सल्ला देण्याकरिता मुद्दाम आले होते. विठ्ठल रामजींचा अधिकार समाजसुधारणेच्या बाबतीत किती मोठा होता, हे सांगण्याची गरज नाही. विठ्ठल रामजी आले तेव्हा मी गांधींच्या शेजारी बसलो होतो. दुपारी तीन वाजताचे ऊन गांधींचे अंग तापवीत होते...."

विठ्ठल रामजींना तर्कतीर्थ सन १९३२ च्याही अगोदरपासून ओळखत होते. पुढील काही वर्षांत म. गांधींच्याप्रमाणेच तर्कतीर्थांचा व कर्मवीर शिंद्यांचा निकटचा संबंध आला. तर्कतीर्थांचे पुरोगामित्व जाणण्याची आणखी एक घटना शिंद्यांना समजली. ती म्हणजे वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेत एक हरिजन विद्यार्थी संस्कृत, वेद वगैरे शिकण्यासाठी ठेविला होता. केवलानंद सरस्वतीही विठ्ठल रामजींना अर्थात ओळखीत होते. पण ह्या घटनेमुळे विठ्ठल रामजी प्राज्ञपाठशाळेकडे आकृष्ट झाले. तर्कतीर्थ यावेळी प्राज्ञप्राठशाळेचे मुख्य कार्यवाह होते. विठ्ठल रामजींची बारनिशी त्यांच्या पश्चात् पाहावयास मिळाली. त्यांनी लक्ष्मणशास्त्रींना पत्र लिहून वाई येथील ब्राह्मोसमाजाच्या पहिल्या वार्षिक उत्सवासाठी प्राज्ञपाठशाळेची जागा मागितली. शास्त्रीजींनी तात्काळ मान्यता दिली. सन १९३४ साली नोव्हेंबरमध्ये प्राज्ञपाठशाळेत वरील उत्सवातील प्रीतिभोजन झाले. शिंदे अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य ब्राह्मोसमाजाच्या माध्यमातून करीत असत. अर्थात वरील प्रीतिभोजनात प्राज्ञपाठशाळेत हरिजनासह सहभोजन झाले. वाई येथील टिळक स्मारक मंदिरात लक्ष्मणशास्त्री यांचे 'धर्म' ह्या विषयावर व्याख्यान झाले. ह्या काळाच्या सुमारास थोडे आधीच एक शंकराचार्य वाईस आले होते; व त्यांच्या सनातनी पक्षाची गणपतीआळी घाटाच्या पटांगणावर शास्त्रीजींना विरोध करण्यासाठी मोठी सभाही झाली होती. देवीदास गांधी विवाह वगैरे वरील सुधारक कार्यात भाग घेतल्याबद्दल सनातन्यांनी काहूर उठविले होते. विठ्ठल रामजी

अनुक्रमणिका

मोठ्या कडव्या स्वभावाचे होते. त्यांनी सांगितले, की लक्ष्मणशास्त्री यांना त्रास दिला तर खपवून घेतले जाणार नाही. शिंद्यांच्या ह्या भाषणाचा सारांश "सुबोधपत्रिका" (मुंबई) मध्ये आला होता. शास्त्रीजींच्या आयुष्याच्या दीर्घ वाटचालीत १९३३/३४ च्या सुमारास आगे मागे कसा काळ होता, व विरोधकांची विरोधी वर्तने व वाणी प्रभावी असतानाही त्यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले व समाजसुधारणाक्षेत्रात कर्मवीर शिंदे यांच्यासारखी जी कर्ती माणसे कार्य करीत होती त्यांच्या विचारप्रवाहाला व कार्यप्रवाहाला खतपाणी घातले. महर्षी शिंदे यानी वाई येथे संस्थापित केलेल्या ब्राह्मोसमाजाच्या वतीने वाईत अनेक वर्षे अनेक व्याख्याने दिली. विचारप्रसारकार्यात प्रत्यक्ष भाग घेऊन साह्य केले. शास्त्रीजींचा शिंद्यांशी सहवास तर वाढलाच, पण सुबोध पत्रिकेचे संपादक कै. श्री. द्वा. गो. वैद्य, कै. प्रो. व्ही. एन्. नाईक वगैरे अनेक विद्वान मण्डळीशी जवळचा संबंध आला. पुढे पुणे व मुंबई प्रार्थना समाजात तर्कतीर्थांची आजवर अनेक वेळा विद्वत्ताप्रचुर व्याख्याने झाली. शिंदे म्हणत असत, की प्रार्थनासमाजाचे केवळ वाङ्मय वाचून तो समजणार नाही. सन १९७३ साली महर्षी शिंदे यांची जन्मशताब्दी झाली. ह्यावेळी 'महाराष्ट्र टाइम्स' (मुंबई) मध्ये 'महर्षी शिंदे व्यक्ती व कार्य' याचा तर्कतीर्थांनी घेतलेला वेध वाचला तर वरील विधानाची प्रचीती कोणासही येईल. व्यक्तीचा वेध घेण्याच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहवासाला जास्ती महत्त्व असू शकते.

सन १८६४ पासून प्रार्थनासमाज महाराष्ट्रात समाजसेवेचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य यथाशक्ती करीत आला. परंतु मोठमोठ्या धर्मज्ञ विवेकवंतांनी त्याच्यावर छिद्रान्वेषण बुद्धीनेच आजवर लिहिलेले आढळते. पण व्याख्यात्यांच्याद्वारे व लेखांच्याद्वारे ह्या विचारप्रवाहाचे यथायोग्य मूल्यमापन तर्कतीर्थांनी केले. ही त्यांची कामगिरी होय. यासंबंधाने रानडे-चरित्राचे लेखक व पुढे प्राज्ञपाठशाळेचे अध्यक्ष कै. श्री. न. र. फाटक यांचेही कार्य जाताजाता स्मरणीय आहे, असे सांगावेसे वाटते. "डॉ. भाण्डारकर यांचे लेख व व्याख्याने" ह्या ग्रंथाविषयी बोलत असताना तर्कतीर्थ एकदा मजजवळ म्हणाले की, ज्ञानेश्वरी नंतर मराठीत धर्मावर झालेला हाच ग्रंथ (पुस्तक) उल्लेखनीय वाटतो.

उपेक्षित शिंद्यांची व त्यांच्या वाईतील सामाजिक संस्थेची तर्कतीर्थांनी बाजू घेतली, हेदेखील स्पृहणीय आहे. तर्कतीर्थ सांगत असत की, प्रार्थना व ब्राह्मो समाजात मानवतावाद आहे. शिंदे–गांधी यांना अस्पृश्यांसाठी मुसलमानांप्रमाणे वेगळा मतदार संघ नको होता. तसेच तर्कतीर्थांना अस्पृश्यांचे राजकीय व धार्मिक वेगळेपण वाढविणे पसंत नव्हते. वरील काळात शिंदे व पंडित लक्ष्मणशास्त्री हे म. गांधी यांच्या कार्याशी समीप आले होते. बुद्धधर्माच्या बाजूने तर्कतीर्थ व शिंदे यांनी महत्त्वाचे लेखन केले आहे. तरी प्रत्यक्ष कसलेही धर्मांतर हे समाजांतर करणारे असू शकते, म्हणून दोघांनाही मान्य नव्हते. सर्वधर्मांतर्गतरहस्य, सर्वधर्मसमभाव, सहिष्णुता, धर्मोदार्य उदारता व कोणत्याही संप्रदायाच्या दुरभिमानाच्या आहारी न जाता सत्य व्यक्त करणे, हे गुण दोघांच्याही दृढ सहवासातून मला अनुभविता आले. तर्कतीर्थांच्या जवळ जाण्यास महर्षी शिंदे हेदेखील कारणीभूत झाले. माणसे एकत्र का होतात? चालू निधर्मीवाद म्हणजे सांप्रदायविहिनता असा एक अर्थ केला जातो. भारतीय निधर्मीपणा म्हणजे धर्मस्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव होय. महर्षी शिंदे पुरस्कृत ब्राह्मोसमाज वरील अर्थाना समीप आहेत. कारण ठराविक विभूतिबद्धता व पोथीबद्धता ह्यामध्ये नाही. मार्क्सवादी दृष्टिकोणातून केलेल्या हिंदुधर्मसमीक्षेत शेवटच्या विभागात ब्राह्मसमाज हा सरळ मार्ग आहे, असे तर्कतीर्थांनी ध्वनित केले आहे. शास्त्रीजींचा प्रार्थनासमाज-ब्राह्मोसमाज यांना कधीच विरोध नव्हता. तर्कतीर्थ व शिंदे दोघेही तत्त्वचिंतक; येथे व्यक्तिगत तुलना करण्याचा मुळीच उद्देश नाही. मोठमोठ्या समाजसुधारकांशी तर्कतीर्थांचा घडलेला सहवास व कार्य निवेदल्यामुळेही त्यांची धोरणे समजू शकतात. महाराष्ट्रातील प्रबोधनाचा प्रवाह कसा कसा वाहात आला, हेही समजते. समाजशास्त्रज्ञ व धर्मशास्त्रज्ञ महर्षी शिंदे यांच्या 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' ह्या पुस्तकाचे महत्त्व तर्कतीर्थांनी लेखी व तोंडी अनेकवार सांगितले. स्वतः तर्कतीर्थांनी अस्पृश्यतेची उत्पत्ती, जातिसंस्थेचा

उगम इ. जटिल सामाजिक प्रश्नांवर वारंवार लिहिले आहेच. सुधारक समाजशास्त्रज्ञ व धर्मशास्त्रज्ञ असल्यास दुधात साखरच पडते. म्हणजे मूलगामी शोध होतो. समाजसुधारणा म्हणजे लिहिण्या-बोलण्याचा विषय नव्हे; तर हा प्रत्यक्ष कृतीचा विषय असतो असे शिंदे म्हणत. सन १९१८ साली काँग्रेसने शिंद्यांच्या दीर्घप्रयत्नांनी अस्पृश्यता निवारणासंबंधीचा एक सामाजिक ठराव पास केला होता. तरी सर्वच काँग्रेस पुढाऱ्यांचे व सभासदांचे ह्या प्रश्नाकडे प्रत्यक्ष लक्ष होते. अशा काही दुर्मिळ काँग्रेस कार्यकर्त्यांत तर्कतीर्थ पुढे होते. शिंदे ब्राह्मणासह महारमांग, चांभार–ढेड व मराठे यांना एकत्र बैठकीवर आणीत. सुशिक्षित, निरक्षर बायाबापडे-देखील अशा सामाजिक संमेलनांत समाविष्ट केले जात. तर्कतीर्थांनी ह्यातून त्या काळात सपत्नीक भाग घेतला होता. पुढेही त्यांच्या पत्नी कै. सौ. सतीकाकू यांनी आमरण सामाजिक सुधारणांच्या प्रक्रियेत भाग घेतला.

कृतिशील तर्कतीर्थ

बहुतेक विद्वानांना प्रत्यक्ष कृतीचे अंग असत नाही. पुष्कळ विद्याव्यासंगी पंडित व विद्वान एकलकोंडे, तुसडे व स्वभावाचे चमत्कारिक असलेले आढळतात. तर्कतीर्थांची सामाजिकता जनतेतील सर्व थरांना जवळून स्पर्श करणारी आहे. त्यांचे एक वाक्य स्मरते; ते असे– " लिहावयाचे कोणासाठी लोकांसाठीच ना ? " कित्येक पंडितांना त्यांच्या स्वजातीच्या बाहेरचे मित्र नसतात. हिंदु म्हणजे ब्राह्मणच फक्त ! अशीही कित्येकांची समजूत नव्या काळातही आढळते. बहुतेक विवेकवंतांना शहरातील पांढरपेशाजीवनाबाहेरचे खरे भारतीय जीवन ठावूक नसते. तर्कतीर्थांचे जीवन म्हणजेच एक ज्ञानयज्ञ आहे. काँग्रेसचे कार्य करीत असताना व रॅडिकल पार्टीचे कार्य करीत असताना त्यांचा खेड्यापाड्यांत संचार भरपूर झाला. पंचायत राज्याच्या उपयुक्ततेसंबंधी त्यांनी व्याख्यानांतूनही विवरण केले होते. पंचायत राज्य (लोकशाही विकेंद्रीकरण) हा विकासाचा मार्ग ठरतो. वास्तविक हे एक नवे प्रबोधन होय. पण पंचायत ही ' पंचाईत ' होऊ शकते– होते. हाही अनुभव ते कथन करू शकतात. त्यांचे प्रबोधनातील कार्य केवळ तत्त्वज्ञान, धर्म व समाजसुधारणा ह्या क्षेत्रापुरते मर्यादित नाही. शास्त्रीबुवा हे प्रवृत्तीचे गृहस्थाश्रमी गृहस्थ आहेत. निवृत्तीमार्गी मठपती नाहीत. राजकारण हा राज्यशास्त्रीय विषय असतो व हे महत्त्वाचे जीवन असते. ह्या दृष्टीने त्यांचे विचार राजकारण-अर्थशास्त्र ह्या आधुनिक समाजांगांशी निगडित असतात. म्हणून त्यांच्या कार्याचे चौफेर दर्शन घेणे अटळ आहे. विचारांचा व कृतीचाही परिघ मोठा आहे. शिक्षणविषयक विचार व कृती हीदेखील सामावते. तर्कतीर्थ मूळचे हाडाचे शिक्षक आहेत. अनेक पुढारी व सुधारक प्रथम शिक्षकच होते. प्राज्ञपाठशाळेचे तर्कतीर्थ ह्याला अपवाद नाहीत. देवदेवतार्चन वगैरे पार्थिव कर्मकाण्डाचा त्यांच्या आयुष्याच्या आरंभी त्यांनी अनुभवही घेतला होता; असा भक्तीने अंतःकरण मृदु करण्याचाही काळ होता. धर्म हा नैतिक प्रेरणा देण्यासाठी असतो. ह्याअर्थी शास्त्रीजी कधीच नास्तिक व पाखंडी नव्हते व नाहीत. नवधर्म संस्थापनेचा हा काळ नव्हे. साकार किंवा निराकार (सगुण-निर्गुण) ह्या दोन्ही संकल्पना कल्पितच आहेत. अर्थात वैयक्तिक मोक्षापेक्षा सामाजिक मोक्ष, स्वातंत्र्य ह्याकडे ते अधिकच वळले. इहवादी झाले.

धर्मनिर्णय सम्मत विवाहविधीनुसार त्यांनी काही पौरोहित्येही केली. १९३४/३५ साली शिवाजी म. हायस्कूल (पुणे) येथे त्यांच्या सोलापूरकडील एका रॅडिकल मित्राचा आंतरजातीय विवाह त्यांनीच लावला. मी तेथे होतो. धर्म व रूढी ह्यांत सुधारणा करण्याचा त्यांच्यापरी त्यांनी घरी-दारी यत्न केलाच. त्यांचे घर म्हणजे प्राज्ञपाठशाळा. ह्या गृही अस्पृश्यतादी भेदाभेद पाळला जात नाही.

डॉ. आंबेडकर व तर्कतीर्थ

बहुजनसमाज व दलितवर्ग वगैरेमधील अनेक सुशिक्षित पुढारी, साहित्य सेवक, कार्यकर्ते व सर्वसामान्य नागरिक यांमधून तर्कतीर्थांनी अनेक मित्र मिळविले असे नव्हे, तर त्यांची व्यापक मते व दृष्टी पाहून अनेक त्यांचे जवळचे मित्र झाले. मी एक ह्यांपैकी सर्वसामान्य. तर्कतीर्थ यानी पंचक्रोशीतील, आळीतील, गावातील, गावकीच्या राजकारणापासून स्वतःला सतत दूर ठेविले. बाहेरच्या विद्वानांशी सतत संपर्क ठेविला, त्यांच्या विद्वत्तेमुळे तो येऊ शकला. एकजातीयता ओलांडून ब्राह्मणेतर

व दलित ह्या बहुजनसमाजातील कार्यकर्ते जवळ करून किंबहुना त्यांच्या जवळ जाऊन कार्य करण्याचे व्यापकत्व तर्कतीर्थांनी अवलंबिले. अस्पृश्योद्धारक महर्षी शिंदे यांची चळवळ हातात घेऊन स्वावलंबनाने स्वोद्धारार्थ डॉ. आंबेडकर यांचे लढे व संघर्ष चालू होते. धर्मांतराचीही घोषणा केली जात होती. ह्यामुळेही प्रबोधन खालपर्यंत पोहोचू लागले होते. खुद्द डॉ. आंबेडकर व तर्कतीर्थ यांच्यामध्ये चर्चात्मक सहवास झाला होता. डॉ. आंबेडकरांना जवळून जाणणारे तर्कतीर्थ महत्त्वाचे ठरतात. आंबेडकर यांच्या पश्चात् तर्कतीर्थांना त्यांच्या चरित्रावर लिहिण्याची इच्छा होती. पण सर्वच संकल्प पुरे होत नाहीत, योगायोग लागतो; आणि सर्वच योग पुरे देखील होत नाहीत. Who Were the Shudras ? ह्या आंबेडकरांच्या गाजलेल्या पुस्तकाची प्रत त्यांनी तर्कतीर्थांना सादर भेट दिली होती. एम्. एन्. रॉय यांच्या समवेत कार्य करताना मजूर व कामगार प्रश्नावर तर्कतीर्थ व आंबेडकर यांचे साहचर्य झाले होते.

डॉ. आंबेडकर यांनी वरील इंग्रजी प्रबंधाच्या प्रस्तावनेत ब्राह्मण-पंडितांना सत्य प्रगट करिताना परंपरेचे पायगोवे (Ties) आडवे येतात असे विधान केले आहे. आंबेडकरांच्यासारखे विधान फुल्यांत व शिंद्यांतही सापडते. हिंदुधर्मसमीक्षा, ज्योतिनिबंध, वैदिक संस्कृतीचा विकास, वगैरे आजवरच्या कृतींत त्यांनी पारंपरिक प्रामाण्याचा यशस्वी त्याग केल्याची प्रचीती कोणासही येईल. पायगोव्यांना न जुमानता ह्या शृंखला तोडणाऱ्यांपैकी तर्कतीर्थ हे एक महत्त्वाचे आहेत, व पुढेही राहातील. डॉ. आंबेडकर यांनी शेवटी बुद्धधर्माचा सामुदायिकपणे स्वीकार केला. बुद्धधर्म निवृत्तिवादी आहे अशी तर्कतीर्थांनी केलेली प्रतिक्रिया अर्थात आंबेडकरांना आवडली नाही. तत्पूर्वी आपटे-व्याख्यानमालेत, वैदिकधर्माचा विकास, हिंदुधर्मसमीक्षा वगैरे विचारप्रपंचात शास्त्रीजींनी बुद्धधर्म व संस्कृती ह्यावर सूक्ष्म अभ्यास मांडिला आहे. बौद्धसाहित्यसेवकांना व एकूण नवबौद्धांना मराठीतील ही माहिती व मीमांसा अभ्यसनीय व मार्गदर्शक होणारी आहे. एकपरी बुद्धधर्म हा वेदान्ताचा विकासच ठरतो. फार काय, निरीश्वरवादी भारतीय दर्शने तर्कतीर्थांनी कधीच उपेक्षणीय मानिली नाहीत हे चार्वाकासंबंधीचे तर्कतीर्थांचे विचार वाचल्यावर समजू शकते. बुद्ध व शंकराचार्यांचाही ऐतिकासिक काळ निवृत्तिप्रधानच होता. तर्कतीर्थ जोशी यांचे कार्य तटस्थ समीक्षक ह्या नात्याने प्रामुख्याने पाहावे लागते. समीक्षकाला त्रुटी सांगाव्या लागतात; आणि हिंदुधर्माच्या बाबतीत त्यानी अधिक कठोरपणानेही सांगितल्या आहेत, हे कोणासही विसरता येणार नाही. क्रांतदर्शी विचार अधिक महत्त्वाचे वाटतात.

येथे तर्कतीर्थांच्या पुस्तकांचा मुळीच परामर्श घ्यावयाचा नाही; तर त्यांच्या पुस्तकांनी (व लेखांनी आणि अगणित व्याख्यानांनी) परिणाम कोणता घडविला व कार्य कोणते केले, हे सांगावयाचे आहे. अर्थात आवृत्तींचा मान प्राप्त होणारी ही त्यांची कृती त्यांचे पुरोगामित्व दर्शविते.

हिंदुधर्माची समीक्षा व चिंतनाचे वर्धमान स्वरूप

तर्कतीर्थांच्या कार्याचे दोन भाग पडतात. एक मूलभूत, विकासक्षम व गंभीर सौष्ठव आणि ठसठशीत असे वैचारिक वाङ्मय, हा पहिला महत्त्वाचा विभाग ठरतो. दुसरा भाग म्हणजे कृतीचा. पुष्कळ विचारवंतांचे कृतीचे अंग पुष्कळ लुळे असते. ग्रंथनिर्मिती, साहित्यनिर्मिती हीदेखील एकपरी कृतीच असते. यालाही बैठक-आसन लागते. तर्कतीर्थांची बैठकशक्ती मोठी आहे; विचार ही शस्त्रे आहेत. हा विचार मी तर्कतीर्थांपासून शिकलो.

" हिंदुधर्माची समीक्षा " हे मीमांसात्मक पुस्तक तर्कतीर्थांची कृती आहे. सत्याग्रहाच्या चळवळीत पुष्कळ विवेकवंत एकत्र आले. विचारविमर्ष होऊ लागला व समाजवाद व साम्यवादी विचारांकडे महाराष्ट्रातील काही विचारवंत आकृष्ट झाले. पण लक्ष्मणशास्त्री हे एकटेच वेदादी जुन्या शास्त्रांत विशेष पारंगत होते. त्यांनी मार्क्सवादावरील अनेक ग्रंथांचा अभ्यास केला. कोणत्याही विषयाचे प्रथम अध्ययन व चिंतन करणे हा त्यांचा स्वभावच. त्यांचे इंग्रजी उत्तरोत्तर वाढत गेले. देशी जुन्या व नव्या हिंदुधर्माच्या समीक्षा त्यांना अवगत होत्याच. त्यानंतर मार्क्सवादाचा चांगला परिचय झाला. मार्क्सवाद हे एक वैश्विक तत्त्वज्ञान आहे. ह्यातून कोणत्याही जीवनविषयक प्रश्नाची समीक्षा करता

येते. यादृष्टीने हिंदुधर्माची समीक्षा मार्क्सवादातून मांडण्याचे महत् कार्य शास्त्रीजींनी केले. परकीय आर्यांच्या स्थानिक आर्येतरांवर स्वाऱ्या, पुरोहितांनी निर्माण केलेली गुलामगिरी, यासाठी केलेला शब्द व ग्रंथप्रामाण्याचा उपयोग ही प्रकरणे व नवे नवे तत्समपरिच्छेद वाचल्यावर असे समजून आले, की जोतीबा फुले यांना त्यांच्यासारखा पांडित्याचा लाभ झाला असता, तर त्यांनी शास्त्राधारेच पुरोहितांच्या गुलामगिरीचे व पिळवणुकीचे स्वरूप मांडले असते. मग कै. विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांची मोठी पंचाईत झाली असती. जोतीबांत हे जे राहून गेले ते शास्त्रीजींनी पुरे केले. ह्याहीमुळे मी तर्क-तीर्थांच्याकडे आकृष्ट झालो. वैदिक धर्माचा विकास व वरील समीक्षा ह्यातील भूमीकेत साहजिक अंतर दिसते. हे अंतर स्वतः शास्त्रीजींनी वै. सं. विकासाच्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. विवेकवंताच्या ठायी अंतर्विरोध सापडू शकतो. वेगवेगळ्या दृष्टि-कोणांतून एकच विषय मांडता येतो. तरी दोन्हीही पुस्तके हिंदुधर्माचे विवेचन करून जास्ती जास्ती माहिती वाचकांना देऊ शकतात. आज मार्क्सवादातील थिटेपणा व उणीवा त्यांना जाणवतात. उदा. रविवार सकाळ १९७८ च्या दिपवाळी अंकात त्यांचे ताजे विचारचालन सापडते. सकारण बदललेले विचार लोकांपुढे मांडण्यातही धाडस लागते. जेव्हा विचार पालटलेले आढळले त्यावेळी त्यांना काही काही प्रसंगी मी विचारले, त्यावेळी " माझे सर्वच विचार पालटतात असं नव्हे. " अशा प्रकारे उत्तर देऊन त्यांनी शंकासमाधान केल्याचे पूर्ण स्मरते. मार्क्सवाद त्यांनी आपलासा केल्यापासून त्यांना एकपरी जोतीबा फुले आपलेसे वाटू लागले. सर्वच पुरोगामी विषयांकडे त्यांचे लक्ष लागू लागले. जुन्या पठडीतून पुढे आलेल्या पंडिताने मार्क्सवादाचा विशेष परिचय करून घेऊन, हिंदुधर्मासारख्या गुंता-गुंतीची अनेक तत्त्वज्ञाने असलेल्या धर्माची मार्क्सवादी मीमांसा उपलब्ध करावी, हे कार्य क्रांतिकारक होते. आजही त्यांची कोणत्याच बाबीतील व विषयावरील सर्वच्या सर्व मते पालटली आहेत, असे मुळीच नव्हे. तत्त्वनिष्ठपणे मागे हाताळलेल्या विषयासंबंधी आस्था असतेच. अलिकडे जोतीबा फुले व मार्क्स यांच्या संबंधाने त्यांना मी विचारले, त्यावेळी जोतीबात मार्क्सवादाची बीजे आहेत; असे त्यांनी मला त्यांच्याशी विश्वकोश कार्यालयात हा विषय निघाला तेव्हा सांगितले. ज्या ज्या वेळी प्रश्न व शंका मी घेऊन जाई त्या त्या वेळी त्यांनी समाधान केले. चर्चेतून ज्ञानार्जन झाले.

अलिकडचा समाजप्रबोधनाचा इतिहास पाहिल्यास दादोबा पांडुरंग यांचे ' धर्मविवेचन ', लोकहित-वादींची 'शतपत्रे', जोतीबांची 'गुलामगिरी', दयानंदांचा ' सत्यार्थ प्रकाश ' ह्या एकपरी हिंदुधर्माच्या समीक्षाच आहेत. ख्रिस्तीधर्म व हिंदुधर्म हे इंग्रजी राज्यामुळे एकत्र एकाच भारतात येण्याचा म्हणजे असण्याचा संभव निर्माण झाल्यानंतरच्या काळातील वरील समीक्षा होत्या. शास्त्रीबुवांची हिंदुधर्मसमीक्षा, मार्क्सवाद येथील विचारवंतांवर प्रभाव गाजवू लागल्याच्या वेळची आहे; पण स्वातंत्र्य येण्यापूर्वीची आहे. तरीही त्यातील चिकित्सा ताजी वाटणारी आहे. मधून अधून त्यांच्याकडे जाणे झाल्यानंतर, अलिकडे असे आढळते, की ते इंग्रजी पुस्तक घेऊन वाचताना सहसा दिसतात. पुष्कळ देशी जुनी विद्या घेतलेल्या पंडितांत पाश्चात्त्य धर्म, संस्कृती व भाषा यांच्यासंबंधी घृणा आढळते; व पौर्वात्त्य विद्येसंबंधी अभिनिवेष आढळतो. असले एकदेशी पंडित स्वजाती–धर्माचा अहंकार ओलांडित नाहीत. ' मी ' ' मी ' म्हणणाऱ्या पंडितांच्या विवेचनाला हा अहंकार मर्यादा घालितो. हिंदुधर्माबद्दल शास्त्रीजींना अभिमान आहेच. पण त्याज्य गोष्टींविषयी व बाबीं-विषयी ते मुळीच आस्था बाळगीत नाहीत. वैचारिक पाठिंबा देतच नाहीत. अशी दृष्टी असल्यामुळे ब्राह्मोसमाज, आर्यसमाज, व सत्यशोधक समाज यांच्यासंबंधी पूर्वविद्वानांत जो पूर्वग्रहदूषितपणा होता, तो त्यांनी दूर केला. पण याचाही अर्थ असा नव्हे, की ह्या सर्व चळवळी निर्दोष होत्या. पण ह्यांनी आधुनिक समाजप्रबोधनाचे देशाला मोठमोठे पुढारी देऊन व उद्घाटन करून पूर्व संवर्धन केले, म्हणूनही इतिहासातील यांचे पायाभूत कार्य जाणावे लागते. ह्याशिवाय प्रबोधनाचे स्वरूप व पुढील कार्य समजू शकत नाही. वरील सर्व अर्थात मागचे टप्पे आहेत. काळ आता पुढे गेला आहे.

' साहित्यसंस्कृतिमंडळा'चे अध्यक्ष असताना तर्क-तीर्थांनी काही मार्क्सवादी विवेकवंतांच्या पुस्तकांना

प्रस्तावना दिलेल्या वाचनात आल्या. त्यावरून हाती घेतलेल्या कोणत्याच विषयाकडे त्यांची संपूर्ण पाठ झालेली नाही, असे दिसून येईल. काही सूक्ष्म बारकावेदेखील वर्धमान झालेले आढळतील. पक्षीय व सांप्रदायिक मनोवृत्तीच्या वाचकांना शास्त्रीजींच्या वर्धमान चिंतनाचे स्वरूप सापडणे अशक्य होईल ! दीर्घायुष्यात विशाल, स्फूट, अनेकविध, विविध-विषयांवर एवढे संपन्न लेखन झाले आहे, की त्यात कालखंड, विविधता, अंर्तविरोध, परिवर्तन वगैरे प्रकारे बहुरंग व बहुपालट होणे, वर्धमान चिंतकाच्या बाबतीत अटळ आहे. विपरीत वाटण्याचे कारण नाही. विरोधात राहिल्यावर माणूस अल्पसंख्याक होतो. किंबहुना तो जनप्रवाहापासून दूर पडतो. अशी स्थिती पत्करूनही त्यांनी जनतेमधून मूलगामी जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. अजूनही हा कालविभाग महत्त्वाचा वाटतो. विरोधासाठी विरोध हा त्यांचा स्वभावच नसतो.

बहुजनांचे प्रबोधन व तर्कतीर्थ

एम्. एन्. रॉय यांच्या रॅडिकल पक्षात नव-मानवतावादी दृष्टिकोणातून कार्य करीत असताना शास्त्रीजींचा जनसंपर्क वाढू लागला. महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाच्या चळवळीच्या प्रवाहाकडे शहरी पांढरपेशा विद्वानांची मनोवृत्ती उदार नव्हती. ह्या कृपण मनोवृत्तीचे प्रतिनिधित्व प्रथम निबंध-मालाकारांनी केले. नागपूर–अमरावती भागात जोतीराव फुले यांच्यावर तर्कतीर्थांनी व्याख्यान दिल्याचे मी ' राष्ट्रवीर ' (बेळगाव) ह्या पत्रात वाचले. मग ब्राह्मोसमाजामार्फत वाईस शास्त्रीजींची तीन व्याख्याने झाली. रॉयीस्ट पक्ष विशेष लोकप्रिय नसतानाही ह्या व्याख्यानांना गर्दी झाली. विशेष विरोधात राहून धैर्याने शास्त्रीजी ह्यावेळी लोक-शिक्षणाचे कार्य करीत होते. त्यांच्या व्याख्यानांचे वाईत लाविलेले बोर्ड उलटे करून ठेविल्याचा मला अनुभव आला. एकदा शास्त्रीजींच्या रॉय पक्षातील कै. श्री. ह. रा. महाजनी यांचे म. फुले मंडईत नगरपालिकेसमोर व्याख्यान होते. त्यावेळीही व इतर अनेक सभांत काँग्रेसपक्षीयांमधील काही जणांनी धिंगाणेवजा विरोध केला. याचे कारण रॉय पक्षाने निवडणुकीत विरोधी उमेदवार उभे केले होते ! शास्त्रीबुवा एकाकी होऊनही लोकशिक्षणाचे व प्रबोधनाचेही कार्य करीत होते. निबंधमालाकार यांनी प्रामुख्याने जोतीबा फुले वगैरे समाजप्रबोधना-तील अनेक पहिल्या नेत्यांवर सडकून टीका केलेली मी अभ्यासली होती. तर्कतीर्थ ह्या सर्वांचे निरसन करू शकतील असा उत्तरोत्तर घरीदारी होणाऱ्या संपर्कातून माझा विश्वास वाढता राहिला. मी वैयक्तिक कारणासाठी शास्त्रीजींच्याकडे गेलो नव्हतो. पण वरील योगायोगाचे सार्वजनिक परिणाम दूरगामी व शुभ ठरले.

ज्योतिनिबंध

जोतीराव यांच्या गुलामगिरी, इशारा व सार्व-जनिक सत्यधर्म या तीन पुस्तकांचा परामर्ष घेऊन सार सांगणारा हा निबंध चिकाटीच्या प्रयत्नांनी कै. श्री. शंकरराव मोरे यांच्या हस्ते वाईस प्रसिद्ध झाला. कै. श्री. केशवराव जेधे यांचीही उपस्थिती लाभली. ह्या वेळी महाराष्ट्रात काँग्रेसमधून फुटून निघून शे. का. पक्ष साकार होऊ लागला होता. ज्योतिनिबंधाने जोतीराव फुले यांच्या तेजावर जे ढग आले होते, ते साफ दूर झाले. हिंदुधर्मसमीक्षा व जोतीराव फुले ही शास्त्रीजींची कृती प्रखर पुरोगामी म्हणून त्यांच्यामागे सतत राहील. जोतीरावांवर लिहिणे-बोलणे म्हणजे पुष्कळ विद्वानांना 'अब्रह्मण्यम्' वाटे. पण हा काळ आता दृष्टिआड झाला; व जोतीरावांवर लिहीत–बोलत नाहीत असे पुरोगामी विवेकवंतही आढळत नाहीत. ज्योतिनिबंधातील उतारे कैकजणांनी आधारास घेतले व घेतात. दक्षिण हिंदुस्थानातील सुधारकांची माहिती उत्तरेच्या लोकांना फारशी नसते. ज्योतिनिबंधाचे इंग्रजीत झालेले भाषांतर त्यावेळी रॉय यांच्या मुखपत्रात प्रसिद्ध झाले होते. ज्योतिनिबंधात (इ. स. १९४७ साली) शेवटच्या परिच्छेदात जे शेतकऱ्यांच्या भवितव्याबद्दल भाकीत केले होते, त्यानुसार भारतात शेतकरी जनतेचे राज्य अद्याप व्हावयाचे राहिले आहे, एवढेतरी हल्ली म्हणता येते. हा शिखरभूत असलेला अंतिम परिच्छेद शास्त्रीजींच्या त्यावेळच्या मनोव्यापाराचे प्रतीक होय. शास्त्रीजी सतत विद्यार्थी असतात. नवे नवे मुद्दे काढून तत्त्वाशी गाठ घालतात.

सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही ॥

ह्या लेखात महाराष्ट्रातील प्रबोधनाचा अर्थ सांगण्याबरोबरच तर्कतीर्थांचे समाजप्रबोधनातील

कार्यही सांगावयाचे आहे. परंपरा, प्रबोधन व परिवर्तन असा क्रम असू शकतो. समाजसुधारकाला प्रवाहाच्या उलट जावे लागते. मानियेले नाही बहुमता ।। हेच सूत्र धरावे लागते. प्रस्तावनावजा पहिल्या परिच्छेदात मी प्रबोधनाला आधार म्हणून तुकोबा अनेकांना उपयोगी पडला, असे विधान केले होते, व 'ज्योतिनिबंध' तयार झाल्यावर त्यावर तुकोबाची वरील उक्ती निवडण्यात आली. ही उक्ती जोतीबांच्याही जीवनाच्या बाबतीत तर लागू आहेच, पण शास्त्रीबुवांच्या मनाची व कार्याची त्यावेळची ठेवणही दर्शविते. बहुमताला व लोकमान्य दृष्टिकोनाला न जुमानता त्यांनी जे विचार मांडिले व कृती केली, तिलाच प्राधान्य द्यावे लागते. कारण त्यात कसोटी असते.

ज्योतिनिबंध प्रसिद्ध झाल्यावर शास्त्रीजींच्या अध्यक्षतेखाली दिल्ली येथे मराठी साहित्य संमेलन भरले. ह्या अध्यक्षीय भाषणात समाजसुधारकांच्या कार्याचा व त्यांच्या भाषाविषयक सेवेचा विशेष उल्लेख केलेला आहे. प्रबोधनावर फारच थोडचा मागील अध्यक्षांनी विचार केलेला आढळतो; हा विचार पुढे वाढता राहिला. भाषणाच्या शेवटी संयुक्त महाराष्ट्राचाही पुरस्कार केला.

"ज्योतिनिबंध" प्रसिद्ध झाल्यावर जोतीरावांच्या चरित्रावर लिहावे असा शास्त्रींचा मनोदय व्यक्त होऊ लागला. सन १९४६ ते १९५३/५४ पर्यंत शास्त्रीजींच्या मी फारच वैचारिक सहवासात वावरलो. एकूण बहुजनसमाजाचा इतिहास लिहावा अशी व्यापक कल्पना शास्त्रीजींनी मांडिली. ह्या उपक्रमाला प्रकाशनाचे स्वरूप आले नाही. तरी ह्या योजनेच्या मागील विचार-रेखा व एकूण आखणी मला वाचकांच्यासाठी सांगता येते. कारण वरील उपक्रमाला व ज्योतिनिबंधाला साधने जमवून देण्यात माझा सहभाग होता. शास्त्रीजी व मी मिळून चार पाच वर्षांच्या ह्या काळात एकूण दोनशे तास तरी एकत्र बसलो. मजकूर मी लिहून घेत होतो. बैठकीच्या अगोदर व नंतर साधक-बाधक खूप चर्चा होई. शास्त्रीजींच्या मताप्रमाणे जोतीरावांना चांगले मित्र भेटले होते. ह्या साह्यक व सहभागी मित्रांचे कार्यदेखील फुल्यांच्या कृतीतून व विचारांतून स्फूर्त होते. या दृष्टीने भालेकर-लोखंडे-विश्राम रामजी व प्रथम फुले यांच्या विचारा-आचारावर लिहून झाले. नंतर सयाजीराव व शाहूमहाराज यांच्यावरही लिहून संपले. महर्षी शिंदे यांच्यावर प्रास्तविक पान लिहून संपले. पाचपन्नासच्यावर साधने उपयोगात आणिली गेली. जोतीबांच्या 'सत्सार' अंक १ ला प्रथम शास्त्रीजींच्यामुळे प्रथमच मिळाला होता. दीनमित्राचे सं. कै. श्री. पाटील यांनीही दुर्मिळ साधने पाठविली होती. पुढे जेधे, भाऊराव पाटील वगैरेंचा परामर्श घ्यावयाचा होता. शेवटी ह्या सर्व व्यापक विषयाच्या दृष्टीने शास्त्रीबुवा स्वतःची विस्तृत प्रस्तावना लिहिणार होते. हा अभ्यास पुढे खुद्द शास्त्रीजींनाही उपयोगी झाला.

हा काळ द्विभाषिक का महाराष्ट्र ह्या चळवळींचा होता. कै. प्रल्हाद के. अत्रे (सं. दै. मराठा) हे महाराष्ट्राची बाजू हिरीरीने मांडित होते; व त्यानी ह्या काळाच्या सुमारास "म. फुले बोलपट" तयार करण्याची कामगिरी हाती घेतली होती. ह्या कार्यासाठी त्यांना देण्यात आलेले वरील लेखन म. फुले बोलपट तयार करण्यास उपयोगी पडले. कृतज्ञतेने ज्यांचे साह्य झाले त्यांत मुख्यतः तर्कतीर्थांचे प्रथमच पडद्यावर नाव नमूद केलेले, वरील बोलपट पाहणारांना आठवत असेल. ह्या प्रमाणे वरील बौद्धिक श्रम सत्कार्यी लागले. व माझाही बराच तर्कतीर्थांच्या समवेत एकूण समाजप्रबोधनावरील अभ्यास सतत वाढता राहिला. हा लेख म्हणजे तर्कतीर्थांच्या प्रत्यक्ष सहवासाचे एक प्रतिक आहे. प्रतिबिंब आहे. स्मृती व त्यांचे कार्य यांचा समन्वय येथे केला आहे. बहुजनसमाजाच्या चळवळीवर लिहिताना एकूण सर्व प्रबोधनातील प्रवाहांचे सिंहावलोकन झाले. रॉयवादी पक्षाचे प्रवक्ते असण्याच्या काळात तर्कतीर्थांनी जी वरील कामगिरी बजाविली त्यामुळे ते पूर्वीपेक्षा बहुजनसमाजाच्या फारच जवळचे झाले. तर्कतीर्थांनी जोतीरावांच्या चरित्रातील एक एक प्रसंग चांगले उभे केले होते. जोतीरावांच्या चरित्राचे व त्यांच्या कार्याचे बीज व मूळ त्यांच्या पूर्ववृत्तात व पूर्वजांच्या हकिगतीत आहे, असे तर्कतीर्थ म्हणत असत. याची प्रचिती जोतीबांचे एक मित्र कै. श्री. नारो आवाजी महाघटशास्त्री पाटील यांनी लिहिलेले जोतीरावांचे 'अमर जीवन' ही पुस्तिका ह्यानंतर मला मिळाली. वाचताना, शास्त्रीजींच्या अनेक मुद्द्यांची आठवण

झाली. येथे शास्त्रीजींच्या साहित्याने समाजप्रबोधनाच्या क्षेत्रात जे कार्य केले म्हणजे परिणाम केला, तो मुख्यतः दर्शवावयाचा आहे.

वैदिकधर्माचा विकास म्हणजे भारतीय धर्मविकास

तत्त्वनिष्ठ ऐतिहासिक परिवर्तनवादाचीही कक्षा तर्कतीर्थांनी ओलांडली. शास्त्रीजींचे जे प्रबोधनातील विचारविकासाचे कार्य आहे, त्याचे स्वरूप क्रांतिकारक आहे. उदा. आतापर्यंत वैदिक धर्माचा इतिहास अनेकांनी लिहिला असेल; पण भारतीय सहा दर्शनांमध्ये जी वेदप्रतिकूल दर्शने आहेत, त्यांचाही उद्‌गम व विकास वैदिक धर्माचा विकास या ग्रंथात विवेचिला आहे सांख्य, चार्वाक, जैन, बुद्ध ह्या सम्यक् दर्शनांचीही माहिती व तत्त्वज्ञान 'वैदिक धर्माचा विकास' हे पुस्तक मराठी वाचकांना पुरविते. मागील सर्व वैदिक विद्वानांनी वेदप्रतिकूल शास्त्रे केवळ खण्डणार्थ दृष्टीने हाताळली होती. शास्त्रीजींचा काळ हा अर्वाचिन काळ ठरतो; त्यांचे साधारणतः निम्मे आयुष्य पारतंत्र्यात देश असताना गेले; व स्वातंत्र्य आल्यावर पुढील जीवनौघ चालला आहे. दोन्ही काळ ते अनुभवीत आले. ज्ञान व विज्ञान ह्या दोन्हीही दृष्टीला ते महत्त्व देतात. शास्त्रीजींचे जे कार्य झाले ते त्यांच्या वर्धमान विद्वत्तेच्याद्वारे जास्ती झाले.

अलिकडील काळात राममोहन रॉयपासून ते पुढे दयानंद, रानडे-भाण्डारकर, आगरकर-फुले यांच्या अखेरपर्यंत जे प्रबोधन झाले त्याचाही उद्‌गम व विकास 'वैदिक धर्माचा विकास' या पुस्तकात आला आहे. ब्राह्मोसमाज, प्रार्थनासमाज व सत्यशोधक समाज हे वेदानुकूल नसताही त्यांच्या प्रबोधनाला व कार्याला महत्त्व दिले आहे. म. गांधी, एम्. एन्. रॉय वगैरे आधुनिक तत्त्वचिंतकही परामर्षित केले आहेत. शेवटी विज्ञानाचे विस्तृत महत्त्व सांगितले आहे. याप्रमाणे वैदिक धर्माचा विकास हा भारतीय धर्माचा विकास अशी अभूतपूर्व भूमिका घेतली आहे. भारतीय संस्कृती व धर्म यांचे एकत्व, 'परस्परसंबंध व परिणाम' सांगण्यामुळे भारताच्या नैसर्गिक व ऐतिहासिक अखंडत्वाबद्दलची समजूत वाढू शकते.

शास्त्रीजींनी हिंदुधर्माची एकदा एक व्याख्या केल्याचे पूर्ण स्मरते. हिंदुधर्म म्हणजे वैदिक, बुद्ध व जैनधर्म यांचा समन्वय होय. वाईकॉलेजला किसनवीर हे नाव देण्याचा जो समारंभ गेल्या वर्षी झाला, त्यातील भाषणात त्यांनी सांगितले, की पूर्वी भारतात एकाच कुटुंबात वैदिक, बुद्ध व जैनमताची माणसे गुण्यागोविंदाने राहत होती. वाई शहराच्या अवतीभोवती महायान पंथाच्या पालकेश्वर आदिकरून गुहा आहेत. यांचा काळ तर्कतीर्थांच्या मते इ. सनपूर्व पाचशेसहाशे वर्षे आधीचा होय. शास्त्रीजींच्यामध्ये नैसर्गिक गुणवत्ता व बुद्धिमत्ता असली तरी वाचन, चिंतन, अभ्यास व निरीक्षण ह्यामुळे दुधात साखर पडली आहे.

काही थोड्या वर्षांपूर्वी जैन धर्मियांचा वाईत एक फार मोठा महोत्सव झाला. ह्या महोत्सवात शास्त्रीजींनीदेखील भाषण दिले व जैन धर्माची आणि तीर्थंकरांची महती सांगितली. भारतीय संस्कृतीत जी निरीश्वरवादी दर्शने आहेत, ती उपेक्षणीय नाहीत. भारतीय संस्कृती मागे संमिश्रपणे समन्वयीत झालेली होती व पुढेही होणारी आहे. आता शुद्ध आर्य म्हणून कोणी राहिलेले नाहीत. अशी अनेक नि:पक्षपाती मते त्यांच्या लेखनातून व भाषणे-संवादांतून मिळू शकली. तर्कतीर्थांच्या हयातीत हे सर्व वाचकांपुढे मांडिता आले हा सुयोगच होय. हा एक त्यांच्या चरित्राचा साधन भागही ठरेल.

ज्योतिनिबंध साकारत असतानाच कै. भास्करराव जाधव (कोल्हापूर) यांनी प्रोत्साहन दिले होते. जाधवांचा व शास्त्रीबुवांचा परिचय आधीपासून होता. एकमेकांत सामाजिक-धार्मिक विषयांवर विचारविमर्श झाला होता. जाधवरावांनी रामायणावरील लिहिलेले लेख टीका-प्रतिटिकेमुळे गाजले होते. 'मराठे लोक व त्यांची भाषा' हे एक जाधवरावांचे आगळे-वेगळे व्याख्यान पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले होते. ह्या दोन्हीही कृतींचा तर्कतीर्थांनी त्यांच्यावर लिहिताना परामर्ष घेतला होता. 'गुणिनां गुणिः वेत्ति।' या सुभाषिताचा परिचय शास्त्रीबुवांच्या ह्या लेखनावरूनही आला. पुढे कोल्हापूरला जाधवराव आजारी असताना त्यांना भेटण्याचा तर्कतीर्थांना योग प्राप्त झाला. याचवेळी कोल्हापूर येथे सत्यशोधक समाज परिषद कै. दीनमित्र पत्रकर्ते मुकुंदराव

पाटील यांच्या अध्यक्षत्वाखाली झाली. या परिषदेचे उद्घाटन शास्त्रीजींनी केले व सत्यशोधक समाजाचे समाजप्रबोधनाच्या इतिहासातील कार्यही तर्कतीर्थांनी निवेदिले. ह्याप्रमाणे बहुजनांचा संबंध वाढत गेला. फलटण (जि. सातारा) येथील म. फुले पुतळ्याचे उद्घाटनही पुढे त्यांच्या हस्ते झाले.

सन १९१९ ते २९ पर्यंत वाईमध्ये झालेली व सातारा वगैरे मुंबई इलाख्यामध्ये झालेली सत्यशोधक चळवळ शास्त्रीजींना पूर्ण अवगत होती. जेधे-जवळकर, बाबूराव यादव वगैरे पुढाऱ्यांची वाईत झालेली व्याख्यानेही त्यांना ऐकून ठाऊक होती. पण ही चळवळ क्रियाप्रतिक्रियात्मक घुमस्चक्रीतून त्यावेळी चालली होती; विरोधही पुष्कळ होता. या चळवळीचा सांगोपांग अभ्यास करून नंतर शास्त्रीबुवांनी त्यांना अभिप्रेत अशी समीक्षा मांडली आहे. मालसे-कीर संपादित ' समग्र फुले वाङ्मय ' पुस्तकाला त्यांनी लिहिलेल्या विस्तृत प्रस्तावनेत ही समीक्षा सापडते. ज्योतिनिबंधाच्या वेळी (१९४७ सालात) ' समग्र फुले ' उपलब्ध नव्हते.

शास्त्रीजींची पहिली ३० वर्षे व १९८१ च्या अगोदरची ३० वर्षे सोडून मधला जो सुमारे पंचवीस वर्षांचा कालखंड होता, तो त्यांच्या विचारप्रखरतेचा ठरतो. यावेळी ते काँग्रेसच्या विरोधात होते. ' नवमानवतावाद ' हे त्यांचे पुस्तक ह्याच कालखण्डातील आहे. ' निरीश्वरवाद ' हेही पुस्तक हिंदुधर्मसमीक्षेप्रमाणेच अपूर्व आहे. ह्या काळात पाखण्डी म्हणूनच विशेष प्रसिद्धीस चढले होते. जातिवर्णसत्ता-मत्ता तर राहिली पाहिजे, व देशाला (स्वराज्य) राजकीय स्वातंत्र्यही मिळाले पाहिजे असे गर्भित धरून राजकारण करणारा पूर्वी एक जाणता वर्ग असे. बहुजनसमाजाला सत्तेत योग्य वाटा दिला पाहिजे, त्यांच्यातून जे नेतृत्व पुढे येत आहे ते स्वागतार्ह आहे अशा विचारसरणीचे शास्त्रीजी होते. ह्यामुळेच त्यांच्या हातून बहुजनसमाजवादी वाङ्मयाची भर घालून आस्थापूर्वक सेवा झाली.

म. फुले यांच्यावरील चिंतन व प्रेम पुढेही उत्तर कालखंडातही कायम राहिले. उदा. साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष असतानाच मण्डळाचे अनुदानातून ' म. फुले : समग्र वाङमय ' प्रसिद्ध झाले. म. फुले यांची पुस्तके चांगली छापून काढावीत असे त्यांचे मत ज्योतिनिबंधाच्या (इ. स. १९४७) काळातही होते. 'समग्र फुले वाङ्मया'च्या प्रस्तावनेत त्यांनीच फुल्यांना प्रथमच ' नरव्याघ्र ' म्हटले आहे. एकूण म. फुले यांचे विचार वस्तुस्थितीस धरून होते असे शेवटी निष्कर्ष म्हणून सांगितले आहे.

तर्कतीर्थ सत्यशोधक समाज, ब्राह्मो व प्रार्थना समाजाचे प्रत्यक्ष सभासद कधीच नव्हते. तरी आस्थापूर्वक समाजप्रबोधनातील ह्या प्रवाहांचा त्यांनी जो समक्ष पाठपुरावा केला, तो नजरेआड करिता येत नाही. कृतज्ञतेने पावती देणे हे एक सार्वजनिक कार्य होय. बहुजनसमाजाच्या प्रवाहाची सक्रीय सेवा करणारे पूर्वी राजारामशास्त्री भागवत होऊन गेले. लक्ष्मणशास्त्र्यांचा दुसरा क्रमांक त्याहीपेक्षा व्यापक व समतोल ठरतो. तर्कतीर्थ प्रबोधनाचे समीक्षकही ठरतात. उदा." सत्यशोधक चळवळ म्हणजे ब्राह्मणेतर चळवळ असे संकुचित रूप गृहीत धरले तर यापुढे या चळवळीला यत्किंचितही भवितव्य नाही, हे निश्चित समजावे. अशा संकुचित रूपामुळेच त्या चळवळीची गेल्या ५० वर्षांत पिछेहाट झाली; तिला विकृत जातिवादाचे रूप आले;" [म. फुलेकृत सार्वजनिक सत्यधर्म-पुस्तकसार ह्या पुस्तकातील तर्कतीर्थांची प्रस्तावना पहा.]

कार्याचा परिघ व वैचारिक व्यास

पूर्व व पश्चिम जग आणि सारा भारत शास्त्रीजींनी पाहिला. साहाजिकच शास्त्रीजींच्या कार्याचा परिघ व विचारप्रधान वाङ्मयाचे क्षेत्र एवढे मोठे आहे की त्या सर्वाचा मागोवा घेणे हे अतिव्याप्त कार्य आहे. अनेक वेळा धक्के देणारे विचार व कार्ये त्यांच्यात आढळते. त्यांनी कधी स्वतःला अप्रमादशील मानिले नाही. लोकशाहीला विभूतीपूजा धोकादायक आहे, असे जयप्रकाश यांच्यावर बोलताना त्यांनी सांगितले. लो. टिळक वेदोक्त प्रकरणी चुकले असे शाहूमहाराजांवर लिहिताना त्यांनी स्वच्छ सांगितले आहे. शास्त्रीजी कोणाच्याही मतस्वातंत्र्याच्या व हितसंबंधाच्या आड येत नाहीत. प्रतिपक्षाचे स्वातंत्र्य मानतात. मोठमोठ्या सभा व परिसंवादात्मक उपक्रम यांचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी उत्कृष्ट संचालन केले व करीत असतात. शम-दम अंगी असल्यामुळे

विरोध व शत्रुत्व वाढवू देत नाहीत. वाद वाढवू देत नाहीत. साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्षस्थान त्यांच्याकडे असताना सत्तेचे व त्यांचे नाते जमले. 'समाज प्रबोधन पत्रिका', 'अस्मितादर्श', 'संशोधन पत्रिका', डॉ. बाबा आढाव व अनिल अवचट यांचे 'पुरोगामी सत्यशोधक' वगैरे समाजप्रबोधक नियतकालिकांना त्यांनी अनुदाने चालू केली. ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य यांनाही प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या सर्वस्पर्शी सामाजिकतेचा व प्रबोधनासंबंधीचा जिव्हाळाच व्यक्त झाला. हा सर्व कालखंड रचनात्मक व विधायक झाला. सत्तेचा वापर चांगला करून त्यांनी समाजप्रबोधनाच्या कार्यात भरच घातली. सा. संस्कृती मंडळातर्फे व अनुदानातून उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण झाले आहे. हे वाङ्मय मागील प्रबोधनातील प्रेरक विचारसंपदा रक्षण करू शकेल. विश्वकोशातील शास्त्रीजींच्या टिपणी (Notes) देखील प्रबोधक आहेत. उदा. दयानंद सरस्वती यांच्यावरील टिपणी आर्यसमाज व दयानंदांचे कार्य चांगले सांगते. पुणेरी मेंटॅलिटीचा कोणी वरील मण्डळावर अध्यक्ष असता तर वरील सर्व झालेले कार्य एवढ्या पुरोगामित्वाच्या कसोटीस उतरले नसते. पश्चिम महाराष्ट्राखेरीज मराठवाडा-नागपूर-विदर्भ वगैरेमधील साहित्य सेवकांनाही अनुदाने देण्यात आली. गुणाधिक्य, कार्याधिक्य व ह्यांचे परिणामाधिक्य तपासूनच त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन होऊ शकते; छिद्रान्वेशक दृष्टीला चांगले दिसत नाही. माझ्या व त्यांच्या दरम्यान पक्षभेद झाले नाहीत असे नव्हे. थोडेफार झालेच. मतभेद होऊ शकतात. पण ते कितपत ताणावयाचे हे शास्त्रीजींपासून शिकता येते. त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या स्मृती मी लक्षात ठेविल्या आहेत. उदा. पूर्वी पुण्यास एक पशुबळी देणारा यज्ञ झाला. हल्लीच्या काळात यज्ञात पशू बळी देणे, शास्त्रीजींना अर्थात अमान्य होते. यज्ञाला त्यांचा पाठिंबा नव्हता. वाईचे कै. गो. भ. चौण्डेमहाराज यांच्या मते वेदात पशुबळीला आधार नाही; पण असे आधार वेदात आहेत असे त्यांनी चौण्डेमहाराजांना सांगितले, हे स्मरते. पशुबळी यज्ञामुळे महाराष्ट्रात वादळ माजले होते!

तर्कतीर्थांनी चाळीस-पन्नास वर्षांत केलेल्या प्राज्ञपाठशाळेच्या आजच्या क्रांतिकारक प्रगतीविषयी त्यावेळच्या सहकाऱ्यांना व पंचक्रोशीतील मण्डळींना त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेची कल्पना नव्हती. पण एकूण समाजास बहिःशालपद्धतीने त्यांनी केलेले शिक्षणदान व उपलब्ध केलेली ज्ञानसाधने ही पाहाता हा एक मोठा ज्ञानसागरच विकासला आहे. हे एक बहिःशाल विद्यापीठच उभे राहिले आहे.

महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची चळवळ व त्यातील तर्कतीर्थांचे कार्य निवेदिताना तर्कतीर्थ ही असामान्य व्यक्ती समजावून घ्यावी लागते. यामुळे त्यांच्या यशाचे इंगित समजू शकते. तर्कतीर्थ स्थितप्रज्ञ आहेत. द्रष्टे आहेत. वर्तमानाचा व पुढचाही मागोवा ते घेतात. लक्ष्मणशास्त्री ह्यांना व्यापक कार्य करीता आले याचे कारण त्यांचा नेमस्त स्वभाव होय. पूर्वग्रहदूषितपणाने ते कोणत्याही विषयाकडे पाहात नाहीत. अतिप्राचीन वैदिक काळातच ते रममाण होत नाहीत. पंढरपूरच्या यज्ञाच्या विरोधाला त्यांनी पाठिंबा दिला होता. त्यांची कित्येक राजकीय भाकीते खरी ठरली. उदा. चीनची स्वारी येण्याच्या पाचसहा वर्षे आधी त्यांनी चीनचा धोका बोलून दाखविला होता. ह्यावेळी केवलानंद सरस्वती मंदिराच्या पायाचे काम चालू होते.

प्रबोधनानुसार कार्य

बहुजनसमाजाच्या बाजूचे राजकारण म्हणजे बहुसंख्य जनतेच्या बाजूचे राजकारण असा एक अर्थ महाराष्ट्रात होता व आहे. तथापि राजकारण म्हणजे समाजाचा, देशाचा प्रपंच होय. राजकारण केल्याने होत असते. स्वातंत्र्य आल्यावर निवडणुकीतील एक पक्ष ह्या नात्याने रॅडिकल पक्ष बरखास्त झाला; व शास्त्रीजी विरोधापेक्षा विधायक व रचनात्मक कार्याकडे वळले. इंग्रज जाणार, तो राहाणार नाही असे सन १९४७ पूर्वीही शास्त्रीजी सांगीत असत. प्रत्यक्ष तो गेल्यावर शास्त्रीजींनी माननीय यशवंतराव चव्हाण-किसनवीर यांच्या बाजूचे राजकारण केले. ह्यावेळी महाराष्ट्राला स्थिर सरकार प्राप्त झाले होते. प्राज्ञपाठशाळा– धर्मकोश व विश्वकोश ही पूर्वीची व शेवटची नवी दोन कार्ये शास्त्रीजींनी वर्धमान ठेविली. प्रबोधनाच्या दृष्टीने ही सर्व कार्ये महत्त्वाची आहेत. शास्त्रीजी प्रा. पा. मंडळाचे प्रमुख होण्यापूर्वी कार्यकारी मंडळावर

अब्राह्मण समाजापैकी कोणी नव्हते. श्री. कै. किसन वीर ह्यांचा तर्कतीर्थांनी समावेश केला. श्रीमान् यशवंतराव चव्हाण हे म. गांधी व काँग्रेसच्या राजकीय–सामाजिक प्रबोधनातून पुढे आलेले अ. भा. नेते झाले. तरी "म. फुले व शाहू" यांच्या प्रबोधनाचे व विद्याप्रसाराचे महत्त्व यशवंतराव कृतज्ञतेने सांगितात. "शाहूमहाराज झाले नसते तर म. फुले यांचे नाव निबंधमालेतच वाचावयास मिळाले असते." असे तर्कतीर्थांच्या बरोबर बोलत असताना त्यांनी म्हटले. शाहूमहाराजांना पुण्यास एम्. एस्. एम्. आरच्या प्लॅटफॉर्मवर समक्ष पाहिल्याचेही सांगितले. बहुजनसमाजाच्या बाजूने तर्कतीर्थांनी केवळ लिहिले-बोलले असेच नव्हे, तर एकपरी मूळचा फुले–शाहू पक्ष काँग्रेसमध्ये यशवंतरावजींच्या नेतृत्वाखाली कार्य करीत असताना शास्त्रीजींनी वेळोवेळा मार्गदर्शन करून बहुजनसमाजाच्या राजकारणाला बौद्धिक व सक्रीय पाठिंबा दिला. हल्ली राजकारणाचे स्वरूप पालटले आहे.

वाई व वाई तालुका, महाराष्ट्र व एकूण भारतात साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष व विश्वकोशाचे प्रमुख संपादक ह्या नात्याने तर्कतीर्थांचे तीस-बत्तीस वर्षे जे कार्य झाले तें, व विश्वकोश आणि धर्मकोश यांच्या द्वारे चालू असलेले कार्य हे सर्व प्रबोधनात्मक आहे. म्हणजे पुरोगामी आहे. शास्त्रीबुवांनी प्राः पा. शाळेला आधुनिक काळानुसार परिवर्तित केले. शाळेचा प्राज्ञप्रेस काढून स्वावलंबनाने अनेक ग्रंथ व पुस्तके प्रकाशित केली. '**नवभारत**' चालवावयास घेऊन ते समाजप्रबोधनार्थ चालविले. त्याचे ध्येयधोरण एकपक्षीय, एककल्ली, विशिष्ट सांप्रदायी किंवा केवळ प्रचारकीय ठेविले नाही. चर्चेला, चिकित्सकतेला व संशोधनाला वाव दिला जातो. शास्त्रीजी स्वपक्षाचा बिनहिशेबी अहंकार किंवा अभिनिवेश धरीत नाहीत, हे नवभारताच्या वाचकांना, लेखकांना व अन्य सर्व संबंधितांना अनुभविण्यास मिळाले असेलच. राजकारणात वर्तमानकाळानुसार पत्कराव्या लागलेल्या स्वपक्षाची ते समीक्षा-मीमांसा करीतात. त्रुटी व वैगुण्ये सांगतात. त्यांच्यात सांप्रदायिकता जशी नाही, तसेच पक्षीयता-देखील सापडली नाही. आणीबाणीला विरोध दर्शवून त्यांनी लोकशाहीची बाजू घेतली. निधर्मीवादाचे समर्थन करण्यात त्यांनी त्यांची बुद्धिमत्ता खर्ची घातली. लोकशाही व निधर्मीवाद ह्या गेल्या शतकात होऊन गेलेल्या प्रबोधनाचा स्वातंत्र्यातील परिपाक आहे. ह्या झालेल्या प्रबोधनात्मक एकूण कार्यावरूनही त्यांच्या कार्याचे व्यापक स्वरूप कळेल. वरील ह्याही काळात अस्पृश्यतानिवारण वगैरे प्रबोधनातील मुद्द्यांच्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले नाही. उत्तर हिंदुस्थानातील पुरीच्या शंकराचार्यांनी काही वर्षांमागे जातिवर्णधर्माला प्राधान्य देवून दलितादी समाजांना न रुचणारे, न परवडणारे भाषण केले. वाईच्या वसंत व्याख्यानमालेतील त्यावेळच्या भाषणात तर्कतीर्थांनी शंकराचार्यांचे मुद्दे खोडले व पुरुष-सूक्तदेखील प्रक्षिप्त असल्याचे सांगितले. वर्तमान प्रश्नावर प्रतिवर्षी व्याख्यान देवून ह्या साठ वर्षांपेक्षा जास्ती वर्षे सतत चाललेल्या वाई व. व्या. मालेतूनही शास्त्रीजींनी समाजप्रबोधन केले. वरील व्याख्यान गाजले होते. पुढे संबंधित शंकराचार्यांवर केंद्र सरकारने खटलाही भरला होता. वाईत मुलांचे एकमेव हायस्कूल होते. सन १९५६ साली महर्षि शिंदे हायस्कूल सर्वसामान्य ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी काढण्यात आले. त्याच्या उद्‌घाटनप्रसंगी माननीय यशवंतरावांसमवेत शास्त्रीजी उपस्थित होते व नव्या इमारतीचे पायापूजन तर्कतीर्थांनी केले. प्राज्ञपाठशाळेतर्फे एकलव्य विद्यार्थी वसतिगृह अनेक वर्षे हरिजन विद्यार्थ्यांसाठी प्रा. पा. शाळेच्या मालकीच्या द्रविड वाड्यात चालविले. संस्था चालविणे हे सर्वात अवघडांतील अवघड काम होय, असे एक वाक्य त्यांचे म्हणून पूर्ण आठवते. या दृष्टीने प्राज्ञपाठशाळेचे धुरिणत्व त्यांनी दीर्घ वर्षे सतत केले आहे. त्यांच्या कारकीर्दीत प्रतिवर्षी होणाऱ्या सरस्वती उत्सवात आधुनिक काळाच्या दृष्टीने वर्तमान विषयांवर विद्वानांची व्याख्याने ठेवून त्यांनी श्रोत्यांना ज्ञानदान केले आहे. इंदिरा गांधी, राधाकृष्णन्, राजेंद्रप्रसाद वगैरे थोर थोर पुरुषांना वाईस बोलावून त्यांच्या दर्शनाचाही लाभ शास्त्रीजींनी लोकांना घडविला. महाराष्ट्रातील प्रबोधनात शिक्षणप्रसार व त्यातल्या त्यात ग्रामीण बहुजनसमाजात शिक्षणाचा प्रसार विशेषतः वाढविणे हा मोठा मुद्दा होता. वाईस कॉलेज काढण्यात व ते,

त्याच्या बालपणी चालविण्यात शास्त्रीजींचे श्रम व नेतृत्व महत्त्वाचे मानले पाहिजे,

शेवटी

महाराष्ट्रातील प्रबोधनाचा विद्यमान विचार केल्यानंतर असे जाणवते की, रानडे-भाण्डारकर यांना अभिप्रेत असणारे प्रबोधन प्रगत होऊन ते जनतेपर्यंत पोहोचले नाही. "फुले-आंबेडकर" यांच्यावर जास्ती विचारप्रपंच चालू असतो. महाराष्ट्रातील मार्क्सवादी व समाजवादी शहरांतूनच राहिले आहेत. स्वातंत्र्य आल्यामुळे लो. टिळकांची ध्येयपूर्ती झाली आहे. आगरकरांच्या बुद्धिवादाला खतपाणी घालणारे तर्कतीर्थांसारखे थोडेच दिसतात. स्वातंत्र्य आल्यावर प्रबोधन वर्धमान न होता एकपरी पुच्छप्रगती चालल्याचीही दिसते ! तर्कतीर्थांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्मसार' (१९७३) ह्या माझ्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतील पुढील काही भाग सादर करून वाचकांची रजा घेत आहे.

"बहुजनसमाज हा उच्चनीच जातिभेदाच्या अहंकाराने फुटीर, विस्कळीत व दुर्बळ झाला आहे; अंधश्रद्धेच्या अंधारात चाचपडत आहे; लोकभ्रमाची पिशाच्चे व भुते अजून बहुजनसमाजाच्या मानगुटी पकडून बसली आहेत; त्याच्यात विचारक्रांती झाल्याशिवाय नवजीवनाच्या प्रेरणा प्राप्त होणार नाहीत. त्याचे एकजीव सामर्थ्यशाली समाजात रूपांतर होण्याची गरज आहे."

"सर्व मानवजातीचा धर्म एकच आहे; प्रस्थापित हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन इत्यादी धर्मसंस्था मानवामानवांत फूट पाडतात; त्यामुळे मानवी प्रगती खुंटते."

म. अ. मेहेन्दळे

मन्त्रब्राह्मणोपनिषद्

तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी संपादिलेल्या धर्मकोशाच्या पहिल्या खंडाचे उपनिषत्काण्ड असे नाव असून त्या खंडाच्या पहिल्या भागाला त्यांनी ' मन्त्रब्राह्मणोपनिषद् ' असे स्वरचित नाव दिले आहे.[1]

भारतीय वाङ्मयाच्या आरंभीच्या काळी वेदवाङ्मयाची रचना झाली. ह्या मोठ्या कालखंडाच्या सुरुवातीस मंत्र-ब्राह्मणे व शेवटी उपनिषदे यांची रचना झाली. ह्या सुमारे हजार–दीडहजार वर्षांच्या कालावधीत भारतात जे वैचारिक मंथन झाले त्याचे अखेरचे निष्कर्ष उपनिषदांत (वेदांतांत) आढळतात. ह्या एकंदर विचारमंथनात आरंभापासून अखेरपर्यंत एखादे अविच्छिन्न सूत्र आपणास आढळते, की वेदांतातील विचार हे आरंभीच्या विचारांपासून तडकून निराळे उभे आहेत, म्हणजेच ही एक क्रमाने घडून आलेली वैचारिक उत्क्रांती आहे की ती एक क्रांती आहे, असा एक विचारकरण्यासारखा प्रश्न आहे.

वेदांचा मन्त्रब्राह्मणात्मक भाग व उपनिषदे यांत जो विचारांच्या दृष्टीने फार मोठा फरक आढळून येतो तो काही प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या वाक्यांनी किंवा कल्पनांनी असा सांगता येईल : वेदांपासून वेदांतापर्यंतच्या ह्या दीर्घ प्रवासाची सुरुवात ' यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ' (ऋ. १.१६४.५०) ह्या घोषणेपासून झाली, पण त्याचा अंत ' प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः ' (मुण्डक उप° १.२.७) ह्या घोषणेने झाला. पहिल्या घोषणेत यज्ञांचे प्राचीनत्व, प्रमाणत्व आणि धर्मत्व ठासून सांगण्यात आले; तर दुसऱ्या घोषणेत त्याच यज्ञांची ' ज्यांच्यावर विसंबून राहता येत नाही अशा नावा ' असे म्हणून बोळवण करण्यात आली. वेदांच्या सुरुवातीस ' अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ' (ऋ. १.१.१) असे म्हणून रत्ने वारंवार देणाऱ्या अग्नीचे यज्ञासाठी आवाहन केले गेले, तर रत्नांनी माणसाला अमृतत्व मिळविण्याची मुळीच आशा नाही (' अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन ' बृह° उप° २.४.२) असे मैत्रेयीला सांगून याज्ञवल्क्याने रत्नांची तुच्छता स्पष्ट केली. ऋग्वेदात सर्वसामर्थ्यशाली तत्त्व ' ऋत ' मानले गेले होते. म्हणून ' ऋतेन विश्वं भुवनं विराजथः ' (ऋ. ५.६३.७) असे आदित्यांना उद्देशून म्हटले जाऊ शकत होते, तर ऋताची जागा उपनिषत्काळी ' आत्मन्-ब्रह्मन 'ने घेतल्यामुळे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ' (बृह° उप° २.४.५) असा एक ठाम निष्कर्ष उपनिषदांत आचार्यांनी शिष्यांना सांगितला.

वेदकाळाचा आरंभ व शेवट ह्यांत मानवाच्या इतिकर्तव्यतेच्या दृष्टीने असा फार मोठा फरक असल्यामुळे ते दोन खंड एकमेकांशी फटकून आहेत, असे काही विद्वानांना वाटते.[2] तर त्या दोन खंडांत

---

१. ' मंत्रब्राह्मण ' नावाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. सकृद्दर्शनी ' मन्त्रब्राह्मणोपनिषद् ' हे त्या ब्राह्मणग्रंथाशी संबंधित उपनिषद् असावे, अशी कल्पना होते. परंतु ते तसे नाही.

२. " The attitude of mind characteristic of our historians of Indian philosophy arises from an idea that the highest philosophic thought in the Upanisads was not a gradual development, but was a result of a spontaneous, miraculour and revolutionary inspiration; that it was a phenomenon which had burst itself loose from all old traditions." (Preface p. 9).

अनुक्रमणिका

वैचारिक अंतर असूनही त्यांना सांधणारी एक अखंड साखळी आहे असे इतरांना वाटते. शास्त्रीबुवा ह्या दुसऱ्या पक्षाचे आहेत[1] आणि त्यांचे हे मत का बनले आहे, ते सांगण्यासाठी 'मन्त्रब्राह्मणोपनिषद्' नावाचा हा ग्रंथ त्यांनी दीर्घ परिश्रम करून संपादिला आहे.

ह्या ग्रंथाचे दोन भाग आहेत. पहिला भाग एका दीर्घ प्रस्तावनेच्या स्वरूपाचा आहे. ही प्रस्तावना शास्त्रीबुवांनी प्रथम मराठीत लिहिली, आणि नंतर डॉ. वा. गो. परांजपे यांच्या साहाय्याने त्यांनी तिचे इंग्रजीत भाषांतर केले. प्रस्तुत ग्रंथात हे इंग्रजी भाषांतर छापण्यात आले आहे. मूळ मराठी प्रस्तावना केव्हाच प्रसिद्ध झाली नसल्यास 'नवभारता'त आजही प्रसिद्ध व्हावी, अशी तिची योग्यता आहे. वेदांचा जो उपनिषत्पूर्व भाग आहे, त्यात शास्त्रीबुवांच्या दृष्टीने जिथे उपनिषदांतील विचारांशी जुळतील अथवा त्या विचारांचे बीजभूत ठरतील अशी वचने आढळतात, त्या साऱ्या आम्नायवचनांचे संकलन त्यांनी ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागात केले आहे.

INTRODUCTION (इंग्रजी पृ. ११–१०५)
प्रस्तावना (संस्कृत पृ. १०६–१५३)

शास्त्रीबुवांनी ही प्रस्तावना फार विचार करून लिहिली आहे. तीत शास्त्रीबुवांची बहुश्रुतता आणि दीर्घकालीन चिंतन ह्यांचा प्रत्यय जागोजागी येतो. औपनिषद तत्त्वज्ञानात पुरुष, प्राण, व आत्मन्–ब्रह्मन् अशा तीन संकल्पना आढळतात. प्रस्तुत प्रस्तावनेत शास्त्रीबुवांनी ह्या संकल्पनांच्या आविष्काराचा आरंभापासून शेवटापर्यंत मागोवा घेतला आहे. शास्त्रीबुवांच्या ह्या साऱ्या विचारांचा सारांश इथे सांगण्याचा हेतू नाही. त्यांतल्या काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांकडे अथवा जिथे मतभेदास थोडा वाव आहे, अशा ठिकाणांकडे वाचकांचे लक्ष वेधायचे आहे.

(१) पुरुष

तैत्तिरीय–उपनिषदातील ब्रह्मानंदवल्लीच्या पहिल्या अनुवाकात आत्म्यापासून आकाश, आकाशापासून वायू, वायूपासून अग्नी अशी क्रमाक्रमाने उत्पत्ती सांगितल्यावर अखेरीस अन्नापासून पुरुषाची उत्पत्ती झाली असल्याचे म्हटले आहे. हा पुरुष अन्नरसमय असल्याचे तिथे सांगितले आहे. पुढे दुसऱ्या अनुवाकात ह्या अन्नरसमय पुरुषाहून निराळा एक प्राणमय अंतरात्मा असून तो पुरुषाकार आहे, असे वर्णिले आहे.

ऋग्वेदातील यज्ञप्रधान संस्कृतीचा केन्द्रबिन्दू अर्थातच अग्नी. त्या अग्निदेवतेपासून सुरुवात करून तिची परिणती उपनिषदांत वरील पुरुषात कशी झाली, त्या इतिहासाचे सुरेख विवेचन शास्त्रीबुवांनी प्रस्तावनेच्या प्रारंभी केले आहे. ते सर्वच्या सर्व मुळातूनच वाचायला हवे. यज्ञीय अग्नीला एक प्रकारची व्यापकता प्रथमपासूनच होती, हे त्याच्या 'जातवेदस्' म्हणजे 'झालेले (सर्व) जाणणारा (जातानि वेद)'[2] ह्या नावावरूनच लक्षात येते. त्यामुळे ह्या अग्नीचा 'वैश्वानर अग्नि' म्हणजे साऱ्या नरांना अथवा पुरुषांना व्यापणारा अग्नी होण्यास अडचण आली नाही. पुढे शतपथब्राह्मणात (काण्ड १०) अग्निचयनाच्या निमित्ताने अग्नीला पक्षिरूप (वयोविध) कल्पिण्यात आले आणि उपनिषदातील पुरुषविध आत्म्याचे वर्णन तो पक्षी असल्यासारखे करून ही अग्नि–पुरुष–साखळी पूर्ण करण्यात आली.[3]

ऋग्वेदात अग्नी, इन्द्र इत्यादी देवतांची स्तुती करताना प्रत्येक देव सर्वश्रेष्ठ असल्यासारखी वर्णने आढळतात. ह्या प्रत्येकी सर्वश्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेतून पुढे सर्व देवतांच्या मुळाशी एकच सर्वश्रेष्ठ देव, अथवा विश्वव्यापक तत्त्व, असल्याची कल्पना उदयास आली. ह्या तत्त्वाला 'पुरुष' असे संबोधून '-पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः'

१. "The chief object of Part I is to show the historical background and the tradition of the Upaniṣadic philosophy. It is in the pre-Upaniṣadic Vedic literature that we must study the process of evolution of the basic and the highest philosophical thoughts incorporated in the Upaniṣadic philosophy." (Preface p. 6.)

२. निरुक्त ७.१९. यास्काने 'जातवेदस्'च्या दुसऱ्याही व्युत्पत्त्या दिल्या आहेत.

३. Introduction पृ. १९.

(कठ उप. ३.११) असे त्याचे वर्णन केले गेले. ह्या वैचारिक उत्क्रान्तीला ऋग्वेदकालीन नारायण ऋषीचा फार मोठा हातभार लागला असल्याचे शास्त्रीबुवांनी स्पष्ट केले आहे.[१] त्याने रचलेल्या पुरुषसूक्तात (ऋ. १०.९०) 'यद्भूतं यच्च भव्यम्' (१०.९०.२) ते सारे हा 'पुरुष'च असल्याची एक विराट कल्पना त्याने केली आहे, आणि त्या पुरुषाच्या निरनिराळ्या अवयवांच्या आहुत्या एका काल्पनिक यज्ञात दिल्याने विश्वाची उत्पत्ती झाली, असे एक भव्य स्वप्न त्या ऋषीने पाहिले आहे.

मन्त्र-ब्राह्मणे व उपनिषदे यांत आढळणाऱ्या 'पुरुष' संकल्पनेमागचे रहस्य उलगडून सांगताना शास्त्रीबुवा म्हणतात : "... if the Vedas have decided to style the all-comprehending principle underlying the universe as Puruṣa, it was not in the primary sense of that word. The Vedas use it only in a metaphorical way; the real meaning indicated is the basic unity underlying the universe in all time and in all space. The word puruṣa does not denote the human form; it has been chosen as the vehicle of the concept of an ultimate truth, the primary sense of 'Human form' being only a means of conveying by suggestion a highly subtle idea."[२]

शास्त्रीबुवांनी 'पुरुष' विषयक संकल्पनेच्या उत्क्रांतीचे केलेले विवेचन एकंदरीने मान्य होण्यासारखे असले तरी '(In the Vedas) the word puruṣa does not denote the human form' ह्या त्यांच्या म्हणण्यापुरता मतभेदाला अवसर आहे. ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात आढळणारी पुरुषाच्या अवयवांची कल्पना आणि तैत्तिरीयोपनिषदातील 'स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' (२.२) ह्या सारखे वचन ह्यांवरून पुरुष शब्दाने साऱ्या विश्वाच्या मुळाशी असलेले एकत्व ही कल्पना व्यक्त होत असली, तरी त्या संकल्पनेच्या प्रक्रियावस्थेत आणि पूर्णावस्थेत ऋषिमुनींच्या डोळ्यांसमोरून त्या शब्दाच्या वाच्यार्थाने प्रतीत होणारे पुरुषविधत्व हलले नव्हते हे स्पष्टपणे जाणवते.

शास्त्रीबुवा म्हणतात की, पुरुष शब्दाची 'पुरि शेते' ही जी व्युत्पत्ती वैदिक वाङ्मयात आढळते तिनेही त्यांचा वरील मुद्दा सिद्ध होतो. ह्या व्युत्पत्तीचा अर्थ असा आहे की, पुरुष म्हणजे डोळ्यांना दिसणारे नश्वर शरीर नसून डोळ्यांना न दिसणारे पण शरीरात (पुरि) वास करणारे (शेते) अविनाशी तत्त्व. बृहदारण्यकात द्विपाद शरीराच्या जोडीला चतुष्पाद शरीराचीही गणना करून 'पुरि'ची व्याप्ती वाढवली आहे.[३] शास्त्रीबुवांचा हा मुद्दा– पुरुष म्हणजे सर्वांच्या अंतर्यामी असलेले अविनाशी तत्त्व– हा त्या शब्दास दिला गेलेला तत्त्वज्ञानविषयक अर्थ सिद्ध करण्यास समर्पक असला तरी त्यामुळे वेदांत पुरुष शब्दाने त्याचा वाच्यार्थ अजिबात अभिप्रेत नाही, हे सिद्ध होण्यासारखे नाही.

पुरुष शब्दाची 'पुरि शेते' ही प्राचीन व्युत्पत्ती सांगताना शास्त्रीबुवांनी तिचा पहिला म्हणून जो संदर्भ दिला आहे, तो बरोबर नाही. त्यांनी नमूद केलेला अथर्ववेद १०. २. ३० हा मंत्र 'पुरं यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते' असा आहे. ह्या व्युत्पत्तीत 'शेते' चा उल्लेख नाही. खेरीज ह्या मंत्राने देहात वास करणारे तत्त्व ते पुरुष असा बोध होत नसून मानवी शरीराला जो ब्रह्मन्चे 'पुर्' म्हणून ओळखतो तो पुरुष असा मंत्रार्थ आहे. म्हणजे ह्या मंत्रात पुरुष शब्दाचा 'ब्रह्मन्'ऐवजी 'तत्त्ववेत्ता' (पुरुष) असा अर्थ अभिप्रेत आहे. अर्थात हे खरे की, शरीराला ब्रह्माचे 'पुर्' म्हणून ओळखले की त्यात ब्रह्मन्चा वास असतो हे ओघाने येते. परंतु मंत्रात 'शी' धातूचा स्पष्ट उपयोग करून ते सांगितलेले नाही हेही तितकेच खरे. प्रस्तुत लेखकाच्या माहितीप्रमाणे पुरुष शब्दाची

१. Introduction पृ. २४.

२. Indroduction पृ. ३१.

३. पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्॥ बृ॰ उप॰ २.५.८

अनुक्रमणिका

'पुरि शेते' अशी व्युत्पत्ती प्रथम शतपथ ब्राह्मणात[1] वायुरूप प्राणतत्त्वाला उद्देशून दिली आहे आणि नंतर गोपथब्राह्मणात प्राणाला पुरुष म्हणून संबोधिताना ती दिली आहे.[2]

(२) प्राण

आपल्या प्रस्तावनेत शास्त्रीबुवांनी प्राण ह्या संकल्पनेच्या विकासाचेही सुरेख विवरण केले आहे. ह्या संकल्पनेची सुरुवात अथर्ववेदकाळी झालेली दिसते. अथर्ववेदात 'प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥' (११.४.१) असा प्राणाचा महिमा वर्णिला आहे. शतपथब्राह्मणात 'प्राण' शब्दाची सर्वमान्य व्युत्पत्ती (प्र + अन्) डावलून ती ऐवजी प्र+नी अशी असाधारण व्युत्पत्ती सुचवून प्राणाच्या नेतृत्वाला बळकटी आणण्याचा प्रयत्न झाला आहे.[3] छांदोग्य-उपनिषदात रैक्वाने जानश्रुतीस शिकविलेल्या संवर्गविद्येत देवतांत वायू व इंद्रियांत प्राण यांचा 'संवर्ग' म्हणून उल्लेख केला आहे (४.३). शेवटी कौषीतकि-उपनिषदात 'प्राणो ब्रह्म' असे समीकरण मांडून प्राण हे परम तत्त्व असल्याचा निष्कर्ष सांगितला आहे (२.१).

(३) आत्मन्–ब्रह्मन्

प्रस्तावनेच्या अखेरीस, 'आत्मन्–ब्रह्मन्' संकल्पनेचा प्रपंचही शास्त्रीबुवांनी समर्थपणे केला आहे.

आत्मन्

उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू 'आत्मन्' असे म्हणायला हरकत नाही. ह्याविषयीच्या चिंतनाची सुरुवात शतपथब्राह्मणातील शाण्डिल्यविद्येत आढळते (१०.६.३.२). 'स आत्मानमुपासीत' असे आत्म्याची उपासना करण्यास सांगणारे वाक्य तिथे आहे. 'आत्मन्'विषयीच्या संकल्पनेच्या प्रारंभीच्या ह्या अवस्थेत तिची व प्राणसंकल्पनेची थोडी चुरस झाली असावी, आणि अखेर ह्या चुरशीत 'आत्मन्'ची सरशी झाली असावी, असे दिसते. शाण्डिल्यविद्येत आत्म्याच्या वर्णनात 'प्राण' हे आत्म्याचे शरीर असल्याचे (प्राणशरीरम्), आणि ते आत्मन् तत्त्व प्राणाचा आत्मा असल्याचे (स प्राणस्य आत्मा) वर्णिले आहे त्याबरोबरच पुरुषसंकल्पनेशी समन्वय साधण्यासाठी हा आत्मा 'अन्तरीचा हिरण्मय पुरुष' आहे असे म्हटले आहे (एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः). हाच आशय जवळजवळ ह्याच शब्दांत पुन्हा छांदोग्य उपनिषदात (३.१४) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' अशी सुरुवात करून सांगितला आहे. मात्र तिथे हिरण्मयपुरुषाचा उल्लेख नाही. शतपथ-ब्राह्मण व छांदोग्य उपनिषद् यांच्यातील हा संबंध शास्त्रीबुवांनी "The doctrine of Sāṇḍilya is a veritable Sūtra embodying the essence of the doctrine of the Self in the Upaniṣads"[4] अशा समर्पक शब्दांत सांगितला आहे.

'आत्मन्' ह्या संकल्पनेचा आरंभ ऋग्वेदात इंद्रादिदेवता स्वतःला उद्देशून 'अहम्' चा प्रयोग करतात त्यांत शास्त्रीबुवा मानतात. त्यांच्या मते "The word Ātman is a synonym of of 'aham'."[5] शास्त्रीबुवांच्या ह्या कल्पनेत विचारांना एक निराळी दिशा देण्याचे सामर्थ्य आहे हे खरे. तथापि ऋग्वेदात एखाद्या मन्त्रात 'विश्वा जातान्यभ्यस्मि मह्ना (साऱ्या सृष्टीपेक्षा मी मोठा आहे)[6] असे जेव्हा इन्द्र म्हणतो तेव्हा त्या वाक्यांत कल्पिलेले 'अहम्', आणि 'अहमेवेदं सर्वम्' ह्या उपनिषत्वाक्यातील (छां. उप. ७.२५.१) 'अहम्' एकाच पातळीवरील आहेत, असे म्हणता येणार नाही. तसेच 'अहं धनानि सं जयामि शश्वतः' (ऋ. १०.४८.१) ह्या ऋग्वेदमंत्रातील 'अहम्' आणि 'स आत्मा'[7] ह्या उपनिषत्वाक्यातील 'आत्मन्' हे समानार्थक नाहीत.

---

१. इमे वै लोकाः पूः । अयमेव पुरुषो योऽयं पवते । सोऽस्यां पुरि शेते । तस्मात् पुरुषः । १३. ६. २. १.

२. पुरिशयं सन्तं प्राणं पुरुष इत्याचक्षते १. १. ३९ ।

३. एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति । १०. ५. २. १४

४. Introduction पृ. ५८.

५. Introduction पृ. ४०, ३७.

६. ऋग्वेद ८. १००. ४

७. छां. उप. ६. ८.

ब्रह्मन्

उपनिषदांत अंतिम सत्याला 'ब्रह्मन्' अशीही संज्ञा आहे. ह्या संकल्पनेच्या विकासाचा आढावा शास्त्रीबुवांनी प्रस्तावनेच्या शेवटच्या भागात (पृ. ८८ व पुढे) घेतला आहे. त्यांच्या मते 'ब्रह्मन्'संकल्पनेचा आरंभ अथर्ववेदाच्या ब्रह्मसूक्तात[१] आढळतो. तत्पूर्वी ऋग्वेदकाळात 'ब्रह्मन्' शब्दाचा उपयोग ऋषींनी देवतांच्या स्तुतीसाठी रचलेले मंत्र अथवा सूक्त ह्या अर्थी होत असे. ह्या मंत्रांत वा सूक्तांत एक प्रकारचे दैवी सामर्थ्य असल्याची ऋषींना खात्री होती.[२] खुद्द देवांचे सामर्थ्यदेखील 'ब्रह्मन्' वर अवलंबून असे. देवांच्या रथाचे घोडे जसे 'ऋता'च्या साहाय्याने (ऋतयुज्) तसेच 'ब्रह्मन्'च्या साहाय्याने जोडले जात (ब्रह्मयुज्). सूक्त-मंत्रांना हे सामर्थ्य कशामुळे लाभत असे, ह्याविषयीचा विचार प्रस्तुत प्रस्तावनेत आढळत नाही. ते सामर्थ्य त्या सूक्तमंत्रांत ऋषी जे सत्य सांगत असत, त्या सत्याच्या सामर्थ्यामुळे त्यांना प्राप्त होत असे. हा एक मननीय विचार प्रा. ल्यूडर्स (Lueders) यांनी भरपूर पुरावा देऊन मांडला आहे.[३] ब्रह्मन् म्हणजे सत्य हे वैदिक काळातले एक समीकरण आहे, हे शास्त्रीबुवांनीसुद्धा शतपथब्राह्मणातील 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत'[४] हे वचन उद्धृत करून स्पष्ट केले आहे. ब्रह्मन् ही एक प्रथमपासून प्रभावी शक्ती मानली गेली असल्याने शास्त्रीबुवांचे मत असे बनले आहे की, उपनिषत्पूर्वकाळापर्यंत आत्मन्–संकल्पनेचा विकास ते एक अंतिम सत्य असल्याचे मानण्यात, आणि ब्रह्मन्-संकल्पनेचा विकास ती एक वैश्विक शक्ती असल्याचे मानण्यात झाला. उपनिषदांत ह्या दोन्ही संकल्पनांचे बेमालूम एकीकरण केले गेले. (The meanings of the two words Ātman and Brahman developed along separate lines before the Upaniṣadic period so that while the one denoted the ultimate reality the other denoted the cosmic power. Thus this separation of meaning disappeared in the Upaniṣads and their meanings have perfectly blended together).[५]

(४) ऋत–सत्य

पुरुष, प्राण व आत्मन्–ब्रह्मन् ह्या संकल्पनांच्या वैदिक काळातील विकासाचे दर्शन घडविताना शास्त्रीबुवांनी 'ऋता'चा ओझरता उल्लेख प्रस्तावनेच्या पृ. ३५ वर केला आहे. ऋग्वेदात 'ऋत' आणि तदुत्तर काळी 'सत्य' ह्या संकल्पनेला वेदात जे असामान्य महत्त्व आहे, ते लक्षात घेता 'ऋत–सत्या'ला प्रस्तावनेत योग्य स्थान दिले गेलेले नाही. ऋग्वेदात 'ऋत' ह्या संकल्पनेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ज्या अग्नी, इंद्र इत्यादी देवता सर्वश्रेष्ठ म्हणून ऋग्वेदात वर्णिल्या जातात, त्या देवताच मुळी 'ऋतजात' आहेत. त्यांचे शरीरसामर्थ्य 'ऋता'वर अवलंबून असल्याने त्या 'ऋतावृध्' आहेत. ऋताने विश्वाची उत्पत्ती आणि धारणा होते. ऋतामुळे सूर्य उगवतो, वारा वाहतो, आणि वृत्राने अडविलेले पाणी मोकळे होऊन पुन्हा नद्यांतून वाहू लागते. ऋत म्हणजेच सत्य, आणि ह्या सत्याचा व देवांचा इतका घनिष्ट संबंध आहे की, 'सत्यसंहिता वै देवा:'[६] अथवा, त्याच्याही पुढे जाऊन, 'सत्यमेव देवा:'[७] असे ब्राह्मणकाळात सांगितले गेले. ऋग्वेदात 'ऋताला' सर्वश्रेष्ठ शक्ती मानले असले, तरी त्याला इंद्रादी देवतांच्यासारखे पुरुषविधत्व दिले गेले नव्हते–म्हणजे ऋग्वेदात ऋताला हात, पाय, तोंड असल्याचे उल्लेख नाहीत. ऋग्वेदोत्तरकाळी 'ऋता'ऐवजी तपस्, प्राण, पुरुष, आत्मन्–ब्रह्मन् ह्यांसारख्या संकल्पनांना प्राधान्य मिळाल्याने 'ऋत-सत्य' संकल्पना मागे पडली. उदाहरणार्थ प्राण हे अंतिम तत्त्व मानण्याचा काळ होता, तेव्हा सत्य हे प्राणात अधिष्ठित असते असे शिकविले गेले. द्यापातपुत्र प्लक्षाकडे अरुणपुत्र सत्यंहाने आपल्या शिष्याला काही प्रश्न विचारण्यास

१. पैप्पलाद संहिता ८.९

२. "For the Vedas prayer has a holy potency." Introduction, पृ. ८८

३. H. Lueders, Varuṇa Vols. I and II.

४. शत॰ ब्रा॰ १०.६.३.१.

५. Introduction, पृ. ९५

६. ऐत॰ ब्रा॰ १.६.७

७. शत॰ ब्रा॰ १.१.१,४

पाठविले. त्याच्या प्रश्नांना उत्तरे देताना प्लक्षाने 'सत्य' म्हणजेच 'तपस्' असल्याचे सांगून हे तपस् बलरूपी प्राणात अधिष्ठित असल्याचे सांगितले. प्राण हा मात्र स्वयंप्रतिष्ठ, तो कशात प्रतिष्ठित आहे असा पुढचा प्रश्न (अतिप्रश्न) विचारायचा नाही. तो विचारला असता तर विचारणाऱ्याचे डोके तुटून खाली पडले असते.[1]

मूळ ग्रंथ (पृ. १–५२४)

वर म्हटल्याप्रमाणे 'मंत्रब्राम्हणोपनिषद्' या ग्रंथात उपनिषदांत जे अध्यात्मदर्शन अथवा ब्रह्मदर्शन घडते तत्सदृश, तन्मूलस्वरूप, अथवा तद्बीजभूत जेवढा भाग उपनिषत्पूर्वकालीन वाङ्मयात म्हणजेच संहिता व ब्राम्हणे (आणि आरण्यके) ह्यांत मिळतो त्याचा एक सार्वभौम संग्रह (selected ... exhaustively, पृ. १०५) शास्त्रीबुवांनी केला आहे. अशा तऱ्हेचा संग्रह पूर्वी झालेला नव्हता. उपनिषदांत आढळणाऱ्या तत्त्वज्ञानाची बीजे मंत्र-ब्राह्मणांत आढळत असल्याचे काही विद्वानांचे मत होते, आणि तशी काही वचने दाखविलीही जात; परंतु ह्या साऱ्या वचनांचा एकत्र संग्रह करून प्रसिद्ध करण्याचा व्यासंगी उद्योग पूर्वी कुणी केला नव्हता. शास्त्रीबुवांच्या ह्या प्रकाशनाने ही सारी वचने एकत्रितपणे वाचून त्यावर विचार करणे अभ्यासकांना सोयीचे झाले.

ह्या साऱ्या एकत्रित केलेल्या वचनांची प्रथम (१) अग्नी, इन्द्र, सोम, इत्यादी देवता; (२) परमात्मा; (३) सृष्टी; (४) शारीर; (५) जीवगती; (६) धर्मतत्त्व; (७) श्रेयस्; आणि (८) प्रणव अशी विषयवार विभागणी करून नंतर वैदिक वाङ्मयाचा जो कालानुक्रम साधारणपणे मानण्यात येतो, तदनुसार ती छापली आहेत. प्रत्येक विषयावरची वचने देताना त्यांच्यातील आशयानुसार– जसे, अग्निदेवतेविषयी वचने देताना 'देव एव ऋत्विक् पुरोहितश्च, वैश्वानरो जनाधारः सर्वाग्निमूलं च, द्यावापृथिव्योः पतिः' इत्यादी– त्यांची जुळणी करून त्याप्रमाणे ती दिली आहेत. त्यामुळे ह्या वचनांतील आशय समजणे हा जसा एक मोठा फायदा होतो, तसेच ह्या ग्रंथासाठी शास्त्रीबुवांनी ही वचने कोणत्या कारणासाठी निवडली तेही सहज समजते. मूळ वचनांनंतर त्यांवरील उपलब्ध भाष्य (मुख्यत्वे सायणाचार्यांचे) छापले आहे. सायणाचार्यांनी केलेला अर्थ– विशेषतः ऋग्वेदमंत्रांचा– जरी नेहमीच स्वीकारता येत नसला, तरी एखाद्या मंत्राचा निदान एकतरी अर्थ तेवढ्यावरून समजण्यास निश्चित मदत होते. वाचकांची ही सर्व सोय काळजीपूर्वक केल्यानंतर एक बारीकशी सोय करण्याचे मात्र राहून गेले आहे. अग्नी, इंद्र इत्यादी विषयांचे नाव जर पृष्ठांच्या शीर्षभागी छापले असते, तर एखाद्या विषयावरील वचने कुठे सुरू होतात ते पहाणे सोपे झाले असते. ह्या त्रुटीची जाणीव होताच 'सृष्टी' ह्या विषयापासून मात्र (पृ. २७४ व पुढे) विषयाचे नाव पृष्ठाच्या शीर्षभागी देण्यास सुरुवात केली आहे. चूक लक्षात येताच ती दुरुस्त करणे– त्यामुळे ग्रंथात थोडी विसंगती निर्माण झाली तरी– ही गोष्ट स्तुत्य आहे.

मन्त्रब्राह्मणोपनिषदांत देण्यासाठी संहिता व ब्राह्मणे यांच्यातील वचनांची निवड करताना शास्त्रीबुवांनी जाळे फारच विस्तार करून टाकले आहे. ह्या ग्रंथाचे स्वरूप सार्वभौम वा अतिशयेन संग्राहक (exhaustive) करण्यासाठी त्यांना कदाचित त्याची आवश्यकता वाटली असेल. 'न घेतला असता तरी चालले असते' असा मन्त्र ग्रंथात आला तरी हरकत नाही, पण 'घ्यायला हवा होता, असा मात्र एकही मंत्र सुटू नये, अशी त्यांची दृष्टी असावी. परंतु हे मान्य करूनही असे म्हणावेसे वाटते की, उपनिषदांतील तत्त्वचिन्तनात्मक मुख्य विषयाशी संबंध न दिसणारे अनेक मंत्र ह्या संग्रहात समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

ग्रंथाची सुरुवात अग्निदेवतेला उद्देशून रचलेल्या मंत्रांनी केली आहे. मथळा आहे : "परमात्मा अग्न्यादिदेवरूपः", आणि तळटीपेत खुलासा केला आहे तो असा : संहिता व ब्राह्मणांतून अनेक ठिकाणी अग्नी, इंद्र, वरुण इत्यादी देवतांची ते सर्वज्ञ, सर्वकर्ते, सर्वान्तर्यामी, सर्वदेवतात्मे इत्यादी परमात्म्याला

---

१. मा स्म प्राणमतिपृच्छ। ... यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यप्रक्ष्यः/मूर्धा ते व्यपतिष्यत्। तैत्ति. ब्रा. ३.१०.९.६

लागू पडतील अशा लक्षणांनी वर्णने केली आहेत. ह्या देवतांची अशी परमात्मलक्षणे जिथे स्पष्टपणे प्रतीत होतात (परमात्मलक्षणं स्पष्टं प्रतीयते), ते मन्त्र ह्या ग्रंथात उद्धृत केले आहेत.

अशी प्रतिज्ञा केल्यावर मग ग्रंथाचे सुरुवातीसच 'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।।' हा जो ऋग्वेदसंहितेतील पहिला मन्त्र दिला आहे, त्यात अग्नीचे सर्वज्ञत्व, सर्वकर्तृत्व इत्यादींपैकी कोणते 'परमात्मलक्षण' स्पष्टपणे जाणवते की ज्यामुळे तो मन्त्र प्रस्तुत ग्रंथात, घेणे योग्य म्हणता येईल ?

ह्याउलट पृ. २७४ वर 'सृष्टिः' ह्या विषया-संबंधी मंत्र देताना दिलेला पहिलाच मंत्र असा आहे: 'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ।।' (ऋ. ८५८.२). अनेकांत एक किंवा एकाचे विश्वव्यापित्व पाहण्याचे हा मंत्र एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. विशेषतः, त्यातील शेवटच्या पादातील वि-भू या क्रियापदाच्या रूपाचा प्रयोग लक्षात घेण्यासारखा आहे. त्यामुळे हा मंत्र अत्यंत योग्य वाटतो.

अग्नी, इंद्र इत्यादी देवतांना त्यांची स्तुती करताना ते इतर देवतांपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे काही ठिकाणी म्हटले असले, तरी तेवढयाने त्यांचे पर-मात्मस्वरूप सिद्ध होत नाही; किंवा त्यांतील प्रत्येक देव इतर सर्व देवांचा आत्मा अहे, असेही त्यावरून म्हणता येणार नाही. ह्या सर्व देवता स्वतंत्र नसून त्या एकाच देवाची निरनिराळी नावे आहेत, ही कल्पना नंतरची आहे (ऋ. १. १६४. ४६). पृष्ठ २- वर ऋ. १. ५९. ३ हा मंत्र दिला आहे. त्यात वैश्वानराग्नीला 'नृतम' म्हटले आहे. परंतु 'नृतमा'ने पुरुषोत्तमाची कल्पना सूचित होते असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. सायणाचार्यही तसा अर्थ करीत नाहीत. 'नृतम' म्हणजे 'अतिशयेन सर्वेषां नेता' एवढेच ते म्हणतात.

पृ. ५-वर ऋग्वेदसंहितेच्या दुसऱ्या मंडलातील पहिली ऋचा उद्धृत केली आहे. ऋचेची सुरुवात 'त्वमग्ने द्युभिः... (जायसे)' अशी असून मग अग्नीची पाणी, पाषाण (अश्मन्) व वनस्पती (वनेभ्यः, ओषधीभ्यः) अशी निरनिराळी उत्पत्ति-स्थाने सांगितली आहेत. ह्या ऋचेला 'सर्वत्र द्युजल-वनादिष्वाविर्भवनशीलः' असा जो मथळा दिला आहे, त्यामुळे वाचकाची दिशाभूल होणे शक्य आहे. मथळयावरून ऋचेत अग्नीचे द्युलोक हे उत्पत्तिस्थान असल्याचे सांगितल्यासारखे वाटते. पण तसे ते सांगि-तलेले नाही मंत्रातील 'द्युभिः' शब्दाचा द्युलोकाशी संबंध नाही. ऋचेत 'द्युभिः' शब्दाने अग्नी (दर) दिवशी (मंथनाने)उत्पन्न होतो, असे सांगितले आहे. सायणाचार्यही 'द्युभिः' पदाचा 'दिवस' असाच अर्थ देतात (द्युभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः जायसे यागार्थं मथनेन उत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दि-वसैः सहितो जायसे ।). आपः, अश्मन् व ओषधयः ही अग्नीची तीन उत्पत्तिस्थाने प्रसिद्ध आहेत. त्यां-वरून तो 'सर्वत्र' आविर्भवनशील असल्याचा प्रत्यय येत नाही. अग्नीच्या ह्या वर्णनात 'सर्वत्रगम्' च्या कल्पनेचे बीज असेलसे वाटत नाही.

प्रस्तुत ग्रंथात वरुणविषयक मंत्र पृ. ७४-८६ वर दिले आहेत. 'मित्र' हा स्वतंत्र विषय केलेला नाही. वरुणानंतर विष्णु (पृ. ८६-९३) व सवितृ (पृ. ९३-१२०) यांच्याविषयीचा मंत्र-ब्राम्हणभाग देऊन झाल्यावर 'द्यावापृथिव्यौ' विषयी पृ. १२१ वर मंत्र देण्यास सुरुवात करण्या-पूर्वी पृ. १२०-१२१ वर मोठी तळटीप दिली आहे. तीत सवितृ, मित्र, मित्रावरुणौ, पूषन्, भग, अपां नपात् व सूर्य यांच्यासंबंधीची फक्त ऋग्वेदसंहितेत आढळणारी विशेषणे बहुतांशी मूळ मंत्रात आहेत तशीच, परंतु काही ठिकाणी त्यांचा अनुवाद करून दिली आहेत.

ही विशेषणे देण्यापूर्वी एक खुलासा करण्यात आला आहे. त्यात वरील देवतांच्याविषयी स्वतंत्र विषय न करता त्यांचा तळटीपेत उल्लेख करून काम का भागविले आहे, ते सांगितले आहे. खुला-शात म्हटले आहे की, मित्र, वरुण, भग, सूर्य, अपां नपात्, पूषन् व सवितृ ह्या देवतांचा आदित्य या समूहवाचक नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या देवतांत अंतर्भाव होत असल्याने (आदित्यत्वात्) आणि त्या सूर्यात्मक असल्याने (सूर्यात्मकत्वात्) त्यांच्यासंबं-धीचा मंत्रब्राह्मणभाग स्वतंत्रपणे उद्धृत केला नाही. वरुणदेवतेची आदित्यांत गणना होत असली, तरी

अनुक्रमणिका

त्याचे महामहित्व ऋग्वेदात स्वतंत्रपणे प्रकाशत असल्यामुळे त्याचा मात्र स्वतंत्र विषय केला आहे.

ह्या खुलाशावर अनेक आक्षेप घेणे शक्य आहे. प्रथम म्हणजे ह्या खुलाशात 'आदित्य' म्हणून ज्या देवतांचा नामनिर्देश केला आहे त्यात ज्यांचे नाव यायला हवे त्यांचा उल्लेख नाही; आणि ज्यांचे नाव यायला नको त्यांचा उल्लेख झाला आहे. शास्त्रीबुवांनी ह्या तळटीपेत फक्त ऋग्वेदसंहितेतील मंत्रांचा विचार केला आहे. तेव्हा ऋग्वेदापुरते बोलायचे झाले, तर त्या संहितेत एके ठिकाणी सात आदित्यांचा[1] आणि दुसऱ्या ठिकाणी अदितीच्या आठ पुत्रांचा उल्लेख झाला असला (अष्टौ पुत्रासो अदितेः १०.७२.८),[2] तरी ऋग्वेदात ज्या एकाच ठिकाणी त्यांचा नावानिशी उल्लेख आहे तिथे ते सहाच – वरुण, मित्र, अर्यमन्, भग, अंश व दक्ष सांगितले आहेत (२.२७.१). तेव्हा हे स्पष्ट व्हावे की, तळटीपेतील आदित्यांच्या परिगणनेत अर्यमन्, अंश व दक्ष यांची नावे देणे अत्यंत आवश्यक होते. विशेषतः 'अर्यमन्' चे नाव तर मुळीच गळायला नको होते. आदित्य जरी सहा असले तरी वरुण, मित्र व अर्यमन् ह्या तिघांचाच कित्येकदा एकत्र उल्लेख असतो (ऋ. २.२७.८ ; ५.६७.१ ; १०.१८५.१). तळटीपेत आदित्यांच्या यादीत जशी वरील तीन नावे यायला हवी होती, तशीच त्यांत अपां नपात्, पूषन् व सवितृ यांची नावे यायला नको होती. सवित्याचा उल्लेख एकदा (८.१८.३) भग, मित्र, वरुण व अर्यमन् यांच्याबरोबर झाला असला, तरी त्याचा 'आदित्य' म्हणून स्पष्ट उल्लेख नाही.[3] दुसरा आक्षेप असा की, ऋग्वेदापुरते बोलायचे झाल्यास ह्या सर्व देवतांना सूर्यात्मक म्हणणे योग्य नाही. तळटीपेतील यादीत सूर्याचाही उल्लेख आहेच; आणि तो एकटा 'सूर्य' देव आहे, इतर नाहीत. तिसरा आक्षेप असा की, आदित्यांतले दोघे मित्र व वरुण हे जणू एकरूप असावेत इतके त्यांचे उल्लेख जोडीने येत असतात. तेव्हा त्यांतील वरुण या देवतेचा स्वतंत्र विषय करून मित्राला तळटीपेत स्थान देणे योग्य नव्हे. 'वरुणः' ह्याऐवजी 'मित्रावरुणौ' असा जोडनावाचा विषय केला असता तर आक्षेपाला जागा राहिली नसती. शेवटी थोडे तपशिलात जाऊन एक उणीव दाखवायची म्हटले तर ह्या तळटीपेत मित्र ह्या देवतेच्याविषयी जो चार विशेषणांची अत्यंत त्रोटक माहिती दिली आहे, त्याऐवजी स्वतंत्रपणे मित्राला उद्देशून असलेले ऋग्वेदातले एकुलते एक सूक्त (३.५९) संपूर्ण द्यायला हवे होते इतक्या योग्यतेचे ते आहे.

पृ. २०५ वर परमात्मा प्रकरण सुरू करून ते २७३ पृष्ठावर संपवले आहे. तळटीपेत म्हटले आहे की ह्या प्रकरणात, तसेच त्यापुढील 'सृष्टिः', 'यज्ञः' ह्या प्रकरणांत केवळ परमात्मपर असा जो आम्नायभाग आहे तो उद्धृत केला आहे. त्यामुळे ह्या प्रकरणांतून परमात्मपर नसलेला असा जो भाग आढळतो तो आला नसता, तर योग्य झाले असते. उदाहरणार्थ, पृष्ठे २१७-२१८ वर ऋ. १. १६४. २६-२९ ह्या ऋचा दिल्या आहेत. ह्या ऋचा निश्चितच प्रवर्ग्यविधीसंबंधी असून त्या विधीसाठी ज्या गायीचे दूध काढायचे तिचे, ज्या भांड्यात दूध तापवायचे त्याचे, ज्यांना दुधाचा हवी द्यायचा त्या अश्विना देवतांचे आणि दूध तापविताना होणाऱ्या आवाजाचे ह्या ऋचांत उल्लेख आहेत.[4] शास्त्रीबुवांनीदेखील ह्या ऋचांना 'सुदोग्ध्री गौः' असे सूचक शीर्षक दिले आहे. असे असताना ह्या ऋचा परमात्पर कशा होतात ?

शास्त्रीबुवांनी त्यांच्या प्रस्तावनेत ऋतविषयक विचार फार थोडक्यात आटोपता घेतला आहे. मूळ ग्रंथ देतानाही त्यांनी ऋताला व सत्याला फार थोडी जागा म्हणजे एकंदर दोन पृष्ठे (ऋत– पृ. ४१८; सत्य– पृष्ठ ४१९) दिली आहेत. भारतीय संस्कृतीत आणि उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानविषयक विचारात

१. देवा आदित्या ये सप्त ९.११४.३.

२. अथर्ववेदातसुद्धा आठ (अदितिः अष्टपुत्रा) ८.९.२१.

३. ऋ. ६.४९.१ येथे अग्नीचा वरुण व मित्र यांच्या जोडीने उल्लेख आहे. पण अग्नि आदित्य ठरत नाही (सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः).

४. Lueders, Varuṇa. pp. 362–363.

ऋत- सत्याला जे महत्त्व आहे ते पाहता हे योग्य झाले नाही. मित्र व वरुण ह्या भिन्न देवता असल्या, तरी त्या जणू एकजीव असाव्यात इतके त्यांचे साहचर्य प्रतीत होते. त्यामुळे त्यांच्याविषयीचा आम्नायग्रंथ एका शीर्षकाखाली- मित्रावरुणा- द्यायला हवा होता, असे वर सांगितले. ऋत व सत्य हे दोन शब्द तर जवळजवळ एकार्थवाची. तेव्हा तद्विषयक आम्नायग्रंथ एकाच शीर्षकाखाली द्यायला हवा होता हे ओघाने आलेच. तसे केले असते, तर सध्या जसे एका मंत्रात (ऋ. १०. ८५. १)- सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः । ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ।। - एका पादात सत्याचा आणि एका पादात ऋताचा उल्लेख आहे तरी तो मंत्र 'सत्यम्' ह्या विषयात घेतला गेला आहे पण 'ऋतम्' ह्या विषयात मात्र नाही- अशी त्याची जी ओढाताण झाल्यासारखी वाटते, तशी ती झाली नसती.

'ऋतम्' विषयीचे मंत्र निवडताना त्या शब्दाचा ऋग्वेदात ज्या अनेक मन्त्रांत उल्लेख झाला आहे, त्यांतले फारच थोडे विचारात घेतले गेले आहेत. त्याखेरीज 'ऋत' शब्द असलेली जी सामासिक पदे मंत्रात आढळतात- जसे, 'ऋतावसु', 'ऋतजुर्', 'ऋतस्पृश्', 'ऋतयुज्', 'ऋतजात' (किंवा 'ऋतप्रजात') इत्यादी-किंवा इतर काही वाक्प्रयोग जसे, 'ऋतस्य प्रशिषः', 'ऋतस्य तन्तुः', 'ऋतस्य गोपाः', 'ऋतस्य योनिः' किंवा 'ऋतस्य सदनम्' इत्यादी-आढळतात, त्यांचा विचार झालेला दिसत नाही. तसा तो झाला असता तर 'ऋत-सत्य' ह्या विषयासाठी शास्त्रीबुवांना अनेक पृष्ठे द्यावी लागली असती. आणि तशी ती देणे, प्रस्तुत ग्रंथाच्या रचनेच्या दृष्टीने योग्य झाले असते. उपनिषदांत 'ब्रह्मन्' हा शब्द अंतिम तत्त्ववाचक म्हणजे तत्त्वज्ञानविषयक आहे. ऋग्वेदात त्या शब्दाला तो अर्थ नाही. तेथे काही संदर्भात त्या शब्दाला 'रक्षण करण्याचे सामर्थ्य असलेले ऋषीचे सूक्त' (उदा. विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ऋ. ३.५३.१२) असा अर्थ आहे. ऋग्वेदातील 'ब्रह्मन्' चा हा अर्थ अर्थातच उपनिषदांतील 'ब्रह्मन्'ला नाही. परंतु उपनिषदांत 'ब्रह्मन्' हे परमतत्त्व होऊ शकले, कारण ऋग्वेदकाळी 'ब्रह्मन्'मध्ये त्या काळचे अत्युच्च तत्त्व जे 'ऋत' ते साठविलेले होते अशी ऋषींची धारणा होती[१].

पृ. ४७४ वर 'दानम्' नावाचे प्रकरण सुरू झाले आहे. ह्या प्रकरणाचे नाव 'दानम्' असे न देता 'पूर्तम्' असे दिले असते, तर ते अधिक समर्पक झाले असते. ह्या प्रकरणात जो आम्नायभाग दिला आहे त्यात √पृ धातुवरून साधलेली 'पृणाति', 'पृणन्तं (किंवा अपृणन्तं),' 'पृणीयात्', 'पृणीतः' अशी रूपे अनेकवार आली आहेत. त्या मानाने 'ददाति' चा उपयोग दोनदाच झाला आहे.

पृ. ४८२ वर 'अघमर्षस्वरूपम्' हा विषय सुरू झाला आहे. त्यात पृ. ४८३ वर ऋ. १०.५.७ हा मंत्र का दिला आहे, ते कळत नाही. त्या मन्त्राचा अघमर्षाशी संबंध नाही. ऋचेच्या सुरुवातीचा 'असत्' हा शब्द अघमर्षवाचक नाही. ऋचेचा समग्र अर्थ काहीसा संदिग्ध असला, तरी 'असच्च सच्च परमे व्योमन्' हे एक सृष्टीच्या आरंभीच्या स्थितीचे वर्णन आहे, एवढे स्पष्ट आहे. तसेच, तिसऱ्या पादात आरंभीच्या त्या काळी अग्नी हा 'ऋता'मुळे म्हणजे 'सत्य' सांगणाऱ्या सूक्तांच्यामुळे प्रथम जन्मला असे म्हटले आहे. ह्या सर्वांचा अघमर्षाशी संबंध कसा असेल ?

अतिव्याप्तीचा हा दोष मान्य करूनही शास्त्रीबुवांचा प्रस्तुत ग्रंथ अभ्यासकांच्या दृष्टीने अत्यंत स्वागतार्ह आहे, हे कबूल करायला हवे. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाला आधारभूत ठरू शकतील अशा सर्व आम्नायवचनांचा संग्रह करावा ही कल्पनाच उदात्त आहे. शास्त्रीबुवांनी ती कृतीत उतरवून वैदिक वाङ्मयात येणाऱ्या नानाविध विषयांवरील माहिती कालानुक्रमे अभ्यासण्याचे साधन संशोधकांना उपलब्ध करून दिले, ही त्यांनी वेदाभ्यासकांना दिलेली मोठी देणगी आहे.

---

१. Lueders, Varuna. p. 652.

चारिका

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी पारंपरिक भारतीय पाठशालांतील अभ्यासक्रमाचे केलेले वर्णन ह्या अंकात अन्यत्र आले आहे. (पहा पृ. एक) त्याच्याशी बाराव्या शतकातील ऑक्स्फर्ड विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमाची तुलना करणे उद्बोधक ठरेल.

ऑक्स्फर्ड येथील अभ्यासक्रम असा होता :

सात 'उदार कला'

व्याकरण, तर्कशास्त्र, अलंकारशास्त्र, संगीत, अंकगणित, भूमिती, ज्योतिष

त्रिविध तत्त्वज्ञान

नैतिक, तत्त्वमीमांसक (मेटॅफिझिकल), निसर्गविषयक

दोन भाषा

ग्रीक; हिब्रू

अध्ययन-अध्यापनाची भाषा अर्थात् लॅटिन होती.

अभ्यासक्रम सात वर्षांचा होता. तो यशस्वीपणे पार पडल्यावर 'मास्टर ऑफ् आर्टस्' ही पदवी मिळत असे. त्यानंतर विद्यार्थी उच्चतर शास्त्रांकडे वळावेसे वाटले तर वळत असे. ही शास्त्रे म्हणजे कायदेशास्त्र (लॉ), वैद्यक आणि धर्मशास्त्र (थिऑलॉजी) हे सर्वोच्च शास्त्र. मुळापासून सबंध अभ्यासक्रम पार पाडण्यासाठी साधारणपणे १३ वर्षे लागत.

इ. स. १३५० च्या सुमारास प्रसिद्ध झालेल्या निसर्ग-तत्त्वज्ञानातील 'गती' ह्या विषयावरील एका ग्रंथाची प्रकरणे अशी आहेत :

१. गती आणि काल यांच्या व्याख्या; २. अविभाज्य मूलतत्त्वे (एलिमेन्टस्) आणि मिश्रणे यांच्यातील उत्पत्तीविषयीची अपरिचित परंतु अभिनव नव्हे अशी चर्चा; ३. परिवर्तनाविषयीची चर्चा; ४. वृद्धी आणि क्षय यांच्याविषयीची चर्चा; ५. स्थलांतराविषयीची चर्चा; ६. गतिमान वस्तूंमध्ये शक्य असलेल्या वेगांची प्रमाणे; ७. महत्तम आणि लघुत्तम यांच्यामधील भेदाविषयी.

ज्या प्रकारच्या समस्यांवर शास्त्रार्थ करण्यात येत असे त्यांचे एक उदाहरण असे : साक्रेटिस इतर कुणी नव्हे, पुढील विधान करीत आहे : "सॉक्रेटिस खोटे बोलत आहे."

दुसरा विषय असा : एकाचवेळी एकाहून अधिक देवदूत एकच जागा व्यापू शकतील का ?

एक साधारणपणे कठीण असे गुणाकाराचे उदाहरण :

CCC × LVIII × VI = ?

ह्याचे उत्तर : (MML ××× VIII)

पायऱ्या अशा :

CCC × VI = MDCCC
XL × VI = CC × L
VIII × VI = × LIII

MML ××× VIII

(दशमान पद्धतीप्रमाणे हे गणित असे आहे : ३४८ × ६)

ऑक्स्फर्डचे शास्त्री बोलताना किती काळजीपूर्वक शब्दयोजना करीत याचे एक उदाहरण :

इ. स. १२६६ मध्ये ऑक्सफर्डचे तीन शास्त्री, तिसरा हेन्री ह्या राजाकडे एक परवानगी मागायला गेले. शहराभोवतालच्या तटामध्ये एक दरवाजा बसविण्याची परवानगी त्यांना हवी होती. राजाने त्यांना विचारले, 'तुम्हाला काय पाहिजे ?'

पहिला शास्त्री : आमची विनंती अशी आहे, की शहराच्या तटातून जाण्यायेण्यासाठी एक दरवाजा बनविण्याची परवानगी आम्हाला असावी.

दुसरा शास्त्री : नाही. **दरवाजा बनविण्याची** परवानगी आम्हाला नको. कारण दरवाजा बनविणे ही प्रक्रिया आहे आणि तिची परवानगी आम्हाला मिळाली तर आम्हाला कायमचे दरवाजा बनवीत रहावे लागेल. आमचा दरवाजा कधी बनणार नाही. तेव्हा आम्हाला **बनलेला दरवाजा** पाहिजे.

तिसरा शास्त्री : नाही. आम्हाला **बनलेला दरवाजा** नको. कारण **बनलेला** दरवाजा अगोदरच कुठेतरी अस्तित्वात असणार. तो भलता दरवाजा आम्हाला नको.

तेव्हा राजाने त्यांना सांगितले, की तुम्ही आता जा आणि तुम्हाला काय पाहिजे ते पक्के केल्यावर परत या.

तीन दिवसांनी त्यांचे एकमत झाल्यावर ते परतले. त्यांनी आपली विनंती अशी मांडली :

आम्हाला दरवाजा बनविणे सिद्धीला देण्याची परवानगी पाहिजे. (We ask permission that the making of a gate might be made.)

राजाने ती त्यांना दिली.

ऑक्स्फर्डच्या एका आचार्यांचा विद्यार्थ्याला उपदेश :

तुम्ही अमर असल्यासारखे अध्ययन करा; तुम्ही उद्याच मरणार आहा असे समजून जगा.

अनुक्रमणिका

यशवंतराव चव्हाण

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी : शास्त्र आणि शस्त्र

महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध विद्वान तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा या महिन्यात ८० वा वाढदिवस साजरा होत आहे याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन ! या निमित्ताने त्यांच्यासंबंधी गेली ५० वर्षे माझ्या मनात वसत असलेला आदरभाव व्यक्त करण्याची महत्त्वपूर्ण संधी मला मिळालेली आहे.

मी तर्कतीर्थांना प्रथम पाहिले ते १९३० च्या कायदेभंगाच्या आंदोलनात. कराड येथील कृष्णेच्या घाटावर भरगच्च गर्दीच्या एका सभेत, वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेचा एक तरुण शास्त्री महात्मा गांधींच्या असहकाराच्या चळवळीस आपले प्रेरणादायक विचार मांडीत होता. उघड्या अंगावर बंगाली पद्धतीने घेतलेली खादीची शाल, चेहऱ्यावर विद्वत्तेचे प्रखर तेज, अशी त्यांची मी पाहिलेली मूर्ती मला आजही आठवते. आणि त्यांच्या त्या दिवशीच्या व्याख्यानातील एक वाक्य माझ्या मनात कायमचे घर करून राहिले आहे. ते सांगत होते, " मी माझ्या गुरूंच्या पायाशी बसून सहा शास्त्रांत पारंगत झालो आहे. आणि आता मला या शास्त्रांचे रूपांतर शस्त्रांत करावयाचे आहे. ही मोठी शास्त्रे आता शस्त्रे बनली नाहीत, तर हिंदुस्थानात कायमची गुलामगिरी राहील. " भारताच्या पारतंत्र्याची कारणमीमांसा इतक्या थोड्या व नेमक्या शब्दांत केलेली मी पूर्वी ऐकली नव्हती. त्या चळवळीत त्यांचा माझा परिचय झाला. पुढे क्रमाक्रमाने परिचयाचे रूपांतर राजकीय सहकार्य व हळूहळू गाठीभेटीत व पुढे मैत्रीत झाले.

गेल्या पन्नास वर्षांच्या या काळात त्यांच्याशी माझा निव्वळ राजकीय संबंध आला असे नव्हे तर, त्यांच्या साहित्यिक, सांस्कृतिक कार्याशीही माझा संबंध येत गेला. शास्त्रीबुवांचे व्यक्तिमत्त्व हे एक स्वतंत्र शैलीचे आकर्षक व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांचा जसा भारतीय संस्कृती, इतिहास, साहित्य व तत्त्वज्ञान यांचा गाढा व्यासंग आहे तसाच मार्क्सवादी व इतर पाश्चिमात्त्य तत्त्वज्ञान व इतिहासाचा खोल अभ्यास आहे. या सर्व व्यासंगातून जे व्यक्तिमत्त्व उभे राहते, ते एक प्रकारचे अपूर्व असे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्या व्यक्तिमत्त्वाला तीक्ष्ण बुद्धिमत्तेची व समतोल विचारशक्तीची झालर लागली आहे.

त्यांच्या जीवनामध्ये राजकीय विचारांची वाढ एका विशिष्ट पद्धतीने झाली आहे. १९३० साली ते गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे सैनिक होते. १९४० च्या आधीच मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या मानवतावादी आतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा त्यांनी स्वीकार केला. १९५० नंतर राजकारणाचा समतोल त्यांनी साधला असे मला वाटते. पण ह्या सर्व कालखंडात त्यांची जीवनदृष्टी सुसूत्र अशीच राहिली. करुणा आणि मानवतावाद यांवर आधारलेली राष्ट्रीयता व वैचारिक क्रांतीची तितिक्षा, त्याचप्रमाणे सामाजिक व आर्थिक समतेसाठी मनात उठलेला कल्लोळ ही त्यांची वैशिष्टचे आहेत. विद्वत्तेमुळे कधी कधी येणारा एकांगीपणा शास्त्रीजींच्यामध्ये कधीच दिसला नाही ; याचे कारण त्यांची बौद्धिक निष्ठा वैचारिक प्रामाणिकपणावर अवलंबून आहे. जे विचाराने स्वीकारले ते पडेल ती किंमत देऊन त्यांनी आचरिले आहे. आपल्या विचारश्रद्धेसाठी त्यांनी अनंत कष्ट सोसले आहेत. १९३०–३२ च्या आंदोलनात भोगलेला कारागृहवास, रॉयवादाचा, अत्यंत कठीण काळात पुरस्कार करताना सहन करावी लागलेली अप्रियता त्यांनी आनंदाने सहन केली आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक क्रांतिकार्याची महनीयता महाराष्ट्राच्या बुद्धिमंतांना मानावयास लावण्यात त्यांचा महत्त्वाचा पुढाकार होता. ते आपल्या विचारांतील भिन्नता व्यक्त करतात; परंतु त्यात कटुता कधीच नसते.

गेली वीस वर्षे त्यांनी साहित्य-संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष व विश्वकोश कार्याचे प्रमुख संपादक म्हणून जे कार्य केले आहे ते मराठी भाषेच्या विकासाच्या इतिहासातील एक प्रमुख कार्य म्हणून गणले जाईल. विश्वकोश व साहित्य-संस्कृती मंडळाचे कार्य सुरू करावे असा निर्णय मी मुख्यमंत्री असताना महाराष्ट्र सरकारने घेतला त्यावेळी हे काम कोणावर सोपवावे

अनुक्रमणिका

असा प्रश्नच माझ्यापुढे उभा राहिला नाही. कारण तेव्हा तर्कतीर्थांसारखी सुयोग्य व्यक्ती माझ्या नजरेपुढे उभी होती. आणि २० वर्षांनंतर मी मागे वळून पाहतो, तेव्हा ती एक अतिशय उचित अशीच गोष्ट झाली असे मला नेहमी वाटते. त्यांचे धर्मकोशाचे कार्य तर सर्व भारतीय विद्वानांना विदित आहे.

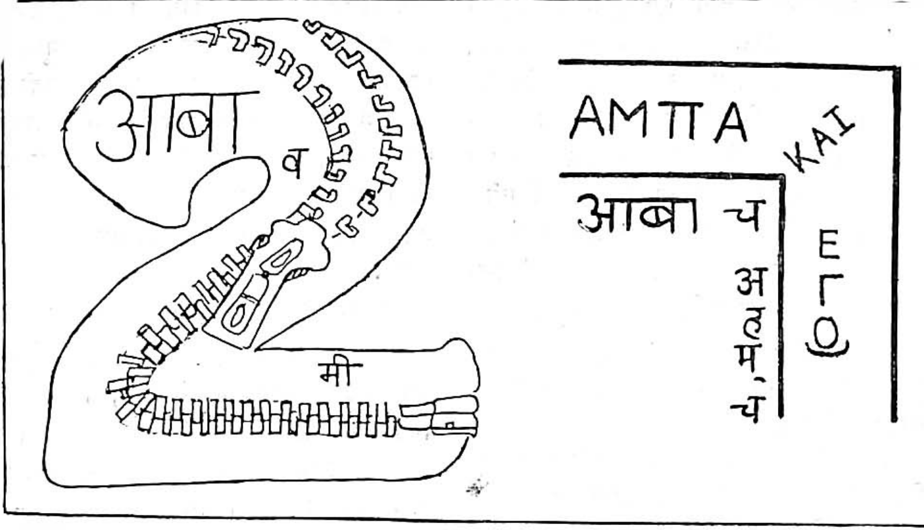
तर्कतीर्थ एक उत्तम गृहस्थी आहेत तसेच प्रेमळ मित्रही आहेत. त्यांच्या घरी अनेकवेळा जाण्याचा मला प्रसंग आला आहे. त्यांच्या कै. पत्नी हयात असताना त्यांच्या संसारातील आतिथ्यशील पाहुणचार मी अनेकदा घेतला आहे. ते गृहस्थी असले तरी त्यांचे मन खालच्या पातळीवर कधीच नसते. ते नेहमीच तत्त्वचिंतनात गर्क असलेले दिसतात.

शास्त्रीजींशी झालेले संभाषण म्हणजे एक बौद्धिक मेजवानीच असते. म्हणून अशी संधी मी वारंवार उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न करतो. माझ्या या सवयीमुळे काही मंडळी ते माझे गुरू व मी त्यांचा शिष्य असे सुचविण्याचा प्रयत्न करीत असतात परंतु त्यांचे माझे गुरुशिष्याचे नाते नाही; तर तें आहे एका थोर विद्वानाच्या चाहत्याचे व जिव्हाळ्याच्या स्नेहाचे.

महाराष्ट्राला आज अभिमान व आनंद आहे की तर्कतीर्थांच्या कर्तृत्वाचा विद्वान आमच्यांत अजून क्रियाशील आहे. आज आपल्या प्रिय पत्नीच्या निधनानंतर ते थोडेसे एकाकी वाटतात; परंतु त्यांनी आपले मन कामात व्यग्र ठेवले आहे आणि एका अर्थाने आपल्या गुरुदेवांसारखेच जीवन ते व्यतीत करीत आहेत असे वाटते. मी स्वतःला एका अर्थाने भाग्यशाली समजतो, की अशी तोलामोलाची विचारवंत व्यक्ती सहकारी व मित्र म्हणून मला लाभली. या मैत्रीबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम्
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ।।

— श्रीमद्भगवत्गीता : ११ : १८

ओळख

मी मधुकर, आबांच्या चार मुलामुलींमधला थोरला मुलगा. आबांची ८० संपली. माझी ५१ संपली. आबा रहातात यंत्रयुगात शिरणाऱ्या हिंदुस्थानांत वाईला कृष्णातीरी. मी रहातो यंत्रयुगानंतरच्या अमेरिकेत; भारतात २९ वयापर्यंत होतो; सध्या तात्पुरता जर्मनीत कामानिमित्त वसतीला आहे. आबा कामानिमित्त भारतभर हिंडतात. मी मधून मधून अमेरिकेला वाऱ्या करतो. मी धंद्याने आहे अभियंता (Engineer) व तांत्रिक व्यवस्थापक (Technical Manager). माझे शिक्षण तंत्रशास्त्र, घनस्थिती पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र या विषयांत झाले आहे. आबांचा धंदा ... अं ... कोणास ठाऊक ? चट्‌दिशी एक असे वर्णन सापडत नाही. पण मला माहीत आहे, ते विद्वान आहेत; लेखक आहेत; समाजशास्त्रज्ञ व राज्यशास्त्रज्ञ आहेत; कोषकार आहेत हे तर प्रसिद्धच आहे; घरात व दारात मैलभर आवाज पोचेल असे गर्जक वक्ते आहेत; ... ... एनर्जि सिस्टिमस् प्रायव्हेट लिमिटेड कंपनीचे अध्यक्ष आहेत ... ... अलौकिक द्विपदी–प्रवासी वा टायरी–प्रवासी आहेत ...... थोडक्यात, महाचळवळे आहेत. बापरे ! विसरलो; ते औषध पण देतात !

अपचनापासून तो वेडेपणापर्यंत सर्व रोगांवर त्यांना औषधोपचार माहिती आहेत. ते तावडीत सापडेल त्याच्यावर अनेकवेळा उपचार करतात व तो न बधल्यास त्याची हळुवार निर्भर्त्सना करतात. आबांचा एक भाचा आहे; तो स्वतः वैद्य आहे; त्याचे नाव यशवंत उपासनी. यशवंता एकदा मला व आबांना बोरीबंदरवर भेटला. आबा, मी अमेरिकेहून आणलेली त्यांची आवडती, केंट झुरकत होते. यशवंता त्याच्या तब्येतीचे गाऱ्हाणे आबांना सांगत होता. यशवंता म्हणाला, "खरं सांगतो आबा, अगदी बरे नाही." आबांनी उत्तर दिले, "सिगरेट फुंकत जा, तब्येत बिघडेल नाही तर काय होईल ?" भाचाला मामांकडून परदेशी सिगरेट हवी होती. बिचारा

यशवंता ओशाळला. आबांनी एक पुन्हा दीर्घ झुरका घेतला ! आबांचे थोरले बंधू वैद्य वेणीमाधवशास्त्री, आमचे अण्णा. ते महान धन्वन्तरी; त्यांच्या वैद्यकीय यशाने डॉक्टरांचे डोळे दिपतात. पण त्यांची आयुर्वेदावर धर्मशास्त्रासारखी अपरिवर्तनीय श्रद्धा. त्यांना आबांची काही डोळस, काही आंधळी, आयुर्वेदातील लुडबुड पसंत नाही. ते म्हणतात, "आबांना संस्कृत कळते याचा अर्थ चरक समजतो असे नाही." मला या दोघाही भावांचा आयुर्वेद अगम्य आहे व माझा अपरिवर्तनीय शास्त्रांवर विश्वास नाही. तरी देखील कौटुंबिक सलोख्यासाठी म्हणतो : ... "त्रिदोष मानतो, पण त्रिफळा आवरा."...

आबांना अनेक मित्र आहेत. त्यातले एक प्रो. ए. बी. शहा. त्यांना मी एकदा विचारले, "आपल्या भारतात सर्वविद्यावाचस्पती (Polymath) कोण ?" ते म्हणाले, "कोणीऽ नाही. चुकलो, आबा आहेत." याचा अर्थ असा, की मलाच केवळ नाही तर इतरांना देखील आबा प्रचंड दिसतात. म्हणून 'जग व डॉ. आईन्स्टाईन' या बार्नेटच्या पुस्तकनामानुसार 'आबा व मी' असे या लेखाचे नाव ठेवले आहे. गेली २२ वर्षे आबांचा व माझा घनिष्ठ सहवास संपला आहे. पण तीन अक्षांची (3D) पृथ्वी आर्मस्ट्रॉंगला चांगली कळली चंद्रावर गेल्यानंतर ! तसेच बहु-अक्षांचे आबा मला अमेरिकेहून आता चांगले कळत आहेत.

मी आईन्स्टाईन नाही हे माझ्या अप्रसिद्धीवरून तुम्हाला माहीत असणारच. पण मुले आईन्स्टाईनसारखीच क्षकिरणी असतात. त्यांना बाप कळतो. मुलांना बाप नुसता 'दिसत' नसतो. मुले जाणण्यासाठी कान, जीभ आदी सर्व इंद्रिये समतोल वापरतात. बाप त्यांच्या रोमारोमांत जाणला जातो. मुलाला दिसलेला बाप धादांत असतो. पाश्चात्त्य कुटुंबात पाहुणा आला आणि त्याने जर घरातील लहान मुलाला, "काय रे, तुझे बापाविषयी काय मत आहे ?" असे विचारले तर सरासरी बाप थिजतो वा थरकापतो. बापाचे वाभाडे पोर जितके जालीम काढील तितके हितशत्रूदेखील काढणार नाहीत. हिंदी मूल बापाच्या धाकाने वा सांस्कृतिक लाजरेपणाने कदाचित् उघड मत देणार नाही. पण हे खरे की नागव्या राजाकडे मिरवणुकीतील पोरच बोट दाखवते ! हल्ली पाश्चात्त्य जगात चक्कर मूल मानसवैद्याकडे आल्यास तो अनेकवेळा मुलाला घरी पाठवतो व आईबापांना उपचाराला बसवतो. बापाचे प्रचंड महत्त्व यावरून लक्षात येते. थोर माणूस घरी कसा वागतो यामध्ये जनतेला पुरातन कालापासून गोडी आहे या जाणीवेतून मी हा लेख लिहिला आहे. अनेक केवळ स्तुतिपर परीक्षणांपेक्षा तो वेगळा असेल.

प्रथम मंगलमूर्ती व नंतर कसरती :

दारचे आबा व घरचे आबा वेगळे आहेत. थोर माणसे काय, सामान्य माणसे काय; घरी वेगळी, दारी वेगळी. पण थोर माणसे विशेषतः बाहेरच्या जगात सर्कशीतल्या कसरत्यासारखे वागतात. एका पाटणीखाली वर्षोवर्षे घरात संचारणाऱ्या लोकांना मात्र थोर माणूस साधा पोशिंदा असतो. बाप असावा लागतो प्रेम करणारा, पोषण करणारा. तो तसा नसेल तर गप्प बसवूनही मुले कुरकुर करतात. जशी सगळी मुले बापाला ओळखून असतात तसे सगळे बाप मुलांना टरकले असतात. समंजस घरात दोघेही त्याचा पत्ता एकमेकाला लागू देत नाहीत. येवढ्या प्रस्तावानंतर मी सांगतो आमचे लहानपणी आबा मला कसे भासले ते. लहानपणी आम्हा भावंडांना मला, सुमनला, मालूला (वासू फार नंतर जन्माला आला.) आबा म्हणजे प्रेमळ, मृदू, न रागावणारे, रसाळ गोष्टी सांगणारे, प्रवासी पण परतताना फळे व मेवा आणणारे, आईशी नेहमी ममतेने बोलणारे, कोणाच्याही कसल्याही प्रश्नांना योग्य बिनचिडके उत्तर देणारे, पडल्यास जखमेस मलम लावणारे, पोट वा डोके दुखल्यास काढा देणारे व काहीही होत नसले तरी त्रिफळा घ्यायला लावणारे असे मातृहृदयी मंगलमूर्ती होते. जगाच्या कोठल्याही वाङ्मयात मी अजून न वाचलेल्या, कदाचित त्यांनी स्वतःच काही निर्माण केलेल्या कथा त्यांच्याकडून ऐकल्या आहेत. 'सुसुल सुसुल डुलक्या मारी' ही एका ससाची तशी कथा मी विसरणार नाही. धर्माला पाणी पिऊ न देणाऱ्या यक्षाने विचारलेले प्रश्न तर कधीही विसरणार नाही. भारतीय प्राचीन वाङ्मयाची गोडी माझ्या कानामध्ये अजून टिकून आहे. गोष्टी सांगणारा बाप ही मुलांना मिळालेली दैवी भेट असते. भारतात धपाटे न मारणारा बाप तर अतिदैवी भेट !

आबांनी धपाटा मारलेला आठवत नाही. जर धपाटा कधी मारलाच असेल तर त्यांच्या आधिभौतिक व पारमार्थिक सर्व अधिष्ठानालाच तडा गेला असे त्यांना वाटले असेल !

पण आम्ही वाढत असताना हळुहळु लक्षात यायला लागले, की आबाही आमच्याबरोबर बदलत आहेत. माझी समजूतही वाढत होतो. आणि आबांमधले बारीक दोष दिसायला लागले व त्यांतले काही जाचायला लागले. तेराव्या वर्षी मला चांगले लिहिता व भारदस्त वाचता येऊ लागले आणि 'दृष्टिकोण'ही येऊ लागला. आबा कायम प्रवासात असत. गृह-उपस्थितीची नोंदणी जर ठेवली असती, तर वार्षिक परीक्षेस (बापत्वाची जर परीक्षा घेतली तरचाच प्रश्न आहे) बसण्यासाठी लागणारी परवानगीच माझ्या आईने—म्हणजे आबांच्या मुख्याध्यापिकेने—नाकारली असती. घर म्हणजे कायम बाहेर पडण्यापूर्वीची मुलांची तालीम. बापाची, उपस्थितीखेरीज, दोन महत्त्वाची कर्तव्ये असतात. प्रेम द्यायचे व मूल्ये द्यायची. ती त्यांनी तशी फार चांगल्या नेकीने पाळली. स्वातंत्र्यपूर्व काळच्या जलद घडणाऱ्या सामाजिक व राजकीय घटनांबरोबर आबा बदलत होते. जुन्या शास्त्री-परंपरेतील आबा अगदी क्रांतिकारक-विचारी अशा रॉयिस्ट चळवळीत ओढले जात होते व ताणले जात होते !

परंपरागत मध्ययुगीन संस्कृती व बुद्धिवादी पाश्चात्त्य संस्कृती यांची मानसिक तडजोड करताना त्यांना शंकरासारखे फार नाचावे लागले. मूळचे अलिप्त आबा हळुहळु घरी वा दारी हिमालयावर राहू लागले. आमचे मंगलमूर्ती आता अलिप्त शिव बनले. आमची सती विचारे, " काय हो, तेथे वर कसे काय चालले आहे ? आमच्यात केव्हा येणार ?"

मध्ययुगातून यंत्रयुगात

आबांचा जन्म एकोणीस व विसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर खानदेशातील पिंपळनेर नावाच्या गावात झाला. त्या काळी रात्री गावात अंधार व घरात मिणमिणता तेलाचा दिवा असे. केवळ श्रुती व स्मृती संपून शतके होऊन गेली होती, पण आधुनिक पुण्या—मुंबईच्या यंत्रसंस्कृतीचा तेथे पत्ता नव्हता. श्रुतिस्मृतीचे जग म्हणजे केवळ नादब्रह्म. आबांच्या जन्माचे जग मध्ययुगीन शेतीवाल्यांचे व पोथ्या वाचणाऱ्या ब्राह्मणांचे होते. पोथ्या व इतर हस्तलिखितांच्या जगात लेखन आणि वक्तृत्व आणि पांडित्य यांची वाढ सुरू होते. वळणदार हस्ताक्षरांचे, शुद्धलेखनाचे फार महत्त्व वाढते. व्याकरणातील पंडित व्याकरणातील चूक काढून तत्वज्ञानातल्या पंडितांना या जगात फार हसतात. पण प्रवचने, कथा-पुराणे यांची मानवी ओढ संपलेली नसते. आबांच्या जन्माच्या वेळेस प्रवचनपटू व कीर्तनकारांचा महाराष्ट्रात मोठा संचार होता. श्रवण व वचनभक्त थोड्या लेखन व वाचनभक्तांबरोबर साहचर्याने रहात. नादब्रह्मात अक्षरब्रह्म मिसळत होते. मी जटाधारी वीतरागी बटूचे, तेराव्या वर्षी वाईला आल्यानंतरचे आबांचे चित्र पाहिले आहे. ते मी पाहिले आणि दया आली. लहान बाळचेहऱ्याचे पोर खेळायच्या वयात जटाधारी मुनी बनले होते. ख्रिश्चन कॅथलिक चर्चमध्ये संगीतमंचकात (choir) मुख्य गाणाऱ्या मुलाचे पूर्वी वयात येताना आवाज बिघडू नये म्हणून खच्ची-करण करत असत. त्या गवई कॅथलिक पोराचे चित्र विस्कळितपणे दिवास्वप्नासारखे माझ्या मनःचक्षूंपुढे तरळून गेले.

मी पोथ्या, विशेषतः हस्तलिखिती पोथ्या प्राज्ञपाठशाळेत कोणी बघत नसताना हाताळल्या आहेत. सुंदर वळणदार, क्वचित रंगीत अक्षरे मी जेव्हा हात लावी तेव्हा ती जणू जिवंत होत. गुटेनबर्गने आधुनिक छापखाना प्रबोधनकाळी शोधला आणि छपाई जग येऊ लागले. आधुनिक निर्णयसागरी पोथ्यांच्या अक्षरांतला गोड स्पर्श आता संपला ! नुसती तटस्थ डोळ्यांनी बघायची ती चिन्हे म्हणजे मुळाक्षरे बनली. ज्ञान वाढू लागले; त्याबरोबरच वर्तमानपत्रे व पुस्तके वाढली. जग, विशेषतः पुण्या—मुंबईला, छापब्रह्मात विलीन झाले !

वाईला जटाधारी बटू लक्ष्मण नारायणशास्त्री मराठ्यांच्या प्राज्ञपाठशाळेत १९१४ च्या सुमाराला आला. जटा विंचरण्यापासून स्वामींनी त्याची निगा केली. नंतर लक्ष्मण शास्त्रीबुवा झाले. नंतर नारायणशास्त्री स्वामी झाले. काही लोक म्हणाले, लक्ष्मणाने त्यांना स्वामी केले. ते खरे नाही. नैष्ठिक ब्रह्मचारी नारायणाचे तार्किक फुलपाखरू म्हणजे स्वामी ! या स्वामींचे, केवलानंदांचे गुरुकुल त्या

काळी दुभंगलेले होते; राष्ट्रीय शिक्षणवाले विरुद्ध परंपरागत शास्त्रीय शिक्षणवाले यांचे तट होते. आबा त्यातून तसे अलिप्त होते. ते महान नैयायिक होत होते. पूजाअर्चेला आबा वेळेवर आले नाहीत तर स्वामी कानाडोळा करत. इतर विद्यार्थ्यांच्या पक्षपाताच्या तक्रारीला स्वामी दाद देत नसत. स्वामींच्या संन्यासाश्रमाच्या अगोदरच लक्षात आले होते की लक्ष्मण विदारला आहे! तो महान जुना शास्त्री आहे पण नवीन राष्ट्रीय जगातही तो पुण्या-मुंबईच्या आधुनिक विश्वात धुरीण होऊ शकेल असे आबांच्याबाबत स्वामींच्या लक्षात आले असेल. त्यांनी स्वतःच्या घरात बंडखोर जणू पोसला होता. गांधींनी देखील त्यांच्याजवळ नेहरू नावाचे बंडखोर तसेच पाळले होते. गांधींच्या ग्रामोद्योगाची विल्हेवाट धरणे व कारखान्यांची संस्कृती वाढवून नेहरूंनी केली. शास्त्रीबुवा प्राज्ञपाठशाळेचे धुरीण संकोचाने राष्ट्रीय चळवळीच्या धुरिणांच्या आग्रहाखातर झाले. राष्ट्रे छपाईच्या जगानंतर निर्माण होतात, हे प्रसिद्ध आहे. पुण्या-मुंबईच्या आधुनिक यंत्रयुगाच्या प्रभाती आबा भारले गेले. गुटेनबर्गने निर्माण केलेल्या छपाईच्या मुळाक्षरी जगतातील पुणे, मुंबई ही शहरे प्रखर नक्षत्रे होती. वर्तमानपत्रे, मासिके, त्रैमासिके, छोट्या पुस्तिका, मोठे ग्रंथ आता छापखान्यात जशी कारखान्यातून बिस्किटे बाहेर पडावीत तसे पडू लागले होते. लेखक व वक्ते यांचा मान वाढू लागला होता व बहुश्रुत प्रवचनकारांचा जम कमी होत होता. टिळक राष्ट्रीय चळवळीचे पुढारी झाले होते. पण केसरीचा छापखाना व गीतारहस्याशिवाय टिळक कोण हा प्रश्न भविष्याने विचारला असता! टिळक छपाईसंस्कृतीचा तारा होते. छपाईसंस्कृतीत लेखनाला वाजवीपेक्षा महत्त्व येते. कान-डोळ्यांमधला समधातपणा सुटतो. यांत्रिक बुद्धिवादाला महत्त्व येते. मी या बुद्धिवादाला यांत्रिक का म्हणतो हे माझा लेख संपता संपता वाचकाला कळेल याविषयी मला आशा आहे. सामान्य जनतेचा, विशेषत: ग्रामीण मध्ययुगीन जनतेचा या बुद्धिवादी लोकांबद्दल मोठा दांडगा विश्वास नसतो. वक्तृत्व नसलेले, मोठे लेखक नसलेले, फार मोठा युक्तिवाद न करणारे गांधी आले आणि सामान्य जनतेने त्यांच्यावर विश्वास टाकला. माध्यम पंडित मॅक्लुहन एकदा म्हणाला होता की, "छपाईने हृदय व डोके यांच्यात भेद केला आणि मॅकिॲव्हेलीपासून सुरू झालेल्या या भयंकर जखमेने युरोपला अजून ग्रासले आहे."

आबांना टिळक आदर्श त्यांच्या वडलांमुळे प्रथमत: झाले. आबांना त्यांचे वडील बाळाजी म्हणत, "लक्ष्मण, तू टिळकांच्या गायकवाडवाड्यात जाऊन व्याख्यान दिलेस तर तुला मी हुषार समजेन." मॅकिॲव्हेलीला भग्न इटली जोडायचा होता. टिळकांना प्रांत-विदीर्ण भारत जोडून स्वतंत्र करायचा होता. आबा टिळक व गांधी दोघांकडे ओढले गेले, त्या ओढीत उपरणे सुटून सदरा आला. टिळक यंत्रयुगवादी होते. गांधी यंत्रयुगविरोधी ग्रामोद्योगी अर्थशास्त्राचे प्रवक्ते होते. टिळकांनंतर गांधी आता राष्ट्रीय पुढारी बनले होते. आबा गांधींकडे ओढले गेले. पण ते आकर्षण मोठे जबरीचे नव्हते.

गांधींना अस्पृश्यता निवारणाला सनातन्यांविरुद्ध युक्तिवाद पाहिजे होता. परंपरेतले पण बंडखोर शास्त्रीबुवा त्यांना उपयोगी पडले. माझ्या जन्माच्या वेळेस मी येणार या भीतीने की काय, किंवा गांधींच्या प्रेमाने असेल, ते तुरुंगात गेले! पण नंतर ५ वर्षांत भारतीय राजकारणात मानवेंद्रनाथ रॉय आबांना दिसले. रॉय होते टिळकोत्तम. टिळकांची त्यांना वाणी नव्हती, पण टिळकांनी जेवढे लेख लिहिले तेवढे रॉयसाहेबांनी ग्रंथ लिहिले. शिवाय रॉयसाहेब साहेब होते! रॉयसाहेबांचा महाराष्ट्रात फार मोठा बुद्धिवादी वर्ग अनुयायी होता. त्यांच्यामध्ये आबा रमले व धुरीण झाले. या काळात आबांनी जडवाद व हिंदुधर्मसमीक्षा ही तर्ककर्कश पुस्तके लिहिली. युरोपमधल्या समाजवादी, असाम्यवादी बुद्धिवाद्यांचे हे लोक भारतीय प्रतिबिंब होते. ते १९३५ ते स्वातंत्र्यसाल १९४७ पर्यंत चकचकत राहिले. आबांना टिळकोत्तम दिसले आणि आबा बंदी झाले. माझ्या मते जायबंदी झाले. बंदी झाले, कारण त्यांचा गांधीजींकडेही ओढा होता. पण अ मधून ब मधून क ही फारशी प्रकाश न पाडणारी कारण-साखळी त्यांच्या पायांत पडली. कठोर बुद्धिवादात तडजोड नसते; नुसती तड असते. त्यांचा प्रकाशपुंज कण असतो किंवा लाट असते. १९३० मध्ये पुंजीय-भौतिकी आली आणि या द्वैताचा अंत झाला, पण युरोपमधल्या बुद्धिवाद्यांना व तत्त्व-

अनुक्रमणिका

ज्ञान्यांना हतबुद्धता आली. हिंदी बुद्धिवाद्यांना त्याचा पत्ता लागला होता; पण न गोंधळता ते उबदार अ ब क ला चिकटून राहिले. आबा एकदा म्हणाले, "आम्हा रॉयिस्टांचा कुत्रादेखील तर्क भुंकतो." आबांचे याच काळात धोतर गेले व यंत्र-युगाचा गणवेष म्हणजे पँट आली. आबांना गांधींचा त्याग करावा लागला. आबा जायबंदी झालेले मला वाटले, कारण पक्षविसर्जनानंतरही मॅक्लुहनने सांगितलेल्या जखमेतून त्यांचे व्यक्तित्व तसे संपूर्ण बरे झाले नाही.

डोळा व कान यांच्या लेखनसंस्कृतिपासून सुरू झालेल्या भेदाचे साधे उदाहरण म्हणजे पूर्वीचे 'वचन देणारे' आता निशापाणी न करता 'लिहून' देऊ लागतात. कारखानदारीच्या जगतात या भेदाची खिंड तयार होते. सरकारी अधिकारी कागदाच्या ढिगामागे लपतात. बघा ना आबाना कोठेही : ग्रंथ-संग्रहालयात, बैठकीच्या खोलीत, गाडीत, बसमध्ये मित्रांकडे ते पुस्तकात असतात, नाहीतर पुस्तकां-जवळ असतात. त्यांच्या गुरुवर्य स्वामींनी देखील धर्मशास्त्रकार काण्यांना पार्लमेंट सोडा पण कोष पुरा करा म्हणून सांगितले. तीन अक्ष (3D) व या चार अक्षी सुंदर पार्लमेंटच्या जगातून लेखक होऊन म्हणजे दोन अक्षी कागदी जगात किडया-सारखे शिरा असा जणू तो संदेश. पण या लोकांना हसायचे कारण नाही. आता पुण्या-मुंबईला, वाईला-देखील प्रातःकाळची शुद्धी करताना वर्तमानपत्र लागते ! अमेरिकन मूलदेखील मुळाक्षरांच्या लाह्या न्याहारीला दुधात घालतात. मुळाक्षरे, गणवेश, सैनिक, कारखान्यांतील यंत्रे यांतला प्रगतीचा अक्ष (Axis) एकच आहे. साचीवपणातून उत्पादन ! उत्पादनासाठी तज्ञ लागतात आणि डोळे व कान यांची किंबहुना सर्व-इंद्रिय-मंडळाची (Sensorium) विभागणी करावी लागते. यंत्रयुगापूर्वी भूमिका (Role) करणारी माणसे यंत्रयुगात नोकऱ्या करायला लागतात. भूमिकेत नोकरी व विरंगुळा यांचे मेण होते. आता विरंगुळचाचा वेळ वेगळा असतो. म्हणजे यंत्रयुगातली माणसे भंगलेली असतात. भंगलेल्या माणसाचे सर्वांत सुंदर उदाहरण म्हणजे सर्कशीतला कसरती.

चला सर्कशीत ! तेथे दोन प्रकारची माणसे मुख्यतः सापडतील. कसरती व विदूषक. तारेवरचा कसरती तटस्थ, गंभीर, शेलाटा, साजऱ्या पोशाखाचा, थाटाच्या चालीचा, तोल साधणारा, बिनचूक हलत्या तारेवर चालणारा थोडक्यात तज्ञ असतो. विदूषक प्रेक्षकांत मिसळणारा, भावना व्यक्त करण्यास न लाजणारा, मुखवटा घातलेला, गबाळ्या पोशाखाचा, सदोष चालीचा, कधीकधी तारेवरून चालून कसा-बसा सटकणारा थोडक्यात सामान्य असतो. त्याची सदोष चाल व चमत्कारिक चेहरा हा त्याच्या सायान्यतेवर केलेला अतिशयोक्ती अलंकार आहे. कसरती तज्ञ म्हणून भंगलेला व विदूषक सामान्य म्हणून पूर्ण असतो. मी लहान होतो तेव्हा (व अजूनही) मला सर्कस आवडे. पण सर्वांत आवडे विदूषक. मला विदूषकाला, आबा दिवास्वप्नांत उंच तारेवर अनेकवेळा दिसत. सतीला दिसलेले शिवसुद्धा माझ्या उंच तारेवरच्या कसरत्यापेक्षा वेगळे नाहीत. बुद्धिवाद्यांच्या यांत्रिक तणावाने आबांनी सिगरेटही सुरू केली. आत्मा जसा शरीरे बदलतो तसे त्यांनी त्याकाळी पोशाख बदलले ! व ते म्हणत गीतेतील वचनानुसारच ते आहे. पण मला माहिती होते मंगलमूर्ती सूट घालवून आत्मा बदलवत होते.

दुसरे महायुद्ध

वाईला १९४० साली मी द्रविड हायस्कूलमध्ये जाऊ लागलो. आबांनी वाईला पुण्याहून थोड्या महिन्यांत तेथला धर्मकोश हालवला, पण आबांचा मुक्काम तसा वाईला थोडाच. आबांनी आमच्या घरी अप्पा साठे नावाचा तरुण गृहस्थ त्याच्या कोवळ्या वयापासून सांभाळला होता. आबांच्या अनुपस्थितीत तो आमचा पालक बनला होता; त्यांच्या उपस्थि-तीतही तो आमचा प्रतिपालक होता. आमच्यावर अप्पाची अपूर्व माया होती. माझ्या आईचे व त्याचे महाचिवट मंगल सख्य होते. अप्पाचा पोशाख बगळ्याच्या तलम पंखासारखा असे. तो काटेकोर हिशेबी, दिलदार, उत्तम संघटक, कार्यक्षम, सहकारी व पुढारपण घेऊन कामे करणारा होता. पण अप्पा शिवीगाळ करणारा, परदोषांबद्दल कठोर निंदा करणारा, तिखट, चिडखोर व स्त्रीजातीविषयी कमी आदर असलेला पुरुषी अहंकारी. अप्पाविरुद्ध तक्रार करायला आबा थाऱ्यावर नसत. हिटलर

विरोधी व कॉंग्रेसविरोधी राजकीय चळवळीत रॉय-वाद्यांच्या बाजूने प्रचार करण्यात ते गुंतले होते. बौद्धिक व राजकीय बंडखोर, अस्खलित वक्ते, ग्रंथकार, लेखक व अल्पसंख्याक म्हणून ते महाराष्ट्रात चमकत होते. प्रखर बुद्धीचे जडवादी व हिंदुधर्माची तिखट समीक्षा मार्क्सिस्ट पद्धतीने करणारे पुरोगामी विचारवंत म्हणून त्यांची मुख्यतः निंदा व थोडा गौरव मला ऐकू येत होता. घरी जेव्हा आबा काही-काही वेळेस सुटाबुटात दिसत तेव्हा मी भांबावे व क्वचित दूर जाई. पण हळूहळू भीड मोडत होती; मी त्यांना सद्यःपरिस्थितीवर प्रश्न विचारी; ते माझ्याशी चर्चा करत. मी शाळेतल्या पुस्तकांच्या बाहेरचेही विषय वाचायला शिकू लागलो होतो. युद्धानिमित्त आता जगाचा नकाशाही उत्तम समजत असे. निरनिराळे इझमही समजायला लागले होते. जर्मन तत्वज्ञ हेगेल आधुनिक सरकारला पृथ्वीवरचा चालता परमेश्वर माने हेही कळले होते. वाईगावात अनेक ब्राह्मण, मग ते जमीनदार वा दुकानदार वा वकील वा इतर कोणीही असोत, हिटलरच्या प्राथमिक विजयाने आनंदत होते. सदावर्त्यांच्या गंगापुरी पेठेतल्या दुकानात मी तेलसाखर अनेकवेळा आणायला जाई; मी तेथे गप्पा मारत बसलेल्या लोकांना हिटलर वंशद्वेशी असून तो जिंकल्यास भारतीय लोक गुलाम होतील असे सांगे ; मग ते मला हसत. मग मी चिडून सांगे, सेव्हॅस्टोपोलला रशियाने नवीन शोधलेली तोफ आहे ; तेथपर्यंत हिटलर आल्यास त्याची दाणादाण होईल ; मग ते माझी टर उडवत. माझी शाळेतही थट्टा होई. आता माझ्या शाळेत माझ्या सवंगड्यांत मी आबांसारखाच अल्पसंख्याक झालो होतो. गांधीवाद्यांत स्थान नाही म्हणून मी गेलो संघात ; मला तेथे फार चांगले मित्र मिळाले. पण मग घरातले तर्कतीर्थ मला विचारायला लागले, " 'हिटलर' व 'गुरुजी'त काय फरक ?" व मी झालो त्रिशंकू !

आबा ४३ साली काविळीने खूप आजारी पडले. प्रवास संपला. सगळे घर काळजीने चुर झाले. आबा आरशात सारखे स्वतःच्या डोळ्यांकडे बघत. मला त्या काळी रोग व मृत्यू यांची मोठी जाणीव नव्हती. पत्रीसरकारने एका रात्री कोर्टाला आग लावली. कोर्टाच्या लाल आगीने वाई गाव लखलखले होते. आबांच्या डोळ्यांतली पिवळी झाक त्या लालीत मी बघितली आणि मी जणू मेलो. त्या रात्री आबांची तब्येत चिंताजनक होती, पण आबा बरे झाले. आबा आजारात नेहमी शांत. आबा एकदा जिन्यातून पडले आणि पाय मोडला; आमची सती त्यांना भयंकर दुःख असताना खुळ्यासारखी हसली ! आबा तिच्यावर रागावले नाहीत. आदर्श रुग्ण म्हणून आमचे वैद्यराज काका त्यांना बक्षिस देतात. माझ्या मते केवळ भावाच्या प्रेमासाठी आबा आडुळशाच्या रसाचे पींप प्यायले व त्यांनी हिरड्याचे ढीग खाल्ले. श्रद्धेने नियमित औषध, पथ्य-पाणी करणारी, दुःख गिळणारी, भोवतालच्या शुश्रूषकांना व नातेवाईकांना धीर देणारी आबांच्या-सारखी व्यक्ती पाहिली आहे म्हणूनच माझा विश्वास आहे. आमचा प्रतिपालक अप्पा याच्या अगदी उलट; त्याचे डोके दुखायला लागले तर सगळ्या कुटुंबियांना ॲस्पिरिन घ्यावे लागे ! आबा काविळीतून बरे झाले आणि आबांच्या प्रकृति-स्थापनासाठी आम्ही सगळे थोडे महिने पांचगणीला रहायला गेलो. आबांनी त्या काळी संस्कृत काळजी-पूर्वक मला शिकवले. रामचन्द्रिका नामरूपावली १० दिवसांत पाठ केली व थोड्या आठवड्यांत एक छोटी धातुरूपावलीही संपवली. आबांनी माझी खूप स्तुती केली. अशी तोंडावर स्तुती करण्याचे मात्र आबांच्या हातून हळूहळू कमी कमी होत होते. हिंदी बापाची काहीतरी चुकीची समजूत आहे की स्तुतीने मुले बिघडतात ! आणि स्तुतीला मोठा खर्चही पडत नाही !!

'लिटल प्रोफेसर' नावाचा, टी. आय. नावाच्या अमेरिकन कंपनीचा, अंकगणित शिकवणारा एक सांख्यिक (Calculator) आहे. त्याच्यावर रंगी-बेरंगी बटनांचा सर्कशी प्रोफेसर चितारलेला आहे. मुलाचे उत्तर चुकले, की तो 'चूक', पुन्हा चूक झाल्यास आर्जवी आवाजात 'पुन्हा कर' व पुन्हा पुन्हा चुका झाल्यास आवाज न बदलता 'पुन्हा कर' म्हणतो व शेवटी बरोबर उत्तर आले, की 'छान बबडा !' म्हणतो व आनंदी गाणेही म्हणतो. तो कावत नाही; हजारवेळा चुकले तरी कावत नाही. तो विद्यार्थ्यांच्या चुकांची वा गुणांची यादीही करत नाही. परंपरा नसलेल्या घरातील मुले, भावना

दुखावल्यास बिचकणारी मुले, बारीक शारीरिक मेंदूतील दोषांची मुले, थोडक्यात सामान्य मुले, ज्यांच्याबाबत सामान्य मास्तर आशा सोडतात, अशी मुले– आज अमेरिकेत शिकत आहेत. प्रजाशिक्षणात विजेच्या पेनसिलीने कारखानदार, तंत्रज्ञ व विज्ञानी अमेरिकेत क्रांती घडवत आहेत. त्याला मोठा विरोध कोणाचा होता तर पालकांचा व शिक्षकांचा. पालकांना सांख्यिकाची भीती होती व शिक्षकांना कदाचित पोटापाण्याची भीती वाटे. विश्वविद्यालयीन मानव्यपंडित अजूनही ३० वर्षांच्या आयसी (Integrated Circuit) क्रांतीनंतर लाकडी पेनसिली तोंडात घालून चावत आहे ! ते आहेत लायनो टाईपच्या छपाईतले सुरवंट ! या लोकांनी खरे आधाढीवर रहायला पाहिजे. पण मानव्यपंडितांना तंत्रज्ञ व विज्ञानी गेले ५०० वर्षे प्रगतीच्या मार्गावर ढकलत आहेत म्हणूनच या जगाला आशा आहे. आबा लहान मुलांना 'लिटल प्रोफेसर', पण इतरांना तटस्थ गुरुवर्य असतात. ते त्या काळी तैलबुद्धी, घृतबुद्धी व बुरणुसबुद्धी असे विद्यार्थ्यांचे वर्गीकरण मनात करीत. ते निंदक मुळीच नाहीत, पण ते बुरणूसबुद्धीच्या लोकांशी जरूरीपेक्षा जास्त तटस्थ रहात. मी फार भाग्यवान ! माझे वर्गीकरण घृतबुद्धी म्हणून मी गृहीत धरले होते; आबांनी माझी समजूत बदलण्याचा प्रयत्न केला नाही. मला सगळ्यांत वाईट वाटले असते जर त्यांनी मला डालडाबुद्धी म्हटले असते तर !

वाईला आमच्या घरी पाहुण्यांची गर्दी कायमची. पाहुण्यांच्या झुंडी येत. माझी आई, अप्पा व प्राज्ञपाठशाळेतले सर्व अधिकारी पाहुणचारात प्रसन्न रत असत. सर्व प्रकारचे राजकीय पुढारी येत; प्रखर बुद्धिवादी, विशेषत: रॉयवादी ठाण मांडत. मी आवती-भोवती असे. माझी समजूत जोरात वाढत होती. पण बुद्धिवाद्यांचे आमच्याकडे लक्ष नसे; आमच्या आईकडे जेवायला फार चांगले म्हणून तिच्याशी मात्र ते प्रसन्न गोड बोलत असे त्याकाळी मला वाटे. एकाही आबांच्या मित्रांनी आम्हा मुलांना विचारले नाही, "तुम्हाला काय वाटते ?" पण भारतीय घर म्हणजे कोष असतो. मुले अळीची फुलपाखरे होतात; पण कोषातल्या इतरांना हे असे कसे होते याचा पत्ता नसतो. पाणी वा चहा लागल्यास मात्र 'अरे मधूऽऽ इकडे ये' असे मी फार वेळा आबांच्या मित्रांकडून त्याकाळी ऐकले आहे. आमच्या सतीला पन्नाशीनंतर हळूहळू आबांच्या मित्रांच्या घरांत येण्याजाण्याचा मान मिळायला लागला. यात जसा आबांचा दोष आहे तसा त्यांच्या मित्रांचाही ! आबांशी ह्या काळात माझ्या खाजगी चर्चा मात्र वाढू लागल्या होत्या. मी तत्त्वज्ञानही गंभीरपणे वाचे. ऐतिहासिक पद्धती, भाषाविश्लेषण व विज्ञानविश्लेषण ह्या तिन्ही तत्त्वज्ञानात्मक पद्धतींत गोडी आली होती. थोडेबहुत कळे. इपिमिनिउसचा विरोधाभास 'सगळे क्रीटन्स खोटारडे असतात'; पर्मिनाईउसचे इंद्रियगोचर भ्रामक जग; सॉक्रेटिसचे संवाद; कांटचे काही विरोधसमुच्चय (Antinomies) इ. वाचत होतो. जे थोडे कळे, त्यांतले काही क्षुद्र वाटे; काही रम्य वाटे. मला आता विशेष 'दृष्टिकोण' येत होता. पण आबा शाबासकी देत नसत. त्यांना वाटे मी लुडबूड करतो ! पण त्या काळी कांटचा अवकाश विरोधीसमुच्चय वाचला आणि लक्षात आले, कांट भौतिकींत लुडबूड करतो ! पण त्या काळी कळत नव्हते की कांट तत्त्वज्ञानातील फार उच्च पायंडावाला आहे. माझ्या बुद्धीतले दोष आबांना कळत होते; त्यांना मी अती उथळ वाटे. ते मला सहन करत, पण त्यामुळेच मला त्यांचा राग वाटे. मी ज्यावेळेस सारखा 'का ?' विचारे, तेव्हा एखादे वेळेस त्रासून म्हणत, "सर्व 'कां'चा अंत 'कसे' मध्ये शहाण्या माणसाने केला पाहिजे". शब्दांचे निरनिराळ्या संदर्भात निरनिराळे अर्थ होतात. मला त्याकाळी अनेक अर्थ पेलवत नसत. आबा काही वेळेस चिडत. आपल्याला समजलें आहे की नाही हे तपासण्यासाठी परावर्तन ही क्रिया फार उपयोगी पडते. मी व आबा अनेकवेळा एकमेकाला त्याकाळापासून आरसा करू लागलो होतो. पण तत्त्वज्ञानाची चर्चा करताना मात्र मी मला आबांच्या आरशात कुरूप दिसू लागलो.

जोरदार आबा, कमकुवत मी

मी द्रविड हायस्कूलमध्ये १९४० साली शिरलो. १९४७ साली शालान्त झालो. या काळात मला वेळेप्रमाणे काही विषयांत अभ्यासासाठी आबा मदत करीत. इतिहास मला अप्रिय होता; कारण सन,

नावे, गावे लक्षात रहात नसत. बुद्ध कोठे जन्मला हे आबांनी विचारल्यास कधीही आठवले नाही. मला त्याकाळी सध्या ज्याला Q तंत्र म्हणतात त्याचा शोध लागला; हिमालयाच्या पायथ्याशी असे मी म्हटले, की कपिलवस्तु नामक शहरात बुद्धाचा जन्म झाला हे आठवायचे. मला Q तंत्र शोधावे लागले, कारण आबा एखाद्या वेळेस झोपेत देखील उठवायचे व विचारायचे 'बुद्ध कोठे जन्मला ?' मला परीक्षेत यश चांगले होते. पण भीती कायम बसली. तेव्हापासून अजून परीक्षांची स्वप्ने पडतात. परीक्षेला उशिरा गेलो; कागद संपले; शाई संपली वा परसाकडला लागली ! फ्रॉईडचीही परीक्षा आली म्हणजे फाटी व्हायची व तो परीक्षा स्वप्नांनी जर्जर होता हे आता कळते व आपण विचित्र नाही याचा आनंद वाटतो. ४५ साली हिटलर संपला; ४६ साली जपान दोस्तांना शरण गेला व ४७ साली स्वातंत्र्य-प्रभात झाली. आबा काही काळ स्वस्थ झाले, पण त्यांचा पिंड सामाजिक व राजकीय ! ते अस्वस्थ होते. त्यांना सापाने वेढल्याची स्वप्ने पडत; 'मेलो, मेलो' म्हणत रात्री उठत. ४७ साली मी शालांत झालो, पण शंकरशेट शिष्यवृत्ती मिळाली नाही म्हणून खट्टू झालो. आबा म्हणाले, 'फळावर लक्ष ठेवू नये !' मी म्हणालो, 'श्लोक म्हणू नका !' मला राग आला.

त्याच सुमारास ते मधून मधून फुशारकी मारत, "मी शेळी मारायची तयारी करून वाघ मारायचो; तुम्ही वाघ ... ..." मी म्हणे, "समजले, वाक्य नका पूर्ण करू" मग मी आणखी खट्टू होई. आबांना काय कळणार ? कधी शिक्षण-गिरणीत शिकले नाहीत; ते गुरुकुलांतले ! मला त्यांच्या बुद्धिवादी मित्रांत स्थान नव्हते. आबांची तटस्थ वृत्ती हळूहळू वाढत होती. मला त्यांनी अनेक वर्षे 'बाळ बोलेल व कमीपणा येईल, किंवा बाळाला कठोर बुद्धिवादी खरचवटतील' या भावनेने दडवलेच होते. मी माझ्या शंकरशेटशिष्यवृत्ती न मिळाल्याने झालेल्या पराभवामुळे खचलो होतो. आणि मग ते मला धार्मिक सुभाषिते व तत्त्वज्ञान पाजू लागले. माझा राग वाढला. मधूनच म्हणत, "तू महत्त्वाकांक्षी आहेस; महत्त्वाकांक्षा रोग आहे; ठेविले अनंते तैसेची रहावे." मी मग मात्र भडके. मला सहा अध्यायांपर्यंत गीता माहिती होती. रणांगणावर व्याकुळलेल्या अर्जुनाला एका कलृप्तिबाजाने मारलेल्या त्या मला बाता वाटल्या होत्या. मी म्हणे, "मला थोतांड सांगू नका. माझ्या प्रवृत्तिअश्वांना तुमचा युक्तिवाद समजत नाही. सगळी तत्त्वज्ञाने मला पोकळ आहेत."

विश्वविद्यालयात शिरण्यापूर्वी आबांनी माझ्यावर स्फोटक गोळा फेकला ! ते म्हणाले, "तू जर मानव्यामध्ये व विशेषतः संस्कृतमध्ये शिरणार असशील, तर मी तुझ्या विश्वविद्यालयीन शिक्षणासाठी खर्च करू शकणार नाही. माझ्याजवळ फक्त दीड हजार रुपये आहेत. मला मुलींचीही शिक्षणे करायची आहेत. हिंदुस्थानातले मानव्य शिक्षण जुनाट आहे. ते भाकरी देत नाही; मला म्हातारपणचे बघायला हवे. तू विज्ञाने व तांत्रिकीकडे जा." मी विरोध केला. माझ्या प्रियशिक्षकांनीही आबांना निरोप पाठवून माझ्या मताला पुष्टी दिली. आबा मला बधले नाहीत. मी हट्ट सोडला. पण त्याचवेळेस लक्षात आले की आपण कमकुवत मनाचे आहोत. मी दोन वर्षे फर्ग्युसन महाविद्यालयात व साडेतीन वर्षे इंजिनियरिंग महाविद्यालयात पुण्याला घालविली आणि अभियंता झालो. माझे माझ्या शिक्षणात, गोडी कमी म्हणून फार लक्ष नव्हते. मी मानव्यविद्या गोडीने वाचत राहिलो. आबा पुण्याला मला भेटायला येत व मी सुट्टीला वाईला जाई तेव्हा नेहमी चर्चोत्सुक असत. पुष्कळ वेळा अगदी परीक्षेच्या वेळी भेटायला येऊन आईन्स्टाईन असे का म्हणाला वा हायसेनबर्ग असे का म्हणाला असे विचारीत. मग मात्र त्यांना घालवायचे कसे हेच मुख्यतः माझ्या डोक्यात असे !

पन्नास सालाच्या परिसरातला काळ होता. एकांगी मार्क्सिस्ट पद्धतीने लिहिलेल्या हिंदुधर्मसमीक्षेनंतर आता संकल्पनांच्या विकासावर आधारलेली वैदिक संस्कृतीची समीक्षा ते करू लागले होते. त्यांनी त्याकाळी वैदिकसंस्कृतीच्या विकासावर पुण्याला तीन व्याख्यानमाला गुंफल्या, मी त्या ऐकल्या. अमोघ वक्तृत्व व पांडित्य मी असे कधी एकत्र अजून जगात ऐकलेले नव्हते. भारतातला हा प्रचंड माणूस माझा बाप हे कळून खूष झालो व थिजलो. वैदिक संस्कृतीचा विकास झाला की

अनुक्रमणिका

केवळ वाढ झाली हे मात्र मला अजूनही कळले नाही. पण मी त्यांना तो प्रश्न कधी विचारला नाही. उगाच वाद कशाला ? मी हळूहळू तत्त्वज्ञान चर्चेतून निवृत्त होण्याचा प्रयत्न करत होतो. एखादे वेळेस ते स्वतःविषयी म्हणत, "मला गणित येत नाही. माझे मोठे नुकसान झाले आहे." 'माझे नशीब हे गणित शिकले नाहीत !' असे माझ्या मनात त्यावेळेस यायचे. मी त्यांना म्हणे,' बोलभाषा विज्ञानातील कठीण संकल्पना देखील फार चांगल्या पद्धतीने (शिस्त मोडूनही) समजावून देण्यास समर्थ आहेत." ते म्हणत, "आशा आहे तू गणित चांगले शिकशील आणि ती सत्ये आत्मसात करशील." माझे गणित श्रेष्ठ नव्हते; कामचलाऊ होते व अजूनही तसेच आहे. पण त्यावेळेस माझ्या हे मात्र लक्षात आले होते की विज्ञाने व तंत्रशास्त्रे इतकी पुढे गेली आहेत की महत्त्वाचे प्रश्न विचारण्यात कायम पटाईत असलेले तत्त्वज्ञ आता युरोपमध्येही मागासत आहेत. आबांना विज्ञान समजावून सांगण्याची माझी ताकदही मला अपुरी वाटत होती. आबांच्या व माझ्यामध्ये ज्ञानशाखातील अति-विशिष्टीकरणामुळे (overspecialization) खिंड पडत होती. आबा एकदा म्हणाले, "बाहेर झाडांकडे बघितल्याशिवाय पक्षी उडतो आहे हे कळत नाही. सगळ्या गत्या सापेक्ष आहेत. "पॉयन्कारने आईन्स्टाईनला पुष्टी दिल्यानंतर युरोपमध्येही असेच तत्त्वज्ञ म्हणायला लागले होते हे खरे आहे. पण मॅक्सवेलच्या समीकरणातून केवल-गति मोजण्याची आशा शास्त्रज्ञांना आईन्स्टाईनपूर्वी आली होती हे मला कळले होते; म्हणून आईन्स्टाईनचे वैशिष्ट्य आहे हेही मला त्याकाळी माहिती होते; पण मी आबांना ते कसे समजावून सांगणार ? शिवाय मला फोकाल्टचा लंबक माहिती होता आणि खोलीच्या बाहेर न बघता पृथ्वी गोल फिरते ते सांगता येते हेही माहिती होते. पण मी बोललो नाही. पॉपरने एके ठिकाणी तक्रार केली आहे, की तत्त्वज्ञान्यानी आधुनिक विज्ञाने तपासायची शिस्त धरली नाही म्हणून विश्वाविषयी खोल प्रश्न विचारण्याची कांटिअन परंपरा बुडत आहे. आबांना ही जाणीव चांगली आहे. पण त्यांच्या आरशात मी अनेक वर्षे कुरूप दिसल्यामुळे मी त्यांच्याशी तत्त्वज्ञानसंवाद काही काळ मंद केला होता; तरीदेखील अमेरिकेत आल्यावर माझा आत्मविश्वास वाढला व गेली कित्येक वर्षे आमचा पत्रव्यवहार ९० टक्के तत्त्वज्ञान व इतर १० टक्के ऐहिक अशा पद्धतीने पुन्हा चालू आहे.

अमेरिकेत जाण्यापूर्वी तीन वर्षे मी मुंबईत अणुकेंद्रात अभियंता म्हणून होतो. या काळात मला यशे आली, अपयशे आली. अपयशांत फक्त आता इतिहास दिसतो; कडवटपणा मुळीच राहिला नाही. आबांनी माझे १९५६ साली माझी अगोदर संमती न घेता लग्न ठरवले. अप्पा व सतीने मधूला काही कळत नाही; कु. इंदू दातार नक्षत्रासारखी मुलगी आहे व 'मधू समंजस आहे' या विचारांनी आबांना पटवून निर्णय केला. समंजस मी शेवटी हो म्हणालो; माझे कल्याण झाले, व दोन्ही घराण्यांची अब्रू वाचली. आबा नित्य पारीखांकडे तंबू ठोकलेले. मला व सतीला पारीखांचा हेवा वाटायचा. कृष्णार्जुनांसारखी त्यांची मैत्री होती. पारीखांचे वय मोठे व माझा अपरिपक्वपणा मोठा व आम्हा दोघांचेही जाडे 'अहम्' होते. मी दूर गेलो. पारीखांशी व्यक्तिगत संबंध ठेवण्याचे प्रोत्साहन लहानपणापासून मिळाले असते तर मी मानवी संबंधातील नाजुकता लवकर शिकलो असतो. पण भारतीय घर मुलांसाठी मानवी संबंधांची मोठी तालीम नसते. आज आबा वाईला पारीखांशिवाय– वृंदावनाला महाप्रस्थानानंतर कृष्ण जसा एकटा येऊन राहिला तसे राहिले आहेत. माझी सर्वांत प्रिय बहीण सुमन हिला टाळ्यामध्ये दोष असलेले मूल जन्मले; ती कष्टी व कठोर झाली; अशा वातावरणात आम्हा दोघांचे संबंध बिघडायला लागले. आबांना म्हणालो, मध्यस्थी करून आम्हा दोघांत तडजोड करा. त्यांनी तटस्थतेचा निर्णय घेतला. मी खट्टू झालो. आमचे संबंध आता गोड आहेत; पण त्याला लागले एक पर्व. या सर्व घटनांकडे बघता असे कोणाच्या लक्षात येईल की मी कमकुमत व्यक्तित्वाचा मुलगा आहे. माझे काका सत्ता गाजवणारे, अप्पा ताबा गाजवणारा, सुमन कठोर आणि ज्या आबांच्या मित्राजवळ गेलो ते भेटले जबरदस्त. आणि बघा ना माझे तटस्थ महाप्रचंड आबा! मी काय करू ? मी पळालो

अनुक्रमणिका

अमेरिकेत. हिंदुस्थान सोडला नसता तर माझे पिट्ट पडले असते. पण खरे सांगू का अमेरिकेत गेलो? माझे प्रबंध प्राध्यापक प्रो. वाग्नर यांची पहिली सलामी झाली आणि मी पायात शेपटी घातली !

दोन छावण्या

मी अमेरिकेत आलो आणि आबांच्या नैमित्तिक जीवनावर पडदा पडला. पत्रव्यवहार व अधून मधून भेटी यांनी मी आबांशी संगत ठेवण्याचा निकराचा पण पुष्कळ वेळा केविलवाणा प्रयत्न करतो. दहा-हजार मैलांचे भौगोलिक जबरदस्त अंतर खट्टू करणारे असते. आबांच्या स्वभावाची अधिक वैशिष्टये, व त्यांचे व्यक्तित्त्व व जीवनतत्त्वज्ञान मी पुढील लिखाणात सांगत आहे. यात माझा अहम् वाटलेला दिसेल. मी आबांना व्याख्यान देताना दिसेन. आबांची वैशिष्टये व त्यांचे थोडे बारीक दोषही दिसतील. अहो, आबा हाडामासाचाच माणूस आहे !

आबा मला अगदी लहानपणी मी मुळाक्षरे शिकताना मंगलमूर्ती दिसले असे मागे मी म्हटले आहे. शिवाने मंगलमूर्ती माणूस आणि हत्ती जोडून केले. मंगलमूर्ती व्यासापुढे लेखक (Scribe) म्हणून बसले. प्लेटो सॉक्रेटिसचा लेखकू होता. पायथॅगोरस, सॉक्रेटिसने काहीही 'लिहिलेले' नाही. व्यासानेही काहीही 'लिहिले' नाही. मध्ययुगातल्या पांडित्याचे मंगलमूर्ती हे रूपकाने व प्लेटो हा खरोखरी 'दर्शनकार' आहेत. ग्रीकांनी व भारतीयांनी याच काळात केवळ संख्या, मुळाक्षरे व संकल्पना याच्या आधारे काव्ये, नाटके, गणिते, तत्त्वज्ञाने निर्माण केलीत. मुळाक्षरी-संस्कृतीत मी इंद्रियमंडळाचा वा काना-डोळयाचा भेद होऊन मनुष्य भंजित व्हायला लागतो असे या लेखात पूर्वी म्हटले आहे. मंगलमूर्ती हा लेखक या अर्थी व त्याच्या जन्माच्या दंतकथेतूनही भंजित आहे. आबा प्लेटोसारखे पिंडाने क्लासिकल ! कांटपर्यंत त्यानी सहज मजल मारली; रसेलपर्यंत ते थोडया कष्टाने पोचले, पण पॉझिटिव्हिस्टांपासून मात्र ते वेगळे राहिले. मी तत्त्वज्ञ नाही; पण मला माझ्या अंतर्मनी हे पक्के कळलेले आहे. विज्ञानाला शेवटचा क्लासिकल म्हणजे आईन्स्टाईन; आबांची त्याच्यावर अंतिम श्रद्धा. पण पुंजीयभौतिकीने क्लासिकल विज्ञानाचा अंत केला व आता ती आईन्स्टाईनच्या प्रकाशगतीच्या सिद्धांताचा अंत करायला टपली आहे. आबा पॉझिटिव्हिझमने व पुंजीयभौतिकीने चक्रावून गेले आहेत.

आबांनी कायम प्रश्न मला विचारला आहे : ग्रीक हिंदुस्थानात आले, पण त्यांच्यामुळे आपल्याकडे विज्ञान का वाढले नाही ? मी आबांना एकदा नुकतेच सांगितले की विज्ञान 'मोजण्यातून' निर्माण होते व ग्रीकांमधला मातबर तत्त्वज्ञानी वर्ग, ॲरिस्टॉटलखेरीज, मोजण्याविरुद्ध होता. अंकगणित; बीजगणित, थोडे ज्योतिष आपल्याकडे आले; बुद्धाच्या मूर्ती ग्रीक दिसू लागल्या; ग्रीकांजवळ विज्ञान 'नव्हते.' त्यांच्याजवळ लंबक होता व पाणघडयाळदेखील होते. पण त्यांनी गुरुत्वाकर्षणाचा सातत्य-अंक 'ग' व आवाजाचा वेग काही शोधला नाही. आर्किमिडीजला त्याचे विज्ञानग्रंथ लिहिण्याची लाज वाटली होती ! तत्त्वज्ञान्यांना मुळाक्षर, संख्या व संकल्पना यांतून केवळ सर्व जग निर्माण करायचे होते. ग्रीक काय दगड भारताला विज्ञान देणार ? आबांना माझ्याविषयी कीव आली, "अमेरिकेला जाऊन माझा मुलगा एवढा शिकला; पण उथळ राहिला." ते जणू म्हणाले, 'बाळ बोलला !'

आबांनी मला अनेकवेळा विचारले आहे : आईन्स्टाईन म्हणतो "वस्तुमानामुळे अवकाश वाकतो. म्हणजे काय ?" मी अनेक प्रकारे समजावून सांगितले पण माझी ताकद कमी पडली. पण मी एकदा म्हणालो "अहो, रबराचा तक्ता घ्या. त्यावर आलेखासारख्या उभ्या आडव्या रेषा काढा. आता रबरावर जड गोळा ठेवा; त्या रेषा गोळयाच्या जवळ वाकडया झालेल्या दिसतील. आता रबर विसरा व नुसत्या वाकडया आलेखी रेषा मनात आणा व नंतर त्या रेषा विसरा आणि फक्त गोळा मनात आणा." आबांच्या क्लासिकल आत्म्याची तृप्ती झाली.

आबांचे सैद्धांतिक विज्ञानाचे ज्ञान विशेषतः आईस्टाईनपर्यंतच्या विज्ञानाचे ज्ञान अबोल पण पक्के आहे. सगळा तपशील उत्तम समजला नाही तरी अंतश्चक्षूंत प्रचीती आहे. खार झाडावरून उडी मारताना उड्डाणरेषेचे अचूक गणित करते; ते गणित तिला सांगता यायचे नाही एवढेच. पण

पुंजीय भौतिकी मात्र त्यांनी अंतःचक्षू वापरून समजावून घेतली नाही म्हणून ते व्यवहारी आयुष्यांतही खड्ड्यात पडले. मी मागे म्हणालो आहे की पुंजीय भौतिकीत प्रकाशपुंज कण की लाट, विद्युत्पुंज कण की लाट हा प्रश्न उरत नाही; या द्वंद्वाचा अंत होतो. नौखालीत हिंदुमुसलमान दंगलीत एका सुरेवाल्याला एक माणूस भेटला व त्या सुरेवाल्याने विचारले, "तूं हिंदू का मुसलमान ? " तेव्हा फाटी होऊन तो माणूस म्हणाला, "अरे, मी न्हावी आहे !" पुंजीय भौतिकीला हे उत्तर अमवी तार्किक वाटेल असे आहे; ॲरिस्टॉटलच्या अनुयायांना अजून ते पटलेले नाही. याच अडचणीतून " तू रॉयचा अनुयायी का गांधींचा अनुयायी ? " या प्रखर विदारक प्रश्नाला त्यांनी खिन्न होऊन मी 'रॉयचा अनुयायी' हे उत्तर दिले व ते पँट घालून दृढ केले. त्यांनी पुंजीय भौतिकीचे मर्म समजावून घेतले असते तर ते म्हणाले असते, "अहो, मी तर्कतीर्थ आहे !"

मी आबांना नेहमी सांगतो : लहान कणांसाठी पुंजीय भौतिकीला प्रतिस्पर्धी असलेले दुसरे विज्ञान नाही. ती भौतिकी शुद्ध प्रयोगवादी आहे म्हणून वैज्ञानिक आहे. आईन्स्टाईनला सापेक्षता सिद्धांताबद्दल नोबेलपारितोषिक मिळालेले नाही; पुंजीयभौतिकीतल्या प्रकाश-विजेच्या परिणामाबद्दल (Photoelectric effect) मिळाले आहे. याचे कारण नोबेलमंडळ सिद्धांताच्याबाबत बक्षिसे देऊन काही वेळेला मागे हास्यास्पद ठरले होते. किंवा सिद्धांतांत चूक सापडल्याखेरीज विज्ञानात प्रगती शक्य नाही हे सर्व शास्त्रज्ञांना कळते. धादांतता (Realism), आगम (Induction) व आईन्स्टाईन वियोजन (प्रकाशाचा अत्युच्च स्थिर वेग) ह्या तीन तत्त्वांचा आश्रय घेऊन १९६५ साली सूक्ष्मकणांसाठी बेलचा सिद्धांत आला व तो बरोबर का चूक याचे प्रयोग झाले. पुंजीय भौतिकेचे भवितव्य बेल बरोबर का चूक यावर चिंताजनकपणे अवलंबून होते. बेलच्या सिद्धांताप्रमाणे सूक्ष्मकण वागत नाहीत हे प्रयोगाने आता निष्पन्न केले आहे. आज १९८० साली आईन्स्टाइनचे वियोजन धोक्यात आले आहे. पुंजीय तत्त्वज्ञानाला धादांतता म्हणजे सत्य जग बाहेर तटस्थ बघणाऱ्याच्या पुढे असते हे तर मान्यच नाही. क्लासिसिस्ट आबांना मी याविषयी अनेकवेळा लिहिले आहे. ते तटस्थ आहेत. बघणारा सूक्ष्म बघताना सूक्ष्म बदलवतो हे आता सर्व शास्त्रज्ञांना मान्य आहे. पण पॉझिटिव्हिस्ट तत्वज्ञान्यांशिवायचे तत्त्वज्ञानी त्या सत्यापासून अलिप्त आहेत. मी आबांना एकदा म्हणालो, "हायसेनबर्गचे अनिश्चिततत्व सांगते की उर्जा (Energy) भागिले काळ हा भागाकार, काळ जेव्हा शून्याजवळ पोचतो, तेव्हा अनंत होतो व अजस्र स्फोट होतो," ते म्हणाले, " म्हणजे काय होते ? " मी म्हणालो, "अहो, म्हणजे जग निर्माण होते. " मला 'का ?' फार वेळा विचारू नये म्हणणारे आबा तेव्हा म्हणाले, " असे का ? " मी म्हणालो, " अहो हायसेनबर्गचा शिपाई बघत नसला म्हणजे सगळचा 'का' चा अंत होतो. त्या जवळ जवळ शून्य वेळेच्या सुमारास तो शिपाई न्याहरीला जातो व त्यावेळेस विज्ञानातले व समंजसपणाचे कायदे निसर्ग मोडतो. आबांना खुळचासारखे झाले व ते म्हणाले, " ॐ " !

खरोखरच नुसत्या तत्त्वज्ञानाच्या चर्चा आमच्या पत्रव्यवहारात असतात का असा संशय आतापर्यंतच्या माझ्या लिखाणातून निर्माण झाल्यास आश्चर्य नाही. " कंपुचियात एक वेडसर पोलपेट नावाचा साम्यवादी राज्यकर्ता होता; त्याने राजधानी नॉपेन्हमधून सगळी माणसे बाहेर घालवून शहर रिकामे केले; निम्म्याच्यावर बौद्धभिक्षू ठार मारले व जवळ जवळ निम्मी कंपुचियाची प्रजा 'नवसमाज निर्मितीसाठी' साम्यवादाच्या वेदीवर आज खून, उपास व आजारामुळे मेली आहे " हेही मी त्यांना सांगितले आहे. ते म्हणाले, " अरेरे !" पण त्यांच्या प्रतिक्रियेवरून असेही लक्षात आले, की त्यांना व इतर भारतीयांना हे फारसे माहिती नाही. भारतीय माणसे सध्या इतकी स्वतःच्या समस्यांनी मेकली आहेत, की ती आता अंतर्मुख बनली आहेत. आशियात, आफ्रिकेत, दक्षिण अमेरिकेत लक्षावधी राजकीय कारणास्तव शरणार्थी बनलेले निराधार कुजत आहेत, पण भारतीय तटस्थ सुन्न आहेत. गांधी व नेहरू यांच्या काळचे आंतरराष्ट्रीय तटस्थ भारतराष्ट्र आता केवळ अक्षरशः तटस्थ राष्ट्र बनले आहे. आबा विचारतात, " गरिबी नाहीशी होईल का ? शांतता राहील का ?" मी आशावादी तंत्रज्ञ म्हणतो, " ते प्रश्न निगडित आहेत. शांतता आणि गरिबीमुक्ती दोन्ही शक्य आहेत व फार दूर नाहीत." माझ्या मते ह्या

अनुक्रमणिका

समस्येची यशस्वी फलश्रुती वैज्ञानिक व तंत्रज्ञच *करणार आहेत; मानव्यपंडित व सरकारे करणार* नाहीत. आबांना मी उथळ, 'माणसाची स्थिती' माहिती नसलेला व भाबडा आशावादी दिसल्यास मला आश्चर्य नाही. १९५६ साली सी. पी. स्नोने 'दोन संस्कृती' वर्णिल्या : शास्त्रज्ञ-तंत्रज्ञ विरुद्ध. मानव्य पंडित ! त्याने असेही सांगितले, की अति-विशिष्टीकरणामुळे या दोन संस्कृतींच्या भिन्न छावण्या निर्माण झाल्या आहेत व त्यांच्यातील गैर-समजाची खिंड हा मानवजातीला मोठा धोका आहे. पण आबांच्या व माझ्या प्रेमामुळे बाप-मुला-तील खिंड हळूहळू बुजली आहे.

निर्णय तहकुबी

आता मी आबांचे वैयक्तिक तत्त्वज्ञान व काही व्यक्तिविशेष यांच्याकडे वळतो. स्वातंत्र्य ४७ साली आले; निवडणुका झाल्या; रॉयवादी पक्षाच्या लोकांचे निवडणुकीच्या वेळेस हाल झाले व ते अनामत रक्कम जप्त होऊन पडले ! आबांना निवडणूक-संग्रामसभांमध्ये शेण व धोंडे यांचा मारा होई. एकदा ते लाथाबुक्यांचा मारा खाऊन घरी परतले. शांतपणे संध्याकाळी आम्ही मुलांनी हेगेलचा एक जाडा ग्रंथ वाचताना त्यांना पाहिले आहे. दुःख सहन करणारा व शूर बाप आम्ही धादांत पाहिला आहे. बघितला आहे. त्यांच्या तटस्थतेचा हा एक अर्थ मी विसरू शकत नाही. शूर बुद्धिवादी इतिहासात खूप आहेत; आबा आमच्या वर्तमानात आमच्या मुलांच्यापुढे जिवंत होते. आम्ही कुटुंबीय मात्र त्याकाळी भेदरलेले होतो; पण आबांनी आम्हाला धीर दिला. घरात भावनाविवश कुटुंबियांत अनेक वेळा स्फोट होत. आबा आकाशयान एंटरप्राईझमधल्या केवलबुद्धि-वादी डॉ. स्पॉकसारखे विचाराधिष्ठित चर्चा करून शांतता निर्माण करीत.

मित्रांच्या व हाताखालच्या सहकाऱ्यांच्या दोषां-कडे काणाडोळा त्यांनी कायम केला आहे. त्यांना दुसऱ्यांविषयी शंका आली तरी ते ती दाबून विश्वासानेच वागत. पण मी त्यांच्या तटस्थतेमुळे नेहमी कायम अस्वस्थ होतो व आहे. मला भारतीय साधू हे कोडे आहे. मला त्यांच्या-विषयी त्याच्या तटस्थतेमुळे रागही आहे. मला सेवातत्पर ख्रिश्चन परिचारिक मिशनऱ्याविषयी लोभ आहे. आधुनिक विसाव्या शतकाची बुद्धिवादी परंपरा 'निर्णय तहकुबी' (suspended judgement) सांगते. आबांचा 'निर्णय तह-कुबी' हा परवलीचा शब्द आहे. न्यायाधिशाची तटस्थता व निर्णय तहकुबीत न्याय मिळतो हे खरे आहे; पण निर्णय तहकुबीने न्यायालाही उशीर लागतो. व्यवहारात विशेषतः कौटुंबिक व कारखान-दारी आणि सरकारी व्यवहारांत त्यामुळे फार उशीरा निकाल लागतात. निकालांतील उशीर ह्यातील अन्याय भारतीय लोकांना फार जाचत नाही असे वाटते. व तेथल्या न्यायालयांना तर याची पर्वाच नाही ! अमेरिकन न्यायालयांत हल्ली या अन्यायाबद्दल जाणीव होताना दिसत आहे. 'निर्णय तहकुबीतून' आबांना थोडी अपयशे आहेत. भांडकुदळपणा हा पंडित-मेळाव्यांचा स्वभाव असतो; ते मेळावे चालवण्यात आबांचे यश मात्र मला असामान्य कायम वाटलेले आहे. आबांनी माझ्यापुढे लहानपणापासून शल्यविशारदाच्या ताट-स्थ्याचे कौतुक केले आहे. पण रोग्याशी आधुनिक मनोवैद्य ताटस्थ्य ठेवता ठेवता स्वतः मनोरोगी होतो हे प्रसिद्ध आहे. त्याने फार ताटस्थ्य ठेवले तर रोगी समजत नाही व कमी ताटस्थ्य ठेवले तर मनोवैद्य आजारी पडतो. याकरता तटस्थता मोड-ताना येणारा धोका आधुनिक मनोवैद्याला पत्करा-यलाच हवा. बघा ना, सध्या मेंदूवरच्या अतिसूक्ष्म शल्यक्रियेत रोगी व शल्यक्रियातज्ञ यांचे सहकार्य असते. त्याशिवाय ती शल्यक्रिया शक्य नाही. आजारी मेंदूशी शल्यक्रियेत तज्ञ मेंदूला बोलावे लागत आहे. यांत्रिक बुद्धिवाद्यांच्या तमाम ताटस्थ्याचा अस्त होत आहे.

आबांचे वडीलही मला वाटते तटस्थ होते. आबांची आई लहानपणीच वारली व आबांचे वडील तारुण्यातच विधुर झाले. वडिलांनी आई होण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी त्याला नैसर्गिक मर्यादा आहे. पण आबांचे वडील फार चाणाक्ष होते. लक्ष्मण ब्रह्मचारी होईल का याची त्यांना थोडी धास्ती होती. ब्रह्मचाऱ्याचा पराभव करायला कामदेवाला फार कष्ट पडत नाहीत याच्या कथा त्यांनी आबांना सांगितल्या आहेत. सतीला आबांनी बघितले आणि आबांच्या निखालस खाजगीपणाचा अंत झाला. आबा जर थोडे अतटस्थ असते तर आम्हा मुलांच्या दृष्टीने

ते कदाचित अधिक हितकर ठरले असते. आम्हा सर्वांचे नशीब पारीखांसारखा जबरदस्त मित्र आबांना भेटला. त्या मित्राने आबांचा बालेकिल्ला भेदून, "काय आबा, थोडी घेणार का ?" विचारले. म्हणूनच आमचे आबा मानव्यपूर्ण शंभू बनले !

आबांचा 'अभंगव्यक्तित्व' (Integrated Personality) हा एक आणखी परवलीचा शब्द. लेखक आबा अभंग असू शकत नाहीत. मंगलमूर्तिदेखील मी मागे म्हटल्याप्रमाणे चमत्कारिक अभंग आहेत ! काया-वाचा-मने अभंग साधणारी तज्ञ माणसे मला दयनीय वाटतात. मी आहे विदूषक ! मला तज्ञांविषयी आदर आहे,पण मला विदूषक लोकच साहचर्याला आवडतात. आबा फार पूर्वी पंढरपूरच्या विठोबाला ब्राह्मणांच्या मगरमिठीतून सोडवण्यासाठी न्यायालयात साक्षीदार म्हणून गेले होते. घनपंडित आबांना वकिलाने विचारले 'राम शब्दाची व्युत्पत्ती काय ?', आबांनी आयत्यावेळेस त त प प केले. माझ्या आयुष्यभर मी त त प प करतो आहे. मला एखादे वेळेस चूक करणारे आबा अभंग माणूस वाटतो. पूर्वीचे आबा म्हणजे जडवाद व हिंदुधर्माची समीक्षा करणारे तर्कतीर्थ. त्यांनी सोमनाथाची प्रतिष्ठा केली, मला फार आवडले. पण बुद्धिवादी मित्रांना फार राग आला ! आबा ज्ञानेश्वरीच्या पालखीबरोबर फिरतात असे मी अमेरिकेहून ऐकले आहे. मला ते फार आवडले. मी आहे पुंजीय भौतिकी-वादी. मला कण व लहर यात फरक नाही. जडवादी आबा व शास्त्रीबुवा या नीट वर्गीकरणाने मी त्यांचे व्यक्तित्व फाडू शकत नाही. शिवाय संपूर्ण माणूस हा मोठे शहाणपण व काही खुळेपण याचेही मजेदार मिश्रण असतो. त्यांचा पाय पडून एकदाच फक्त मोडला आहे असे नाही. मला ते नेहमी सांगत, 'मागच्याला ठेच पुढचा शहाणा !' दुसरे असेही ते मला बजावत की, 'हे मधू, तू ढांपण लावलेला एकलक्षी बैल आहेस, तू पर्यायांचा विचारच करत नाहीस !' पण एवढे त्यांना कळत असूनही, माझे लहानपणी वाचताना डोळे दुखत व ते त्यामुळे तिरळे होत ह्यासाठी मला काही त्यांनी चवकशी करून नेत्रतज्ञाकडे पाठवला नाही. ते एक दिवस मी त्यांच्याकडे तिरळे बघत असताना भडकले व म्हणाले, 'तू हस्तमैथुन करतोस म्हणून असे होते !' मी अनेकवर्षे वाचनातील डोकेदुखी उगाचच सहन केली; अमेरिकेत येईपर्यंत उगीच डोळे वाईट राहिले. लेखनसंस्कृतीतल्या माणसांमध्ये दुभंग व्यक्ती व हा मनोरोग (Schizophrenia) येतो हे माध्यम पंडितांचे मत प्रसिद्ध आहे. स्कित्सो माणूस भयंकर शंकेखोर असतो. आबा विश्वास टाकणारे, निःशंक व्यक्तित्वाचे. लोक त्यांचा फायदा घेतात व ते करू देतात. आबा स्कित्सो नाहीत. त्यांचे काही मित्र मी स्कित्सो पाहिले आहेत ! पण त्यांनी तरी देखील आबांना फार प्रेम दिले आहे; यातूनच मला आबांच्या पुढच्या आयुष्यातील यशाची खात्री वाटते. तटस्थतेतून यांत्रिकजगातील तणाव दुसऱ्याला वाटला तरी स्वतःला कमी होतो ह्यात थोडे सत्य आहे. आबा ८१ त शिरले यात मला त्यांच्या तटस्थतेतीलच शक्ती दिसते. शंकरासारखी आबांनी विषे उगाच नाही पचवली !

मुलाचा बापाला उपदेश

आता मी आबांच्यावर सोडलेला प्रकाशझोत मंद करतो. मीही लेखनसंस्कृतीत वाढलो आहे. वडिलांकडे तटस्थ वृत्तीने त्यामुळे बघितले आहे. माझी मुले आता पढत आहेत. त्यांच्यांतही स्वतंत्र व्यक्तित्व व त्याबरोबर तटस्थपणा येत आहे. ते मी उपदेश पाजू लागलो की म्हणतात, "थोबाडीत मारा, पण व्याख्यान आवरा." तीही अनेकवेळा माझे दोष काढू लागली आहेत. मुलांच्या क्षकिरणातून अस्थिपंजर न दिसता बाप जाऊ शकत नाही !

आबांची चाल कायमची तुरुतुरु करडूसारखी. ते रस्त्यात चालताना आम्हा मुलांच्यापुढे दूर पुढे; आम्ही त्यांना गाठता गाठता दमू. सती काही काही वेळा म्हणे, "अहो, आम्हालाही तेथेच जायचे आहे." आबांची ज्ञानातली प्रगती मात्र आम्ही कधी रोधू शकलो नाही. आज आबा तंत्रज्ञान व मानवाचे भवितव्य अभ्यासत आहेत. मी त्यांच्या मित्रांच्या सल्ल्याला न जुमानता म्हणतो, आबांनी लाकडी पेनसील व दोन-अक्षी (2D) कागद यांत रमू नये. निकोलस जेनसन प्रबोधन-प्रभाती ५८ व्या वर्षी छपाई शिकला व ज्या वयात सेवानिवृत्त होऊन दहा वर्षे लोटली असतात त्या सत्तरीत त्याने व्हेनिसमध्ये पुस्तक लिहून स्वतःच छापले. आबांनी आता दूरदर्शनाचे (TV) माध्यम शिकावे. दूरदर्शन विजेची पेनसील व पाटी असते. माध्यमतज्ञांचे मत आहे की यंत्रयुगातला दुभंगलेला माणूस विजेच्या युगात अभंग

अनुक्रमणिका

होतो. आबांनी आता भारतीय संताची सर्व मानवांच्या ऐक्याची गाथा– मग तो कंपुचियातील निराश्रित असो नाहीतर कृष्णेच्या वाळवंटात थंडीत थरकापणारा कातकरी असो– टीव्हीवरून गावी.

हा 'आबा व मी' लेख मी प्रथमपुरुषी मुलाने तृतीयपुरुष-विभक्तीने आबांना उद्देशून आतापर्यंत लिहिला आहे. आता आबांना द्वितीय पुरुषांत घालून त्यांच्याशी बोलतो :–

आबा, त्रिवार अभिनंदन ! तुम्ही पितृत्वाच्या परीक्षेत पहिल्या वर्गात पहिले आलात. थोडा निकालाला उशीर झाला हे खरे. पण क्षमस्व. तुम्ही पेढे वाटा. सती टाळी वाजवायला नाही. अप्पा पेढे खायला नाही. पण नात्यागोत्यांच्या व मित्रांच्या जगात टाळ्यांचा गजर होईल यात मला शंका नाही. तुम्हाला जोशी-महाविद्यालयाने तीन महिने अमेरिकेत दूरदर्शनाचा अभ्यास करण्याकरिता शिष्यवृत्तीही जाहीर केली आहे.

आबा, तुम्ही आहात भटके. सती म्हणे, 'आबांच्या पायाला भिंगरी आहे.' पण आम्हाला कधीही असे वाटले नाही की तुम्ही आम्हाला टाकले. बापाचा शोध लागला आणि कुटुंब सुरू झाले. पुरुष-माकड बाई-माकडाशी कितीतरी लक्ष वर्षे स्थिर नव्हते. फार माकड-पोरे मरत. पुरुष-माकड बाई-माकडाबरोबर स्थिर झाले आणि चमत्कार घडला. भराभर पोरे तगायला लागली. आबा, तुमच्या शोधामुळे आम्ही जन्मलो, तगलो व तुमच्यामुळेच आमची शान आहे.

सती तुमच्यामुळेच कायम सनाथ होती व सनाथ गेली. तुमच्यामुळेच तिच्या आनंदाची भरती कधीही संपली नाही. ती गेली आणि तुम्ही पोरके झालात. माझ्या जिवाला घोर लागला आहे. ख्रिस्तीन मॅक्व्ही या अमेरिकन कवयित्रीसारखा मी कष्टी आहे and I can't walk away from you, baby, if I tried. तुम्ही माझे जणू ठेचाळलेले पोर बनला आहात.

आबा, धीर धरा. तुमची सुमन-वासू, राम व अजेय हे नातू तुमच्याजवळ आहेत. अनोळखी अमेरिकन नात, लक्ष्मी तुमच्यापाशी वर्षभर राहून गेली. लक्ष्मीने पाया पडण्याच्या तटस्थ संस्कृतीत तुम्हाला मिठीची गोडी शिकवली आहे. सातव्या वर्षापासून अंतरलेला तुमच्या सर्वांत प्रिय नातू विज्ञान व मानव्य या दोन्हीतही रस घेऊन मॅक्-गिलमध्ये शिकत आहे. तो आजोबा धुंडाळायला लवकरच येत आहे. राम कोल्हटकर तुमची काळजी करतो. शहा, रेगे आदी कितीतरी मित्र तुमच्या लोभाचे अभिलाषी आहेत. आता पारीख नाहीत हे खरे ! पण त्याला कोण काय करणार ? आमचे अण्णा, इंदूचे अण्णा इत्यादी कितीतरी जवळचे नातेवाईक तुमच्या भोवताली आहेत. आबा, खचू नका.

आबा, तुम्ही सिगरेट फार पिता. मी तुम्हाला वाऱ्यामध्ये न विझणारी जादूची ज्योत पाठवून गुन्हा केला आहे असे वाटते. तुम्ही सिगरेट सोडा; लगेच लक्षात येईल की मन प्रसन्न करणाऱ्या अमाईन्सचा सुकाळ डोक्यात होत आहे. तुम्ही मला माहिती आहे नेहमी ध्यान–धारणा व योगाचे व्यायाम करता. पण व्यसन हे फार वाईट ! मला माहिती आहे सती गेल्यानंतर तुमची आबाळ होते आहे. पण आता त्याला मी दहा हजार मैलांवरून काय करू ? नका आबा बेकार खाऊ; दूध व अंडी तुम्हाला नेमाने घ्यायला काय हरकत आहे ? आपला वासू नाही का तुम्हाला या साध्या गोष्टींत मदत करणार ? आबा, कृपा करून नीट जेवा.

आबा, मी तुम्हाला सापाच्या स्वप्नांतून मुक्त करू शकत नाही. अहो, तुम्ही कितीही उच्च मानव असला तरी आर कॉम्प्लेस (R Complex) ह्या मानवी मेंदूच्या सर्पासम भागापासून मुक्तता होऊ शकत नाही. तुम्ही सगळे विश्व सर्परज्जूप्रमाणे भास मानणारे ब्रह्मवादी शंकराचार्यही नाहीत. मला हल्ली वाटते तुम्ही 'मेलो मेलो' म्हणत उठल्यावर तुम्हाला मिठी द्यायला मी जवळ हवा. माझा स्पर्श हा 'स्पर्शवतां वरः' हे तुम्हाला सांगायला युधिष्ठिर नको. पण सातासमुद्रांच्या पलीकडून आपण मिठी कशी मानणार ? आबा, पण कृपा करून निराश होऊ नका; तुम्हाला तो साप बाधणार नाही. तो तुमचा कायमचा पाळलेला प्राणी आहे !

आबा, काळजी घ्या. तुम्ही जगला आहात तोपर्यंत माझ्या मरणाची जाणीव मला स्पर्श करणार नाही. वंशशास्त्राचे DNA हे मूलतत्त्व ! ते मला सांगते, तुम्ही माझ्यात व मी तुमच्यात आहे. आपण दोघेही शहाण्यासारखे वागू या. आबा, मला चिरंजीव करा !

अनुक्रमणिका

सौ. अरुंधती खंडकर

कौटुंबिक जीवनातील शास्त्रीजी

आबांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात सीमारेषा कशी सापडणार ? आबांनी आयुष्याची आठ दशके वाटचाल केली हे नवभारतच्या संपादकांनी नजरेस आणून दिले हे बरे झाले. खणखणीत आवाजात अनेक प्रकारच्या सभांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण विचार आबा मांडत असतात. विशेषतः परगावी असले म्हणजे हा त्यांचा नित्यक्रम असतो. पहाटे वाईहून निघायचे- वाटेत पुण्याला घाईघाईने त्यांचे स्वीय सहायक राम कोल्हटकर काही कामे उरकतात, मुंबईला यायला निघतात. आबांबरोबर अशा प्रवासात असणाऱ्याला सत्य साईबाबांपासून सोलर एनर्जीपर्यंत अनेक विषयांवर विचारांची देवाणघेवाण करावयास मिळते. वाटेत रस्त्याला ताजी भाजी वा फळे दिसली तर ती पिशव्यांमधून भरली जातात. घरी आल्यावर मी म्हणते 'आबा, ही एवढी भाजी म्हणजे मला आणखी एक रेफ्रिजरेटर घ्यावा लागणार.' आबा मोटारगाडीच्या प्रवासात कधी डुलकी घेणार नाहीत. त्यांचा एक सिद्धांत असा की, आपण बोलत राहिलो की ड्रायव्हरला डुलकी येण्याची शक्यता कमी–मग आपला विषय त्याला नाही समजला तरी चालतो. आबांना दुपारची वामकुक्षीसुद्धा लागत नाही. संध्याकाळी जावयाच्या सभेची तयारी–रात्री अनेकवेळा त्यांना उशीर होतो. त्यांना दार उघडल्यावर माझ्या हातात गुच्छ, हार देऊन आबा निजण्यास निघून जातात. मला कळत नाही ते थकत कसे नाहीत. गादीवर अंग टेकले की, आबांना शांत झोप लागते. अधुनमधून वाऱ्याबरोबर त्यांच्या हारातील फुलांचा सुगंध दरवळत रहातो.

गेली सहा वर्षे आणि सतीच्या निधनानंतर अलिकडे अडीच वर्षे आबांचा सहवास मला अधिक लाभतो. तरी त्यांच्यासंबंधी लिहिण्याविषयी प्रा. रेगे यांनी सांगितल्यावर हे स्वीकारावे की नाही याविषयी मी थोड्या संभ्रमात पडले. त्यांच्या जीवन–नाट्यात अनेकवेळा वावरणारे मी एक पात्र आणि आता रंगभूमीवरून अलिप्त होऊन प्रेक्षागारात जाऊन प्रेक्षकाची वा तटस्थ समीक्षकाची भूमिका बजावायचे काम कठीण वाटते. शिवाय आबांच्या बौद्धिक व्यक्तिमत्त्वापासून प्रापंचिक बाजू निराळी करण्याने निवेदनात कृत्रिमता येईल अशी भीती वाटते.

माझ्या आयुष्यातील पहिल्या चार वर्षांतील आबा मला अजिबात आठवत नाहीत. त्या काळात स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सक्रिय भाग घेताना, बहुधा तुरुंगवासात नाहीतर आंदोलनाच्या प्रचारास ते बाहेर होते. १९३६ ते १९४० ही चार वर्षे आम्ही पुण्याला चिमणबागेत आपट्यांच्या घरात बिऱ्हाड केले होते. त्यावेळी प्राज्ञपाठशाळेकडे मुद्रणालय नव्हते. धर्मकोशाचे प्रथम खंड वा. गो. परांजप्यांच्या 'आर्यसंस्कृती' छापखान्यात छपाईसाठी दिले होते. विविध आकारांच्या अक्षरांमध्ये ग्रंथ छापावा लागणार म्हणून धर्मकोशाचे कार्यालय पुण्याला आणले होते. त्यावेळचे मोजके प्रसंग मात्र अजून डोळ्यापुढे स्पष्ट उमटतात. ती सर्व जागा–मोठे अंगण, मध्ये फणसाचे झाड असे चित्र डोळ्यासमोर येते–भाड्याने घेतली होती. पहिल्या खोलीत आबांना अनेक मंडळी भेटायला येत. पांढरे लोड, स्वच्छ तक्के अशी भारतीय बैठक होती. आबांच्या आजूबाजूला पुस्तके रचलेली. त्यांतील एक छोटेसे पुस्तक, मला वाटते धर्मकोशाची परिचय–पत्रिका होती,–ती मी काढली, पहिले पान उलटल्यावर लगेच आबांचा फोटो होता. आबांचा पेहराव म्हणजे शाल पांघरलेली, शेंडी, दाट काळ्या मिशा वगैरे. मी म्हटले, 'आबा, असला फोटो मैत्रीणींना दाखवायला मला लाज वाटते; तुम्ही

अनुक्रमणिका

शर्ट, भांग काढून फोटो काढून घ्या.' आबा त्यावर खळखळून हसले.

याच घरात, कॉलेजमधील प्राध्यापक, बी. ए. चे, छान कपडे केलेले विद्यार्थी, राजकारणात मुरलेले नेते, ब्रँडीची बाटली नुकतेच प्रदर्शित केलेले आचार्य अत्रे, सामाजिक रूढींचे जतन करणारे सनातनी तसेच एम्. एन्. रॉय वगैरे मंडळी आलेली मला आठवतात. या सर्वांची ऊठबस होई, त्यावरून आबा नक्की वेगळे आणि मोठे असावेत असा आम्हा भावंडांवर परिणाम झाला.

आबांकडे मंडळी येत तेव्हा आम्ही बाहेरच्या खोलीत घुटमळायचो. त्यांच्या पाठीला लोंबकळायचो किंवा मधूचे आणि माझे तेथे भांडण जुंपायचे. चिमटे ओरबाडणे चालू असले तरी आबांना त्रास झाला नाही. ते कधी ओरडले नाहीत. अजूनही रागाने आबांनी आवाज चढवला असे घडत नाही.

१९३७ मध्ये एके दिवशी घरात पोलीस ३/४ तास वावरत होते. झडती घेत होते. सामान उपसले गेले होते. बाहेर खिडकीतून पाहिल्यावर आजूबाजूची माणसे गोळा झाली होती असे दिसले. मी आमच्या घरी पोलीस आले आहेत असे ओरडून खाली मुलींना सांगत होते. बाजूला सती उभी होती. तिने डोळयाने दटावले. संध्याकाळी सर्व सामसूम झाल्यावर आबांकडे सती रागे भरली म्हणून चुगली केली. तेव्हाही आबा नुसते हसले. सतीला रागावले नाहीत म्हणून माझा विरस झाला. सशस्त्र कटाशी संबंध कागदोपत्री सापडतो की काय यासाठी ही झडती झाली असे मी थोडी मोठी झाल्यावर मला कळले.

पुण्याहून वाईला आल्यावर म्युन्सिपालटीच्या शाळेत माझे नाव घातले. मधू हायस्कूलमध्ये ५ वीत गेला. मला वाटते या काळात रॅडिकल डेमॉक्रॅटिक पार्टीच्या निमित्ताने आबा आज दिल्लीला तर उद्या डेहराडून, तर पुढील आठवडयात कलकत्ता असे हिंडत असत. केव्हा येणार व पुढील कार्यक्रम काय याविषयी त्यांचे पत्र कधी विठ्ठलशास्त्री जोशी तर कधी मधुकर साठेला येत असे. त्यात 'चि. सौ. सत्यवतीला आशीर्वाद' असे.

आबा आले की, घर आणखीच प्रसन्न. एरवी ते परगावी असले तरी घरात पै-पाहुणे नित्याचेच. यात कधीच मावशी, मामा, काका असे नातेवाईक नसत. सती त्या सर्वांची व्यवस्था चोख ठेवी. विशेषत: संस्थेचे काही समारंभ असले की, आबांचे स्नेही न. र. फाटक, श्री. शं. नवरे, पुंडलीकजी कातगडे, प्रा. पारीख, डॉ. कर्णिक आणि त्यांचे बंधु, काका तांबे यांच्या घोळक्यात आबा असत. त्या घोळक्यातील प्रत्येकाच्या आवडीनिवडीनुसार चहापाणी, जेवणे सती पार पाडत असे. चर्चा, हास्याला ऊत येई. रात्री उशीरापर्यंत बैठकी रंगत. आबांना कधी तिला सांगावे लागले नाही—तिलाही कधी अमुक करू का नको याविषयी विचारण्याची जरूर पडली नाही. आबांच्या कर्तृत्वाविषयी तिला अभिमान आणि तिच्या नैपुण्यावर आबांचा नितांत विश्वास. त्या दोघांमधील संवादित्व कौतुकास्पद. तंटा, वादविवाद, रुसणेफुगणे अपवादालाही नाही.

आबांनी सतीच्या स्वातंत्र्याला फार जपले. आमची शिक्षणे, आजारपणे, विवाह यांतसुद्धा आबांना कधी लक्ष घालावे लागले नाही. आबांच्या सहकाऱ्यांची तिला फार साथ लाभली. आबा असत, नसत; पण त्यांचे मित्र आणि त्यांचा परिवार अनेकवेळा वाईला दीर्घकाळ राहून जाई. सामाजिक दृष्टया वादग्रस्त असणारे अनेक निर्णय सतीने धडाडीने घेतले. १९३३ साली कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी एका हरिजनाला पदवीपरीक्षेसाठी लागणाऱ्या संस्कृत अध्ययनासाठी पाठशाळेत पाठविले. सती त्याच्या अडीअडचणी स्वत: समजावून घेऊन त्याला सर्व मदत करत असे. हा मुलगा पुढे महाराष्ट्र विधिमंडळाचा सभासद झाला. भिंगारदिवे त्यांचे नाव. आबांचा बुद्धिवाद काकणभर पुढे नेऊन सती प्रत्यक्षात उतरवत असे. प्रापंचिक दृष्टया आबा पूर्णत: सुखी म्हटले पाहिजेत. संसारात सतीने त्यांना निश्चिंत ठेवले.

आबांच्या ७० व्या वाढदिवसानंतर, दैनंदिन कौटुंबिक जबाबदाऱ्या खूपच कमी झाल्यामुळे सती त्यांच्याबरोबर प्रवासात साथ देई. तिच्या आयुष्यातील अखेरची ७/८ वर्षे रक्तदाब आणि किडनीचा विकार तिला होता. महिने न् महिने ती फळांवर आणि मीठवर्जित आहारावर असे. वाईला अगर इकडे आबा स्वत: मंडईत जाऊन भरपूर फळे आणत, त्यांचा रस काढून वेगवेगळया ग्लासमध्ये

भरून रेफ्रिजरेटरमध्ये ठेवत. दुपारी जेवावयास आल्यावर तिने ते बरोबर घेतले आहेत की नाहीत हे स्वतः बघत. त्यांना रस काढल्यावर सर्व स्वच्छतेची पण घाई असे. साले उचलून, सुरी साफ करून टेबल पुसण्याचे कामही आबा त्वरेने करीत.

आबांचे, त्यांच्या सहकाऱ्यांशी एक अनौपचारिक नाते जुळत असे. मधुकर साठे, शंकरराव जोशी, विठ्ठलशास्त्री जोसी, वासुदेवशास्त्री कोनकर, बाबा लेले, विठ्ठलराव जगताप, किसन वीर घरातल्यासारखे वागत. ते व्यवहारदृष्टचा नातेवाईक नाहीत, हे पुढे समजले; पण पटले नाही. खाजगी आणि बिगरखाजगी असे वागण्यातील भेद नसत. किसन वीरांची कन्या ज्योती कॉलेज शिक्षणासाठी एक वर्षभर वाईला आमच्या घरी राहिली होती. तसेच सोलापूरच्या भोसल्यांची मुलगी शामा काही महिने होती. अनेकांचा या मुली आमच्या नात्यातील कोणी तरी आहेत असा समज होई. मधुकर साठेकडे प्राज्ञप्रेसची जबाबदारी होती, आणि विश्वकोशाच्या स्थापनेपर्यंत आबांचा तो वैयक्तिक सचिव म्हणून पत्रव्यवहार वगैरे बघे. तो २० वर्षे आमच्या घरातच राहिला. त्याच्या लग्नानंतर पाच वर्षे उलटून गेल्यावर संस्थेच्या परिसरात त्याचे कुटुंब विभक्त झाले. या दरम्यान संस्थेत आणि घरात त्याने स्वतःच्या घरासारखेच लक्ष घातले. आबांचे त्याला कौतुक- पण व्यवहारात आबा चुकल्यास तो त्यांची खरडपट्टी काढे. मालूच्या विवाहात आबा त्यांच्या मित्रांमध्ये रात्रंदिवस होते. सकाळी धार्मिक व्यवहाराच्या वेळी गैरहजर. आबा आल्यावर चारचौघांत तो म्हणाला 'विद्वान झालात म्हणून असा गाढवपणा कशाला करता' आबा न बोलता अभ्यासिकेत गेले. 'पुनः जरूर असल्यास हाक मारा मी जवळच आहे' असे सांगितले.

शंकरराव जोशी संस्थेचे प्रचारक. आम्ही त्यांना तात्या म्हणत असू. वर्षातील ८/१० महिने प्रचारासाठी ते महाराष्ट्रात दौऱ्यावर असत. ४ आण्यापासून ५०० रु. पर्यंतची वर्गणी गोळा करत शहरे फिरत. ते बोलके, मोकळे होते. ते परगावी असले की आम्ही भावंडे रात्री माईंच्या सोबतीला निजण्यासाठी तिकडे जात असू. एकत्र खाणी-पिणी, जेवण हे नित्याचे. सुख, दुःखे, चढ, उतार एकत्र सोसलेली ही कुटुंबे. शंकरराव फिरतीहून आले की आम्हा सर्वांना एकत्र बसून खाऊ देत असत– त्यांच्या मुलींत आणि आम्हात भेद केला नाही. संध्याकाळी बुवासाहेबाच्या मंदिरापर्यंत ३/४ मैल ते फिरवून आणत.

पण पुढे केव्हा तरी या नात्यातील ऊब कमी झाली. मला वाटते, आबा साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष झाले. आणखी एका निराळ्या मोठ्या संस्थेचा कारभार सुरू झाला. शंकररावांना हे मनातून आवडले नाही. प्रचारात असताना ते त्यांच्यावर उघड टीका करू लागले. आबांच्या कानी येई, पण त्याबद्दल आबांनी त्यांना कधीही जाब विचारला नाही. आबा कानाडोळा करत. त्यांना कधी कोणी विचारलेच तर ते दासबोधातील रामदासांची एक उक्ती उद्धृत करत : 'धकेचपेटे सोसावे। नीच शब्द सहात जावे।' कोठे गैर चालले असल्यास आबांच्या ध्यानी लगेच येते. पण त्याबद्दल कधी तीक्ष्ण शब्द आबा वापरत नाहीत.

प्राज्ञपाठशाळेतील एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे संस्कृतचे शिक्षण थांबत आले होते. त्यावर उपजीविका होत नाही म्हणून विद्यार्थिवर्ग रोडावत गेला. तेव्हा धर्मकोश, मग विश्वकोशाचे काम आबांनी स्वीकारले. आबांना कोणत्याही चौकटीत घाला, त्यांना ती अपुरी पडते. त्यांचे कार्यक्षेत्र हे सतत विस्तारत गेले आणि त्याबरोबर त्यांचे स्नेही, चाहते, सहकारी यांचे वर्तुळ मोठे झाले.

संस्थेच्या आणि राजकारणाच्या संबंधात आबांना लाभलेल्या साथीमध्ये प्रा. पारीखांचा क्रमांक पहिला लावावा लागेल. पारीखांच्या आणि त्यांच्या गप्पा फार दिलखुलास चालत. मुंबईतील मुक्कामात आबांचे वास्तव्य पारीखांकडेच असे. पारीख त्यांना सल्ला देत, थट्टामस्करी करत. परंतु शास्त्रीबोवांबद्दल त्यांना आदरही फार वाटे. आबांच्या डोळ्यात मी दोन वेळाच अश्रू पाहिले. त्यातील प्रथम पारीख गेले तेव्हा. आदल्या दिवशी ६ डिसेंबरला एका बैठकीत संध्याकाळपर्यंत ते दोघे एकत्र होते. त्यानंतर आबा दुसऱ्या दिवशी मालूच्या पुतण्यांच्या मुंजीला केंजळला जाणार होते. गेले नसते तर सतीने हजेरी घेतली असती. मुंबई सोडताना पारीख म्हणाले, 'आज राहून जा.' आबांना शक्य नव्हते. दुसऱ्या

अनुक्रमणिका

दिवशी पारीख निवर्तल्याचे समजल्यावर आबा सतीबरोबर येण्यास निघाले. वाटेत अडचणी. पारीखांची अंत्ययात्रा खोळंबली होती. शेवटी रात्री फार उशीरा आबा मुंबईत पोहोचले. निकटवर्ती मित्राचे अखेरचे दर्शन मिळाले नाही. संस्थेचा इतर सेवकवर्ग घरात वावरत असतो. पण त्यांना वैयक्तिक काम सांगणे आबांना आवडत नाही. त्यांच्याविषयी त्यांना कणव फार. त्यांना हुकूम तर कधीच करत नाहीत. रामा हा ८० वर्षांचा. तब्येतीने चांगला. मुलावर भार टाकणे आवडत नाही. पण त्याला ऐकू कमी येते. आबांचे म्हणणे रामा म्हातारा होतो आहे, त्याला फारसे काम सांगू नये. आता सती नाही. पण सणावाराला या सर्वांसाठी फराळाचे करवून घेऊन स्वतःच्या हाताने त्यांना देतात. या बाबतीत वासू व माझ्यावर विश्वास कमीच.

मणिबेन कारा, कर्णिक बंधू, ए. बी. शहा, जगताप, किसन वीर या सर्वांची मैत्री वेगवेगळ्या कारणांस्तव तितकीच मोलाची. राम कोल्हटकर हा त्यांचा निजी सेवक, सहकारी. त्यांच्या बरोबर सर्वांत अधिक काळ तोच असतो. त्यांची व्याख्याने, लेख, बैठकी, मेजवान्या सर्व कार्यक्रम तोच ठरवतो. प्रवासात त्यांच्या औषधाची काळजी तोच घेतो. कोल्हटकर ३/४ वर्षांपूर्वी व्हर्टिगोने आजारी होता. हॉस्पिटलमध्ये आबा आणि सती चकरा मारत. व त्यानंतर त्याच्या पथ्यपाण्याची काळजी या दोघांनी घेतली. अजूनही ते सकाळी उठल्यावर मुंबईत पहिला फोन राम कोल्हटकरला करतात. 'काय चहापाणी झाले का?' अशी चौकशी करतात. सहकाऱ्यांना वागवण्याचा आबांचा खाक्या हा असा आहे. हा मित्र, हा सेवक, हा लेखक, हा नातेवाईक अशा मर्यादा अस्पष्ट होतात.

श्री. शं. नवरे आणि आबा विद्यार्थीदशेपासून मित्र. नवऱ्यांच्या एका मुलीने ख्रिश्चन कुटुंबात व दुसरीने मराठा कुटुंबात लग्न केले. स्वागतसमारंभ झाले नाहीत. पण आबांना कळताच मनापासून अभिनंदन करावयास वाईहून मुंबईस आले. दुसऱ्या महायुद्धात मुंबईवर बॉम्बहल्ला होणार या अफवेने अनेकांनी मुंबईतील घरेदारे सोडली होती. त्यामुळे नवरे यांनी आपली पत्नी आणि दोन मुली वाईला आमच्याकडे रहाण्यास पाठवून दिल्या; चार महिन्यांचा आमचा एकत्र काळ फार मजेत गेला.

आम्हा मुलांना विशेषतः शालेय शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत आबांचा सहवास कमी मिळाला. तरी ते वाईला असले की आमच्यांत फार गुंतून जात. संध्याकाळी रामायण, महाभारत, ग्रीक आणि रोमन पुराणांतील अनेक कथा आम्हाला आणि नातवंडांना त्यांनी रंगवून सांगितल्या आहेत, शिवाय रामरक्षा, भगवद्‌गीता इत्यादी स्तोत्रे मुखोद्‌गत करण्यासाठी संधी मिळे. उच्चार शुद्ध असला पाहिजे यावर त्यांचा भर, त्यांना पटेपर्यंत ते पुनरुक्ती करावयास लावत. मला जरा कंटाळाच. मी त्यांना म्हणत असे 'मी बरोबर म्हणते, तुमच्या ऐकण्यात चूक होते आहे'. ते सांगायचे 'सुमन, तुला म्हणायचे नसेल तर थांब'. बस इतकेच. दटावणी नाही.

मधुकडून त्यांनी रूपावली, रामचंद्रचंद्रिका तयार करवून घेतली. मधूच्या शिक्षकांची त्याच्याकडून शंकरशेट शिष्यवृत्तीची अपेक्षा होती, मधू तयारी करीत होता. पण तो बहुमान हुकलाच. कॉलेजमध्ये शिरताना संस्कृत घेऊन एम्. ए. व्हावे अशी माफक महत्त्वाकांक्षा त्याने बोलून दाखविली. आबांनी त्याला सांगितले 'प्रगत जगाचा अर्थ समजावून घ्यावयाचा असेल तर आधुनिक तंत्रज्ञान घे.' बस. मधूने फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये विज्ञान घेतले. तो इंजिनिअर झाला. मी व मालू कॉलेजमध्ये दाखल होणार होतो. आबांनी आम्हाला काय विषय निवडावा याबद्दल कधीही सुचवले नाही. वाटले आम्ही मुली म्हणून त्यांना दुय्यम वाटते की काय? परंतु तसे नव्हते. मधू, मी आणि मालू मागेपुढे एकदम कॉलेजमध्ये वसतिगृहात राहून शिकलो. पिढीजात श्रीमंत कुटुंबातील मुलांनाही दुर्लभ अशी संधी आम्हाला मिळाली. मुलांनी दुसऱ्यांच्या कुटुंबांत उपकाराच्या ओझ्याखाली वावरता कामा नये ही त्यांची भूमिका होती. उद्याचे काय हा विचार त्यांच्या मनामध्ये कधी डोकावला नाही.

आबांनी आमच्यावर कोणत्याही कल्पना लादल्या नाहीत. अप्रत्यक्षपणे दडपण आणले नाही, कोणत्याच बाबतीत. आमच्या विवाहातही आम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य होते. आमच्या पतींनी आम्हाला निवडले आणि आम्ही त्यांना पसंत केले. जे आमच्या बाबतीत

तेच नातवंडांच्या बाबतीत. स्वातंत्र्य उपभोगलेले आम्ही, आमच्या मुलांनाही स्वातंत्र्य प्रिय. त्यावरून माझ्यात आणि मुलांमध्ये वाद होतो. तडजोडीसाठी आबांकडे धाव घेतली तर निकाल त्यांच्या बाजूचा लागतो. मुलांवर कोणतीही दडपणे आणू नयेत, त्यांच्या आतील ऊर्मी त्यांना मार्ग दाखवतात असे आबांचे म्हणणे. इकडे पॅवलावचा शिक्षणातील conditioning चा सिद्धांत त्यांना फार पटलेला. शिकवताना रागावण्याने, मारण्याने ज्ञानाची आवड उत्पन्न होत नाही म्हणून पंतोजी हत्यार त्यांना अमान्य.

मुलांच्या आणि नातवंडांच्या आरोग्याची जपणूक ते हळुवारपणे करतात. वासूला फार मायेने स्वतः विविध उपचार करत. औषधांची टाळाटाळ करण्यात मी आणि मालू तरबेज. आम्हाला सबब सापडू नये म्हणून एका हातात औषधाचा चमचा आणि दुसऱ्या हातात पाण्याचे भांडे घेऊन आबा पुढे येऊन ' तोंड उघड ' एवढीच सूचना देत असत.

आबांना नातवंडांची ओढ बरीच. मधू व त्याची पत्नी इंदू अमेरिकेत होते. मधुची मुले राम, विजय वयाच्या ७/८ वर्षापर्यंत वाईलाच वाढली. सकाळच्या कार्यक्रमानंतर पाणी घालायला आबाच लागत. शिवाय आंघोळ त्यांनीच घातली तर बरे; म्हणजे साबण लावण्याची भानगड उरत नसे. आबा गावाहून येताना अनेक प्रकारची फळे आणत. राम, विजय दिवाळीसारखी आबांची वाट बघत. आम्ही लहान असताना सफरचंद, हापूस आंबा, चिकू ही फळे वाईकरांना केवळ ऐकून माहीत असत. आबा आवर्जून आणायचे. मग संध्याकाळी निवडक फळे घेऊन स्वामी केवलानंदांच्या मठीच्या पायऱ्या चढून आम्ही जात असू. पाठोपाठ दबकत मैत्रीणी येत. स्वामींना नमस्कार करून आम्ही फळे त्यांच्यासमोर ठेवत असू. तजेलदार, गौरकाय स्वामी स्मित करत विचारत, ' लक्ष्मण कधी आला ?'

आबा मला अनेकवेळा कोड्याप्रमाणे बुचकळ्यात टाकतात. चांगल्या तब्येतीची माझी मुले केव्हा अभ्यासात, प्रकृतीत घसरतात तेव्हा मी चिंतेत असते. काही वेळा आबा म्हणतात, ' अग मुले दृष्टावतात '. मी थक्क ! ' आबा तुम्ही असल्या भ्रामक समजुतीवर विश्वास कसे ठेवता ?' सती म्हणत असे, 'काजळ वगैरे घालू नकोस. युरोपियन मुले सुदृढ असतात त्यांना नाही नजर वगैरे लागत. तू डोक्यातून काढून टाक '. आबांनी मला विचारले ' तू आॅलिक्सिस कॅरेलचे ' Man The Unknown' हे पुस्तक वाचलेस का ? कॅरेलला ' इंद्रिय विज्ञानात नोबेल पुरस्कार लाभला आहे.' भौतिक शक्तीप्रमाणे मानसिक शक्तीसुद्धा मनुष्याचे भले बुरे करू शकतात. ' आमचा मोठा मुलगा अशोक पुढील अभ्यासासाठी अमेरिकेला जाण्यापूर्वी वयाच्या २३व्या वर्षी मुंज करून घ्यावयाचे म्हणाला. मी व माझ्या नवऱ्याने हा प्रस्ताव उडवून लावला. मग अशोकने आबांकडे विषय काढला. झाले, आबांनी युंग या पंडिताचा हवाला देऊन, सामाजिक रूढींचे, धर्माचे संस्कार किती दृढपणे माणसांच्या अंतर्मनात वसत असतात ते सांगितले. मग उत्साहमूर्ती मालू आणि लक्ष्मी आणि जोडीला वासुदेव या सर्वांनी अशोकच्या मुंजीचा घाट घातला. अगदी धर्मशास्त्राधारे वाईतील १०/१२ पुरोहितांच्या हस्ते अशोकचा व्रतबंध पार पडला. ता. ३ जून १९८० ला घरातील मोजकी १०/१२ मंडळी हजर होती. आबांना समाधान, कारण ते अशोकचे समाधान करू शकले. आम्ही दोघे पाहुण्यासारखे हजर होतो.

आबांच्या तर्कशास्त्राला समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र आणि आधुनिक विज्ञानाच्या अध्ययनाची जोड लाभलेली. मी त्यांच्यावर अनेकवेळा आरोप करते की, निष्णात वकीलाप्रमाणे कोणतीही बाजू ते लढवू शकतात.

आबांपाशी नाटक सिनेमासाठी कधी वेळ नसतो. एक दोन वेळा सतीच्या आग्रहाखातर गेले होते, पण कंटाळले. त्यांना लिहावयाचे असते अगर मनन करावयाचे असते, तेव्हा त्यांच्या अभ्यासिकेत एकांतात तासन् तास ते रमून जातात. तेथील अॅश—ट्रे याची साक्ष देतो.

माझा चुलत भाऊ मोठा तंत्रज्ञ. अमेरिकेतील चांगली नोकरी, तितकीच चांगली सेक्रेटरी, गाडी, घर सर्व सोडून भारतात नुकताच परत आला ! त्याला एक ध्यास लागला आहे तो म्हणजे त्याच्या तंत्रज्ञानावर भारतात, एक कारखाना सुरू करायचा. वास्तविक कंपनी रजिस्टर करायची, कर्ज

आणि राज्य सरकारने देऊ केलेली जागा स्वीकारून प्रत्यक्ष काम सुरू करण्यापूर्वी इतके कागदी घोडे नाचवावे लागले की, कच्च्या दिलाचा माणूस एव्हाना परत अमेरिकेत जाऊन बसला असता. माझ्या नवऱ्याचे म्हणणे की तो वेणीमाधवशास्त्र्यांचा मुलगा. या जोशी घराण्याचे काही वैशिष्टच आहे. वेणीमाधवशास्त्री, आबांचे वडील बंधु. वयाच्या ८५व्या वर्षी आयुर्वेदाच्या उज्ज्वल भवितव्याची स्वप्ने बघतात. अजून रोग्यांचे निदान करून औषधोपचार करतात.

आबांना आपण अजून ४।५ वर्षे बौद्धिक काम करू शकू याची खात्री वाटते. त्यांनी प्रकृती चांगली ठेवली आहे. आयुर्वेदाच्या प्रमाणग्रंथावरून स्वतःच स्वतःची औषधे पक्की केली आहेत. पण आधुनिक वैद्यकशास्त्राकडे ते डोळसपणे आदराने बघतात. बाबासाहेब कर्णिक, यशवंतरावांबरोबर राजकीय स्थितीवर चर्चा करून आबा शेतकरी आंदोलनाची भूमिका शरद जोशींकडून समजावून घेतात. स्वामी अगेहानंद या सीरेक्युज विद्यापीठातील मानवशास्त्राचे प्रमुख प्राध्यापकाबरोबर तत्त्वज्ञानासंबंधी चर्चा करतात. आणि रात्री निघण्यापूर्वी 'तू तुझी वेळ झाली की जा, मी टोस्ट करून घेईन.' असे बजाऊन सांगतात. जीवनाच्या विविध थरांवर आबांचे कसे लक्ष रहाते समजत नाही. म्हटले तर सर्वांचे, म्हटले तर कोणाचेच नाहीत. या वृत्तीमुळे सर्व थरांतील मंडळीमध्ये नेहमी राहूनही आबांच्या हाती बरेच गवसले आहे. 'उद्या काय' याची विवंचना मनाला शिवू देत नाहीत. शारीरिक आणि बौद्धिक आत्मविश्वासाने यापुढेही आबा अशीच यशस्वी वाटचाल करू शकतील असा भरवसा वाटतो.

सौ. इंदु जोशी

माझे सासरे

१९५६ साली माझे लग्न मधुकर जोशी यांच्याशी ठरले. आमचे लग्न जुन्या पद्धतीनेच ठरले. परन्तु 'मुलगी पहाणे' अगर 'दाखवणे' ह्या प्रकार अजिबात झाला नाही. मी मूळची दातार; जोशी व दातार हे कित्येक वर्षे शेजारी रहात आहेत. परन्तु आबांनी मला कधी पाहिले होते असे मला वाटत नाही. सतीकाकूंची व माझी भेट दररोज सकाळी ६ – ६॥ च्या सुमाराला घाटावर होत असे. लग्न ठरल्यावर एक दिवस संध्याकाळी मी फिरायला जात असताना सतीकाकूंनी मला मुद्दाम दारात बोलत थांबवले. त्यांचा, त्यात उद्देश असा होता, की आबा विश्वकोशातून बाहेर येत होते तर त्यांची माझी भेट व्हावी. आबांनी मला दारात पाहिले. सतीकाकूंनी त्यांना 'येथूनच जा' असे सांगितले. आबा ह्या वेळेपर्यंत छापखान्याच्या दाराशी आले होते. ते तेथे क्षणभर घोटाळले व दुसऱ्याक्षणी ते छापखान्याच्या दारातून हळूच निघून गेले.

लग्न झाल्यावर माझे वडील मला नेहमी म्हणायचे "इन्दू, खूप मुली सासू–सासऱ्यांविषयी तक्रार करतात. पण तू जर तक्रार केलीस तर मला तुझ्या सासू-सासऱ्यांच्या दोषांआधी तुझेच दोष दिसतील." माझ्या वडिलांच्या ह्या म्हणण्याची प्रचीती मला अनेक वेळा आली. लग्नानंतर आमचे बिऱ्हाड मुंबईला गिरगावातच थाटले होते. परन्तु माझा मुक्काम बहुधा वाईला आबांकडेच असायचा. तेथील प्रसन्न वातावरण मला नेहमीच आवडत असे. आम्हाला लग्नानंतर तीन वर्षांत २ मुलगे झाले. दुसरा मुलगा १५ दिवसांचा असतानाच मधुकर येल–विश्वविद्यालयात उच्च शिक्षणासाठी म्हणून अमेरिकेला गेले. अर्थात मी व मुले आबांकडे रहाणार यांत शंकाच नव्हती. कारण मधुकरची शिष्यवृत्ती फक्त त्यांचे भागण्याइतपतच होती. विजय १० महिन्यांचा असताना ह्यांचे पत्र आले की आता माझा अभ्यासात छान जम बसला आहे. मी संध्याकाळी नोकरी करून तुझ्या भाड्यापुरते पैसे साठवले आहेत. तू एकटीच आलीस तर आपले काटकसरीने भागू शकेल. मी ह्या पत्राचा क्षणभर मोठ्या अधीरतेने विचार केला. पण लगेच राम–विजयला टाकून इतक्या लांब जायचे हे शक्य नाही. म्हणून तो विचार दुसऱ्याच क्षणी सोडून दिला. परंतु आबा आणि सासूबाई ह्या दोघांनी मुलांची पूर्ण जबाबदारी घेण्याचे ठरवले. आबांनी मला वारंवार सांगितले, 'इन्दू, मुले तुझीच आहेत. ती तुझीच राहतील. नवरा जरी तुझा असला तरी तो ठेवावा लागतो. इतका काळ दूर रहाणे तुझ्या हिताचे नाही. परक्या देशी एकटेपणा अधिक भासतो. आम्ही मुलांची जिवापाड काळजी करू; अर्थातच त्यांचा विचार मला मान्य झाला. तो मला तपासून पहायचा नव्हता; आणि मुलांची काळजी खरे म्हणजे सर्वतोपरी ते करीतच होते. मी त्या मे महिन्यात ६० साली बोटीने अमेरिकेला गेले व राम–विजय आजी-आजोबांकडे त्यानंतर ६ वर्षे राहिले. आजोबा घरी असले की मुले त्यांच्याच जवळ असत. सकाळच्या न्याहारीपासून ते रात्रीच्या झोपेपर्यंत दोघांनाही आबाच हवे असत. आबा वेळ काढून सर्व प्रेमाने करत. माझा मोठा मुलगा राम सध्या पुण्याला कॉलेजमध्ये आहे. तो नुकताच आम्हाला भेटून गेला. तो सांगत होता, आबा अनेक वेळा त्याच्यासाठी त्याच्या आवडीचे पदार्थ खास करवून घेतात, व ते त्याच्या खोलीवर आणून देतात.

१९६६ साली मी, मधुकर व आमच्या अमेरिकेत जन्मलेल्या दोन मुली लक्ष्मी व शीला भारतात परत आलो. या सुमारास राम ७ वर्षांचा व विजय ६

अनुक्रमणिका

वर्षांचा होता. मधुकरांनी Ph. D. संपवली होती. व त्यांना इंजिनिअर म्हणून नोकरी लागली होती. आम्ही आता राम–विजयला अमेरिकेत नेण्याचा विचार करत होतो. आबांनी आग्रहाने मुंजीचा घाट घातला. ते म्हणाले, 'तुम्ही मुलांना तिकडे नेता. मुले परत येतील तेव्हा मोठी झालेली असणार. हा संस्कार फार महत्त्वाचा आहे. तो आपण आताच करायला हवा." अर्थातच मुलांच्या मुंजी झाल्या. रामच्या मुंजीचे देवक आम्ही बसवले व विजयच्या मुंजीचे देवक आजी-आजोबांनी बसवले. माझ्या दोन्ही मुलांना लहानपणापासून फुले आवडत नसत. अर्थात मुंजीत हार, मुंडावळ्या वगैरे फुलांचे असणार. मुलांनी प्रथम आम्हाला ते अजिबात नको म्हणून सांगितले. पण नंतर थोडी चर्चा, लाडी गोडी लावून झाल्यावर रामने अगदी थोडा वेळ हार–मुंडावळ्या घालायचे कबूल केले. विजयवर काही परिणाम झाला नाही. त्याने सर्व विनंत्या अमान्य केल्या. मुंजीचा एक भाग म्हणजे गोटा करणे. रामचा गोटा केलेला विजयने पाहिला. त्याने आजोबांना सांगितले, 'माझं आपलं नेहमीसारखं कटिंग करायच हं. मला गोटा आवडत नाही.' आबांनी खूप समजावून सांगितले. शेवटी १४ व्या रत्नाची पण भीती दाखवली, परंतु शेवट विजयपुढे त्यांना माघार घ्यावी लागली.

मी ते एक वर्ष भारतात राहून चारही मुलांना घेऊन अमेरिकेत परत आले. निघण्यापूर्वी आबांनी मुलांना काही ऐतिहासिक ठिकाणे स्वतः नेऊन दाखवून आणली. व आम्हा सर्वांना एकदा नाशिकच्या त्र्यंबकाच्या दर्शनाला आवर्जून पाठवले. मुले दादांकडे अमेरिकेत जायचे म्हणून खूष होती. मी पण आता आम्ही सर्व एकत्र रहाणार म्हणून समाधानात होते. पण येथील प्रेमळ जगाचा निरोप घ्यायचा म्हणून अश्रू वारंवार आवरणे कठीण होत होते. इतके दिवस जिवापलीकडे आजी-आजोबांनी जपलेली मुले सातासमुद्रांपलीकडे आपल्या जवळ कशी राहतील अशी पण शंका मधून मधून जिवाला टोचत होती. पण अमेरिकेत आल्यावर मुले आमच्या जवळ ताबडतोब रुळली. ती जणू सतत आमच्यापाशीच वाढली. एक दिवस मी त्यांना विचारले, 'काय रे, तुम्हाला आजी-आजोबांची आठवण कशी येत नाही ?' त्यावर दोघांचे एकच उत्तर, 'आठवण येते ग. आमचे दोघांनी खूप लाड केले. पण ते आम्हाला नेहमीच सांगत असत, की तुम्ही आई–दादांकडे रहायला जाणार. आता हेच आमचं घर.'

अनुक्रमणिका

लक्ष्मी जोशी

माझे आजोबा

माझ्या आजी-आजोबांच्या आठवणीतील सर्वांत उजळ आठवण म्हणजे १९७७ साली ते आमच्याकडे आले तेव्हाची. माझे आजोबा एक विद्वान गृहस्थ आहेत; व आजी एक असामान्य बाई आहे हे मला माहीत होते. तेव्हा ते येणार हे कळल्यावर माझे अंतःकरण भीती व आनंद याने भरून गेले. मला भीती वाटली याचे कारण कधीच न भेटलेल्या आजी-आजोबांशी आपण काय बोलायचे ? कसे वागायचे ? मी हिंदी पद्धतीने भेटायला– नमस्कार करायला– शिकले होते. इतक्या जवळच्या माणसाला अशा प्रकारे भेटणे मला जरा कृत्रिम वाटते. पण मग मनात आले अजून तरी त्यांची माझी ओळख नाही. तेव्हा हीच भेटण्याची तऱ्हा योग्य.

त्यांनी अमेरिकेत आमच्या बरोबर जो वेळ घालवला त्या काळात माझी आणि सतीआजीची थोडीच ओळख झाली. मुख्य कारण म्हणजे भाषा. मला मराठी येत नसे आणि तिला इंग्रजी येत नसे. आजोबांबाबत भाषा ही अडचण नव्हती. त्यांना उत्तम इंग्रजी येते. परंतु त्यांना माझे इंग्रजी समजत नसे. माझे इंग्रजी हे अमेरिकन इंग्रजी आहे. तेव्हा मी ठरवले की आपण त्यांच्याशी मोडक्या तोडक्या मराठीतच बोलायचे. परंतु मी जेव्हा जेव्हा मराठी बोलायची, तेव्हा तेव्हा आजोबा माझ्या हितासाठी म्हणून माझे उच्चार व वाक्यरचना सुधारायचे. त्यामुळे मला हा मार्ग सुखद वाटेना. आजोबांना सर्व अचूक लागते. ते प्रवीण आहेत. माझ्यात ती अचूकता नाही. त्यामुळे आमच्या संबंधात बोच आली. अशा तऱ्हेने आजोबांची व माझी पहिली सलामी झाली.

यानंतर १९७९ सालापर्यंत माझी व आजोबांची भेट झाली नाही. मध्यंतरी आमच्या कुटुंबावर विशेषतः आजोबांवर दुःखद घटना कोसळली होती. आमची प्रेमळ आजी व त्यांची प्रिय पत्नी निवर्तली होती. १९७९ साली मी भारतात एक वर्षभर फर्ग्युसन कॉलेजमधे शिकायला आले होते. मला न्यायला आजोबा मुंबईला विमानतळावर आले होते. तेव्हा आजोबा मला थकलेले व कृश दिसले. पण त्यांना पाहून मला खूप आनंद झाला. मी त्यांना अमेरिकन पद्धतीने भेटले. मी त्यांना मिठी मारली. मला त्यात काहीच चूक वाटले नाही. नंतर गाडीत वाईच्या रस्त्यावर ते मला म्हणाले, ' मुलगी एकदा १२ वर्षांची झाली की नंतर अशा भावना दाखवत नाहीत. ' मी म्हणाले ' फार वाईट गोष्ट ! तुम्ही अभागी आहात.' आता मी एक वर्ष भारतात रहाणार आहे तेव्हा ह्या भारतीय चालीरीती मला जाणल्या पाहिजेत हे मात्र माझ्या त्या क्षणी लक्षात आले.

माझ्या वडिलांनी मला आजोबांशी चांगले वागायला व जरूर पडेल तर माझ्या स्वतःच्या वर्तनात बदल करायला सांगितले होते. परन्तु मला प्रयत्नपूर्वक असे काहीच करायला लागले नाही. त्या पहिल्या दिवसापासूनच आमच्यात स्नेह निर्माण झाला. आजोबांना अजूनसुद्धा माझे इंग्रजी समजत नव्हते. त्यांना अडचण आली की ते रामची मदत घेत. राम माझा थोरला भाऊ. तो त्यांना मी काय बोलले ते पुन्हा सांगे. जसजसा काळ गेला तशी मी हळू व स्पष्ट भाषा वापरायला लागले. माझे अमेरिकन इंग्रजी आता हिंदी इंग्रजी बनले. माझी ओळख करून देताना नुसते शास्त्रीजींची नात म्हटले की पुरे होत असे. त्यात मला आजोबांच्या लौकिकाचीच जाणीव होत होती. मला वाटायचे, ' वा ! काय नशीब आहे. लोक माझ्याकडे पाहून कौतुकाने हसतात, व काय मदत हवी का म्हणून विचारतात. " आजोबा अशा वेळेस

अनुक्रमणिका

स्वस्थपणे अलिप्त राहात असत. त्यांच्या हा फरक लक्षात येत नसे. कदाचित येत असेल तर ते कोणाच्याच नजरेस येऊ देत नसत.

मला नेहमी आश्चर्य वाटे की श्री. इंदिरा गांधीजवळ बसणारे, यशवंतराव चव्हाणांशी राजकारणावर चर्चा करणारे माझे आजोबा वाईच्या मंडईत भाजीवाल्यांशी भाव करत, खरेदी करत याचे.

आजोबा सर्वांना सारखे वागवतात. परन्तु काही लोक स्वतःच्या फायद्यासाठी त्यांच्या नावाचा उपयोग करतात, असे माझ्या लक्षात आले. ते मी त्यांना सांगितले. त्यावर फक्त ते 'असू दे' म्हणायचे.

आजोबा आम्हा नातवंडांकडे जातीने लक्ष पुरवतात. प्रथम ते आमच्यासाठी स्वतः जेवढे शक्य तेवढे करणार. मग इतर उद्योगाला जाणार. त्यांना जे शक्य नाही ते दुसऱ्याकडून करवून घेणार. आजोबांना माहीत आहे की मला डाळिंबे आवडतात. एक दिवस मुंबईत असताना आजोबा व मी डाळिंबे आणायला गेलो. खूप दुकाने धुंडाळून आजोबांनी माझ्यासाठी खूप मोठी, रसाळ सुरेख डाळिंबे निवडली. घरी आल्यावर मला आजोबांनी ती सोलून दिली. ते तोंडात टाकल्याबरोबर मला पारख पटली.

माझ्या पिढीतील लोक आजी-आजोबांना टाळतात. अगर त्यांना सहन करतात. परन्तु आजोबांजवळ रहाणे मला कधी पुरेच होत नाही. मला असे वाटते की इतकी वर्षे मी आजोबांच्या सहवासाला दुरावले होते आणि आता मला ते भरून काढायचे आहे. मला आजोबांच्या सहवासात रहायला फार आवडते. मी आजोबांना अनपेक्षित भेटी देण्यात मजा मानत असे. पण एक दिवस त्यांनीच आम्हाला अनपेक्षित धक्का दिला. आजोबांचा ८० वा वाढदिवस होता. म्हणून मी व रामने वाईला जाऊन त्यांना भेटायचे ठरवले. आम्ही घरी आलो तर आजोबांच्या कॉटजवळ दोन डॉक्टर बसलेले होते व ते त्यांची तपासणी करीत होते. मला किती दुःख झाले आणि भीती वाटली हे कोणत्याच शब्दांत मला सांगता येणार नाही. हतबल झाले. आम्ही त्याच दिवशी त्यांना पुण्याला **K. E. M.** मध्ये नेले. तेथील डॉक्टरांनी लघ्वीच्या मार्गात मूत्रखडे आहेत असे सांगितले. पण गोविंदमामाने आम्हाला मुळीच काळजी करू नका म्हणून सांगितले, तेव्हा आमचा जीव भांड्यात पडला.

फेब्रुवारीच्या अखेरीला मला मित्र मिळाले. इतके दिवस बिनमित्रांचे घालवल्याने साहजिकच मी मित्रांबरोबर अधिक वेळ घालवू लागले. मी जेव्हा मित्र म्हणते तेव्हा मला पुरुष-मित्रच म्हणायचे आहे; आणि मुलीला मुलगा-मित्र ही भारतात लोकांना धक्का देणारी घटना आहे. पुष्कळशा लोकांना दुसऱ्या लिंगाची मैत्रिण अगर मित्र याचा अर्थ त्यांच्यात काही शारीरिक संग असला पाहिजे असाच होतो. त्यांच्यात निव्वळ मैत्री असू शकते हे त्यांना खरेच वाटत नाही. आता मला असे कळते की माझ्या ह्या वागण्याने पुण्यात मोठी खळबळ झाली. अमितामामीचे पेशंट तिला विचारायचे, "तुमची भाची पुण्याच्या रस्त्यांवर कशी जाते तुम्हाला माहित आहे का ?" तसेच आजोबांचे मित्र त्यांना विचारायचे, 'तुमच्या नातीला असं तुम्ही कसं वागू देता ?' असं बोलल्यावर आजोबा नुसते हसायचे आणि म्हणायचे 'अहो, ती अमेरिकन आहे.' माझ्या सर्व नातेवाईकांनी मला पाठिंबा दिला. त्यांना माहीत होते की लहानपणापासून मी मुलांत खेळले. त्यांच्याशी कसं वागायचे व स्वतःची काळजी कशी घ्यायची ते मला कळते. आजूबाजूच्याच लोकांना घरच्यांपेक्षा माझ्या ह्या वागण्याची जास्त चिंता पडली होती. मला अशी शंका आहे की त्यांना भीती वाटत होती की त्यांना अकल्पनीय प्रथा मी पाडते की काय ?

सतीआजी असताना घर कसं होतं मला माहीत नाही. पण मला माहीत आहे की स्वयंपाकघर फार सुरळीत चालते. मी असं ऐकले आहे की सतीआजी पाहुण्यांसाठी नेहमीच फराळाचे तय्यार ठेवत असे. त्यांच्या आवडीप्रमाणे त्यांना चहा, कॉफी नेहमीच मिळत असे. आजोबांना ते तसंच आजपण चालावं असे वाटते. ते पाहुण्यांच्या आदरातिथ्यासाठी फार कष्ट करतात. स्वतः स्वयंपाकावर देखरेख करतात व सुचतील त्या सूचना देऊन जास्तीत जास्त छान सुग्रास जेवण व्हावं ह्याकडे लक्ष देतात. पण मला असं वाटतं त्यांचे काही पाहुणे त्यांचे आदरातिथ्य टाळतात. कदाचित् त्यांना कसलं जेवण मिळणार असे वाटत असेल.

अनुक्रमणिका

पण खरं म्हणजे त्यांना भ्यायचे कारण नाही. इतरांसारखेच आजोबांना जेवायला पाहुणे आलेले आवडतात. आणि ते त्यांच्या आदरातिथ्याची पण खूप काळजी घेतात.

माझे भारतातील एक वर्ष संपत येऊ लागले, तसे माझ्या मनात परत जाण्याच्या विचाराला दुय्यम स्थान येऊ लागले. एक दिवस आजोबांच्या घरी मी, आई व आजोबा बसलो असताना जे घडायचे होते ते घडले. दादांकडून माझे परत जाण्याचे तिकीट आले. माझ्या डोळ्यांत अश्रू आले. पण मला माहीत होते की मला अमेरिकेत जायलाच हवे. मी माझी परत जाण्याची तयारी केली; आणि पुन्हा एकदा परंतु अखेरचाच मुंबईचा रस्ता धरला. गाडीत मी सारखी रडतच होते. कारण मी नुकताच माझ्या प्रिय गोविंदमामा, अमीतामामी, उमा व नील यांचा निरोप घेतला होता. आजोबांनी माझ्या खांद्यावर हात ठेवून समजावण्याचा प्रयत्न केला. गाडीत आम्ही दोघेही गप्पच होतो. मी दुसऱ्या दिवशी रात्री अमेरिकेला निघाले. निघण्यापूर्वी मी माझ्या जुन्या सवयींना मानले. मी आजोबांचा निरोप घेताना त्यांना मिठी मारली; आणि ह्या वेळी त्यांनीपण मला न बोलता मिठी मारली.

रा. ग. जाधव

शास्त्रीजींचा सामाजिक विचार

आपल्या आवडत्या व आदरणीय व्यक्तींबद्दल जिव्हाळ्याच्या भावना व्यक्त करण्याची किंवा सूचित करण्याची प्रत्येक समाजाची विशिष्ट रीत असते. महाराष्ट्रीय समाज याला अपवाद नाही. महाराष्ट्राने तर्कतीर्थ म्हणूनच माननीय लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा स्वीकार केला. तर्कसंगती महाराष्ट्राला आवडते, एवढाच याचा अर्थ नाही. तर्कसंगतीला तीर्थरूपताही असावी म्हणजे एक प्रकारचे वैचारिक पावित्र्य किंवा शुद्धता तीत असावी, असाही त्याचा अर्थ आहे. पावित्र्य आणि शुद्धता यांचा या ठिकाणी अर्थ एवढाच की, परंपरेने पवित्र आणि शुद्ध मानलेल्या गोष्टींना म्हणजे आचारविचारांना, अज्ञानाने वा अर्धज्ञानाने क्रांतिकारक धक्के देण्याचे टाळणे. शास्त्रीजींकडून गेली साठ वर्षे शेकडो अशिक्षित–सुशिक्षित मराठी माणसांनी व्याख्यान रूपाने जे विचार ऐकले, त्यांत तर्कसंगती आणि तीर्थरूपता या दोन्ही गोष्टी होत्या. शास्त्रीजींनी बोलत रहावे व आपण ऐकत रहावे, अशीच मराठी माणसाला आता सवय झाली आहे. गेली ६० वर्षे शास्त्रीजी बोलतच आले आहेत. व्याख्याने हे त्यांचे जीवनव्रत आहे. लिहिण्यापेक्षा बोलणे त्यांना अधिक आवडते; कारण भाषणातून एकाच वेळी शेकडो लोकांच्या अंतःकरणात ज्ञानज्योती पेटवता येतात. लेखन हे मराठीत तरी पुष्कळदा विद्वानांनी विद्वानांसाठी केलेले ठरते. शास्त्रीजींना म्हणूनच ते भाषणाइतके प्रिय नाही. वक्तृत्व हेच त्यांचे पहिले प्रेम आहे.

— याचे कारण आहे : शास्त्रीजींचे अवघे जीवन सामाजिक जाणिवांनीच प्रवृत्त झाले आहे. समाजाची स्थितिगती, समाजाची परंपरा आणि प्रगती, समाजाचा इतिहास आणि भवितव्य याच गोष्टी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची केंद्रीभूत प्रेरणा आहे. केव्हाही आणि कधीही हा माणूस एका किंवा अनेक सामाजिक प्रश्नांशी मनोमन झगडा करीत आहे, असेच आढळते. तुकारामाप्रमाणेच अहोरात्र त्यांचा मनाशी संवाद चाललेला असतो आणि रामदासाप्रमाणे एखाद्या शिवथरच्या घळीत जाऊन त्यांचे मन त्या सामाजिक समस्येचे चिंतनमनन करीत असते. सामाजिक विचारांचे अखंड अग्निहोत्र त्यांच्या मनोवेदीत धगधगत असते. सामाजिक जाणिवांची अशी नैसर्गिक बांधीलकी पत्करून शास्त्रीजींनी आधुनिक संस्कृतीच्या मध्यधारेत अखंडपणे जीवन व्यतीत केले. त्यामुळे कोणत्याही सामाजिक चळवळीबद्दल किंवा विचारप्रणालीबद्दल शास्त्रीजींचे म्हणणे काय आहे, हे ऐकण्यास मराठी माणूस नेहमीच समुत्सुक असतो. त्यांचे विचार ऐकण्याचे एक चिरंतन कुतूहल मराठी मनाला सतत वाटत असते. शास्त्रीजींशी विचारोत्सुक असे एक अपूर्व नाते मराठी माणसांनी बांधलेले आहे. घरातील वडीलधाऱ्या माणसाकडून अडेल त्या प्रश्नावर मार्गदर्शन घेण्याची प्रवृत्ती लहानांत असते; शास्त्रीजींबद्दल महाराष्ट्राने बाळगलेली प्रवृत्ती याच प्रकारची आहे. आधुनिक काळातील अशी एकही सामाजिक चळवळ वा विचारप्रणाली नाही, की जिच्याशी शास्त्रीजींचा संबंध आला नाही. पण हे म्हणणेही तितकेसे अचूक नाही. खरी गोष्ट अशी आहे, की प्रत्येक सामाजिक चळवळ आणि विचारप्रणाली यांचा शास्त्रीजींशी संबंध लावण्याची सवय मराठी समाजाला जडलेली आहे. या सवयीच्या मुळाशी समाजाची एक श्रद्धा आहे. ती अशी की त्या चळवळीचा आणि विचारप्रणालीचा तर्कसंगत आणि सखोल असा अर्थ आणि अन्वय करण्याची शास्त्रीजींमध्ये एक अनन्यसाधारण क्षमता आहे. अनन्यसाधारण म्हणण्याचे कारण असे की, कोणत्याही भावनेच्या आहारी न

अनुक्रमणिका

जाता, ऐकान्तिकता आणि आलंकारिकता या मोहांना बळी न पडता आणि फसव्या बंडखोरीला व सनसनाटी विध्वंसकतेचा आव न आणता, एखाद्या सामाजिक प्रश्नाची वास्तव आणि व्यासंगपूर्ण मीमांसा शास्त्रीजी करू शकतात. मुख्य म्हणजे या त्यांच्या समतोल विवेकनिष्ठेवर लोकांची श्रद्धा आहे व ती अजूनही टिकूनच आहे.

देशातील टिळकयुगाच्या शेवटच्या टप्प्यात शास्त्रीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली. वयाच्या १४ व्या वर्षी (१९१४) ते वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेत दाखल झाले. राष्ट्रीय विचारांनी भारलेल्या व पुरोगामी विचारांनी प्रदीप्त झालेल्या पाठशाळेच्या वातावरणात त्यांनी भारतीय संस्कृतीच्या ज्ञानसंपन्न वैदिक वारशाचा सखोल अभ्यास केला. लोकमान्य टिळक, मानवेंद्रनाथ रॉय, महात्मा गांधी याच्या विचारकार्याचा त्यांनी साक्षेपाने अंगीकार केला. त्यांच्या वैचारिक जडणघडणीचा काळ म्हणजे गांधीयुग हाच होय. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात त्यांनी सक्रिय भाग घेतला व प्रसंगी कारावासही पतकरला. गांधीयुगातील ह्या सर्वंकष स्वरूपाच्या राजकीय-सांस्कृतिक चळवळीच्या प्रेरणा त्यांनी आत्मसात केल्या. पण या सर्व वातावरणात व्यासंगाची, अभ्यासाची, चिंतन-मननाची वाट त्यांनी कधी बदलली नाही. आधुनिक विचारवंत म्हणून जर एखादा नमुना आपण उभा करू शकलो, तर त्यासाठी शास्त्रीजींच्याच व्यक्तिमत्त्वाचा आधार घ्यावा लागेल.

गांधीयुगातील सामाजिक विचार हा राजा राममोहन रॉयपासून झालेल्या सर्वंकष प्रबोधनाच्या चळवळीतूनच प्रगत झालेला होता. धर्मसुधारणा, हे त्या चळवळीचे पहिले पर्व होते. भारतीय समाजव्यवस्था ही धर्मप्रणीतच होती. शास्त्रीजींनी महाराष्ट्रातील धर्मसुधारणा आंदोलनाचे मार्मिक विश्लेषण केलेले आहे. त्यांनी म्हटले आहे,

> "हिंदुसमाजसंस्था धर्मग्रंथांवर उभारली आहे. या धर्मग्रंथांचे प्रणेते दिव्यदृष्टीचे लोक होते किंवा वेद हे अपौरुषेय अथवा ईश्वरोक्त आहेत या श्रद्धेवर प्रहार करण्याकरिता समाजनेता व धर्मनेता जो ब्राह्मणवर्ग, त्याच्या विद्या कशा अपूर्ण आहेत; सद्यःकालीन समाजप्रगतीला कशा विरोधी आहेत, हे चिकित्सक दृष्टीने दाखवून दिले."

हे चिकित्सक दृष्टीने दाखवून देण्याचे कार्य लोकहितवादी आणि म. जोतीबा फुले यांनी कसे केले, हे शास्त्रीजींनी मार्मिकपणे दाखवून दिले आहे. महाराष्ट्राच्या धर्मसुधारणेच्या आंदोलनाला प्रार्थनासमाज व सत्यशोधकसमाज यांनी जी तात्त्विक अधिष्ठाने मिळवून दिली, त्याचेही मर्म शास्त्रीजींनी विशद केले आहे. ते म्हणतात :

> " शुद्ध नैतिक जाणीव व विश्वरचनेच्या चमत्काराची अनुभूती हीच ईश्वराच्या जाणिवेला प्रकट करते, असा ह्या तात्त्विक भूमिकेचा आशय आहे. दुष्ट चालीरीती, गुलामगिरी आणि स्त्रीपुरुषांतील विषमता नष्ट करण्याचे सामर्थ्य, अशी तात्त्विक भूमिका दृढ झाल्यामुळेच प्राप्त होते. सामाजिक सुधारणा हे त्याचे प्रत्यक्ष प्रत्यंतर होय, अशी प्रार्थनासमाज व सत्यशोधकसमाज यांची भूमिका होती."

—वरील प्रकारच्याच मार्मिक मीमांसा इतरही भारतीय प्रबोधनकारांच्या विचारांसंबंधी शास्त्रीजींनी मांडलेल्या आहेत.

सामाजिक परिवर्तनातील पारंपरिक धर्मसंस्थेचा अडथळा कशा प्रकारचा आहे, त्याची मार्मिक मीमांसा करून आधुनिक काळात एकूणच धर्ममूल्यांचे स्थान कितपत आहे, यासंबंधीचा मूलगामी विचार शास्त्रीजींनी 'हिंदू धर्माची समीक्षा' ह्या प्रबंधात केला आहे : "धर्मसंस्थेपेक्षा उच्चतर अशा सामाजिक संस्था आता निर्माण होऊ लागल्या आहेत. धर्मसंस्थेने मानवसमाजार्थ पूर्वी जी कामगिरी बजावली, तीच कामगिरी अधिक कुशलतेने व उच्च भूमिकेत राहून पार पाडणारी साधने व संस्था समाजाने निर्माण करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे." ही साधने व संस्था समाजवादी तत्त्वावर अधिष्ठित व लोकसत्तेच्या राज्यघटनेने युक्त असली पाहिजेत, अशी शास्त्रीजींची भूमिका आहे.

नव्या समाजाचे स्वप्न आणि संस्थापना यांची मुळे मात्र वैदिक संस्कृतीच्या परंपरेतच आहेत, हा शास्त्रीजींचा अत्यंत महत्त्वाचा व मूलभूत विचार होय. या विचारांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनाने व

अत्यंत विस्तृत स्तरावर घेतलेला मागोवा त्यांच्या 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' ह्या श्रेष्ठ ग्रंथात आढळून येतो. आधुनिक समाजाची किंवा सामाजिक प्रबोधनाची "नूतन ध्येये ही आपल्या परंपरेचीच नवपरिणती आहे. व्यासांनी मानवव्यवहाराला, लोकव्यवस्थेला व समाजसुधारणेला मुख्यत्व देऊन शाश्वत नैतिक मूल्यांनाही सापेक्ष ठरविले, मानव्याला मध्यवर्ती स्थान दिले. वेदांपासून तो शंकराचार्यांपर्यंत तत्त्ववेत्त्यांनी सत्याच्या नित्य-समीक्षेचा व संशोधनाचा अग्नी जागृत ठेवला. हिंदुधर्माचा हा थोर वारसा भारतीयांना मिळालेला आहे."

कालचा वारसा, आजच्या समस्या आणि उद्याचे स्वप्न यांचा मेळ घालणे ही अत्यंत आवघड गोष्ट शास्त्रीजींनी पार पाडण्याचा प्रयत्न केला. 'तर्कतीर्थ', 'लक्ष्मणशास्त्री' अशी पारंपरिक विद्वत्तेची बिरुदे त्यांनी स्वतःही निर्भयपणे वागविली आणि महाराष्ट्रानेही ती बिरुदे मान्य केली. जणू वैदिक परंपरेतील व्यासादिक मुनींचा आणि आद्य शंकराचार्यांचा वैदिक वारसाच त्यांनी या बिरुदांच्या रूपाने टिकवून ठेवला. हा प्राचीन वारसा न सोडताही नवा समाजवादी समाज आणि लोकशाही शासन यांचा त्यांनी आयुष्यभर पुरस्कार केला. ब्राह्मणेतर समाज, दलित समाज, ग्रामीण समाज यांच्या नव्या न्याय्य आकांक्षांशी समरस होऊन, पारंपरिक समाजात या वर्गांवर कसा अन्याय झाला, हेही त्यांनी दाखवून दिले. या उपेक्षित समाजातील कार्यकर्त्यांचे आणि कार्याचे मर्म आणि महत्त्व त्यांनी आपल्या लेखन-भाषणांतून परोपरीने स्पष्ट केले. शास्त्रीपणा आणि आधुनिकता यांच्यातील तथाकथित विसंगती त्यांनी स्वतःच्या आचारविचारांनी अर्थशून्य करून दाखविली. लो. टिळकांना तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी म्हणून एकेकाळी हिणवण्यात आले होते. महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रबोधनाच्या चळवळीतील तेल्यातांबोळ्यांचे पुढारी असेच शास्त्रीजींचे वर्णन करणेही योग्य ठरेल. एकीकडे भारतीय परंपरेतील अक्षर विचारधन जतन करणारे धर्मकोशासारखे महान कार्य त्यांनी केले, तर दुसरीकडे आधुनिक ज्ञानविज्ञानांचा अगदी सामान्य माणसाला परिचय करून देणारा मराठी विश्वकोशासारखा प्रकल्पही त्यांनी उभा केला. श्रेष्ठ परंपरेचा चंद्र आणि उचित आधुनिकतेचा सूर्य अशा चंद्रसूर्यांच्या अर्थपूर्ण संगतीचा ज्ञानाकाशातील एक चमत्कार शास्त्रीजींनी करून दाखविला. म्हणूनच मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी 'द बेस्ट प्रॉडक्ट ऑफ द इंडियन रेनेसान्स' अशा अर्थपूर्ण शब्दांत त्यांचा गौरव केला.

विश्वकोशासारखे शासनाधारे चालणारे सांस्कृतिक प्रकल्प उभे करणे ही, परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील कालोचित संगती दाखवणारी सामाजिक बांधिलकी मानणाऱ्या ज्ञानवंतांची जबाबदारीच आहे. बहुजनसमाज नव्या ज्ञानप्रेरणांनी आता जागा होत आहे. आधुनिक ज्ञानविज्ञानांची एक अभिरुचीच समाजात निर्माण होत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात, विशेषतः भाषिक राज्यांच्या स्थापनेनंतर अनेक भारतीय भाषांत विश्वकोशासारखे प्रकल्प शासकीय मदतीने सुरू झाले आहेत. नव्याने साक्षर आणि सुशिक्षित होत जाणाऱ्या भारतीय बहुजनसमाजाची ज्ञानतृष्णा वाढत आहे. ही सामाजिक गरज एका शुद्ध ज्ञानैक दृष्टीने भागविणे हे प्रबोधनकार्याचेच एक स्वरूप आहे. या बाबतीत महाराष्ट्र राज्याने पहिले पाऊल टाकले आणि त्याची पुढील वाटचाल शास्त्रीजींच्या नेतृत्वाखाली होत राहिली, या गोष्टीला मराठी समाजाच्या दृष्टीने एक निश्चितच महत्त्व आहे. कल्याणकारी शासनालाही विविध क्षेत्रांत सामाजिक कल्याणाच्या योजना राबविण्यास कल्पक आणि कर्तृत्ववान व्यक्तींची गरज असतेच. मराठीतील ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रात मराठी विश्वकोश प्रकल्पाच्या रूपाने शास्त्रीजींनी एक सांस्कृतिक कार्यच उभे केले, असे म्हणता येईल. विश्वकोशरचना ही स्वतंत्र भारतातील एक देशव्यापी चळवळच आहे. तिचे प्रवर्तन करण्याचे श्रेयही शासन आणि विद्वत्ता यांचा बहुजनसमाजाच्या गरजेच्या दृष्टीने मेळ घालणाऱ्या प्रबोधनप्रवृत्तीलाच आहे. मराठी विश्वकोश प्रकल्प या दृष्टीनेही समजून घेता येतो.

शास्त्रीजी आज वयाची ऐंशी वर्षे पूर्ण करून शंभरीकडे वळत आहेत. त्यांचे सामाजिक विचार-कार्य आणि त्याचे महाराष्ट्राच्या संस्कृतीतील महत्त्व हे निश्चितपणे सांगणे अवघड आहे.

अनुक्रमणिका

त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन होण्यास आणखी काही काळ जावाच लागणार. कारण अजूनही शास्त्रीजी कार्यरतच आहेत. तथापि त्यांच्या सामाजिक विचारकार्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्टय सहजपणे लक्षात येते. ते म्हणजे परंपरा आणि आधुनिकता यांचे एक समतोल भाष्यकार हीच त्यांची मुख्य भूमिका आहे. कोणत्याही सामाजिक विचारप्रणालीचे किंवा चळवळीचे मूळ आणि कूळ हेरून तिच्या महत्त्वाबरोबरच तिच्या मर्यादाही समाजापुढे स्वच्छपणे मांडण्याची शास्त्रीजींची भूमिका असते. त्यामुळेच एखाद्या विशिष्ट चळवळीशी किंवा विचारप्रणालीशी संपूर्ण अशी बांधीलकी त्यांनी कधीच स्वीकारली नाही. हत्तीचे वर्णन त्याचे एकेकच अंग चाचपून करण्याचा आंधळा मोह शास्त्रीजींनी टाळला. त्यामुळे समाजाच्या एखाद्या चळवळीतील किंवा विचारप्रणालीतील धोके दाखवून देण्याचे अप्रिय कामही त्यांनी सतत केले आहे. म्हणूनच त्यांच्या सामाजिक विचारकार्यात कृतीपेक्षा चिंतनावर आणि महत्त्वापेक्षा मर्यादेवर अधिक भर असलेला दिसून येतो. सगळ्याच समाजांच्या व सगळ्याच विचारवंतांच्या तसेच सगळ्याच संस्थांच्या व चळवळींच्या मेळाव्यांत शास्त्रीजी रमू शकतात याचे कारण, त्यांच्या समतोल विवेकवादावर या सर्वांचाच विश्वास असतो हे होय.

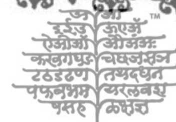
वयाच्या ८१ व्या वर्षी शास्त्रीजींशी सामाजिक विषयांवर बोलताना आज एक प्रकारचा विषण्णतेचा सूर ऐकू येतो. गेल्या दीड-दोनशे वर्षांतील भारतीय प्रबोधनाची फलश्रुती शून्यवत आहे, हे त्यांना अर्थातच मान्य नाही. भारतातील सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ पुष्कळशी यशस्वी झाली, असेच त्यांचे मत आहे; तथापि नवी सामाजिक व राजकीय आव्हाने पेलण्याची आपल्या समाजाची कुवत मात्र कमी झाली आहे, असे त्यांना वाटते. ही कुवत आपण का निर्माण करू शकलो नाही, या प्रश्नाशी शास्त्रीजी आज काहीसे अडखळत आहेत, असे वाटते. आपल्या समाजात विचारांचे स्वातंत्र्य आणि सामर्थ्य यावरील विश्वासच कमी झाला आहे, याबद्दल ते मनस्वी व्यथित झालेले दिसतात. कदाचित ही त्यांची व्यथा खरीही असेल; पण वस्तुस्थिती इतकी हाताबाहेर गेलेली आहे, असे सर्वांनाच वाटेल, असे नाही. श्रेष्ठ विचारवंत आणि भाष्यकार हे नेहमीच एका आदर्श समाजव्यवस्थेच्या मागे धावत असतात. व्यासांनासुद्धा शेवटी विलक्षण वैफल्य आले होते. शास्त्रीजींना तशीच विषण्णता जाणवत असावी ! पण समाज वैफल्याचे हे सगळे चक्रनेमिक्रम पचवून पुढेच जात असतो. समाजाच्या या पुढे जाण्याच्या सामर्थ्यावरील श्रद्धा निर्माण करण्याचे कार्य शास्त्रीजींसारखे प्रज्ञावंत भाष्यकारच निर्माण करीत असतात. ते आळवितात तो विषण्णतेचा सूर हाच समाजाला नवे चैतन्य देणारा ठरतो. आपल्या निराशेतूनच असे थोर लोक समाजाची आशा जिवंत ठेवत असतात.

समाज आणि थोर विचारवंत यांच्यातील आशा-निराशांचे गणित, मी वर म्हटले आहे तितके, सुलभ आणि सोपे आहे, असे मलाच वाटत नाही. व्यक्ति-समष्टीसंबंध हे अनेकदा विरोधाभासात्मक (पॅरॉडॉक्सिकल) असतात, हे खरे; म्हणजे थोर विचारवंताला आयुष्याच्या संध्याकाळी जाणवणारी निराशा समाजाच्या नव्या आशेची पहाट सूचित करते हे खरेच; पण अशी अटकळ बांधणे हे सामाजिक विचारातील एक अतिसुलभ असे समीकरण ठरते, हेही खरे आहे. आणि हे सर्व मनात येते त्याचे खरे कारण तर अगदी वेगळेच आहे. ते कारण आहे, शास्त्रींजींच्या अंतर्मनातील पुष्कळदा जाणवणारा एक प्रकारच्या शून्यवादाचा स्वर !

समाजातील आणि संस्कृतीतील उपेक्षित किंवा दुर्लक्षित विचारधारांचे नेमके यथार्थदर्शन घडविण्याचे कार्य शास्त्रीजींनी अखंडपणे केले, अजूनही करीत आहेत. हे जीवनव्रत अबाधितपणे चालविण्यासाठी समाजावर आणि त्याच्या प्रगतिपरतेवर श्रद्धा ठेवणे भागच आहे. शास्त्रीजींनी अशी श्रद्धा निश्चितच जपली; तथापि समाजापेक्षाही त्यांची खरी श्रद्धा ही माणूस म्हणून असणाऱ्या माणसाच्या अस्तित्वावर विशेष आहे, असे जाणवते. शास्त्रीजींचा विश्वास माणसावर आहे आणि एका दृष्टीने हा माणूस समाजनिरपेक्षच आहे. किंबहुना माणसाचे माणूस म्हणून असणारे महत्त्व हे केवळ समाजसापेक्ष नाही, अशीच त्यांची धारणा असावी! म्हणूनच भारतातील मुस्लिमांचा प्रश्न, तसेच दलितांचा प्रश्न हे अखेरपक्षी बहुसंख्याक हिंदू समाजाचे प्रश्न आहेत, असे त्यांना वाटते. त्यांच्या

दृष्टीने मुस्लिम, दलित, नवबौद्ध ही धार्मिक-सामाजिक विशेषणे माणूस या मुख्य विशेष्याच्या दृष्टीने तितकी महत्त्वाची नाहीत. माणसाचे माणूस म्हणून असलेलेच हे प्रश्न आहेत, अशीच त्यांची मनोमन भूमिका आहे; आणि म्हणून भारतीय सामाजिक प्रश्न आज अवाढव्य रूप घेताना दिसत आहेत, ते सोडविण्यासाठी माणूस या मूलभूत पातळीवरच त्यांची सोडवणूक करावी लागेल, असे शास्त्रीजींना वाटते. म्हणूनच सामाजिक माणसापेक्षा आर्थिक व आध्यात्मिक माणूच हाच त्यांच्या सामाजिक विचारांतील केंद्रीभूत विषय ठरतो.

सामाजिक निष्ठेपेक्षा मानवनिष्ठा अधिक महत्त्वाची मानणे हे भारतीय संस्कृतीचेच निदर्शक आहे. वैदिक संस्कृतीने स्वीकारलेली ही मानवश्रद्धाच शास्त्रीजींच्या अंतर्मनात रुजलेली आहे. तिचा संबंध आधुनिक पश्चिमी संस्कृतीमधील मानवी हक्कांच्या संकल्पनेशी नसून तो भारतीय संस्कृतीतील सारभूत तत्त्वांशीच आहे, असे दिसून येते. ही भारतीय श्रद्धा स्वीकारली, की तिचेच आणखी एक उपप्रमेयही स्वीकारावे लागते. ते म्हणजे, व्यक्तिजीवनाचे अंतिम मूल्य हे काय आहे, हे ठरविण्याचे ! शास्त्रीजींचा मोक्षकल्पनेवर विश्वास नाही. खरे तर त्यांचा आवडता दार्शनिक म्हणजे श्रेष्ठ बौद्ध आचार्य व तत्त्ववेत्ता नागार्जुन हा आहे, असे मला वाटते. नागार्जुन हा शून्यवादी होता. पण त्याच्या शून्यवादाचा अर्थ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. शून्यवाद म्हणजे जगाला अस्तित्वच नाही असे नाही; तर जगाचे अस्तित्व हे सापेक्ष आहे, निरपेक्ष नाही, असा त्याचा अर्थ आहे. लोकसंमत किंवा व्यावहारिक सत्याच्या दृष्टीने जगाला अस्तित्व आहे, पण पारमार्थिक दृष्टीने मात्र जग शून्य आहे. नागार्जुनाने एक गोष्ट स्पष्ट केली आहे. ती अशी की, पारमार्थिक शून्यतेवर श्रद्धा ठेवूनही लौकिक जीवनात लोकसंमत संकेतांचा स्वीकार करूनच जगावे लागते. निर्वाणाची कल्पनाही त्याच्या दृष्टीने शून्यात्मकच आहे. शास्त्रीजींनी आपल्या सामाजिक विचारकार्यात जवळजवळ पाच तपे प्रखर अशा पुरोगामी दृष्टीने सामाजिक प्रबोधनाचा पुरस्कार केला. पण हे सर्व करत असताना त्यांच्या मनात एक नागार्जुन पहिल्यापासून ध्यानस्थ बसलेला आहे. या नागार्जुनाबद्दल कधीतरी त्यांनीच आपल्याला सविस्तरपणे सांगितले पाहिजे, असे मला वाटते...

मे. पुं. रेगे

परंपरा आणि आधुनिकता : प्राज्ञपाठशाळेचा दृष्टिकोन

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केलेली ज्ञानसाधना आणि त्यांचा जन्मभर उत्कटतेने आणि तन्मयतेने चालू असलेला वैचारिक प्रवास यांच्याविषयीची सर्वसाधारण कल्पना ह्या अंकात अन्यत्र छापलेल्या त्यांच्या मुलाखतीवरून येऊ शकेल. ह्या मुलाखतीवरून जी एक गोष्ट स्पष्ट होते– आणि हिच्यात शास्त्रीजींचे अनन्यसाधारण वैशिष्टय सामावलेले आहे– ती ही की शास्त्रीजींची वैचारिक बैठक ही दृढपणे भारतीय वैचारिक परंपरेवर अधिष्ठित आहे. ह्या वैचारिक परंपरेची तार्किक आणि आध्यात्मिक अशी दोन अंगे आहेत आणि ही परस्परात गुंतलेली, परस्परापासून अविभाज्य असलेली अशी अंगे आहेत.

ह्या तार्किक अंगाचा विकास आणि परिपोष पारंपरिक न्यायशास्त्रामध्ये झाला होता आणि नव्यन्याय हे ह्या शास्त्राचे प्रगल्भ असे स्वरूप आहे. न्यायशास्त्र हे अनेक शास्त्रांमधील एक पृथक् शास्त्र एवढेच त्याचे स्वरूप नव्हते. ते पायाभूत शास्त्र; 'शास्त्रांचे शास्त्र' होते. इतर शास्त्रांचे शास्त्र हे स्वरूप, विधानांना भाषिक रूप देण्याची, त्यांची तपासणी करून त्यांची सिद्धी करण्याची पद्धती ही न्यायशास्त्रामध्ये विकसित आणि आकारित करण्यात आलेल्या पद्धतिविषयक संकल्पनांवर आणि नियमांवर आधारलेली होती. कोणताही वैचारिक व्यवहार भाषेद्वारा आणि तार्किक नियमांना अनुसरून चालतो आणि म्हणून भाषेचे शास्त्र–व्याकरण आणि व्यापक अर्थाने तर्कशास्त्र–न्याय–ही मूलभूत आणि प्रास्ताविक शास्त्रे मानण्यात येत होती. भारतीय वैचारिक परंपरेत ही दोन्ही शास्त्रे अत्यंत प्रगल्भ अवस्थेला पोचली होती आणि त्यांनी घालून दिलेली कठोर भाषिक आणि तार्किक शिस्त तंतोतंत पाळण्यात इतर शास्त्रांचा शास्त्रत्वाचा दावा आणि स्वाभिमान सामावलेला असे. विधान नेमकेपणे मांडण्यात आले पाहिजे. त्याच्या अर्थाविषयी यत्किंचित् संदेह किंवा अस्पष्टपणा असता कामा नये. ते मान्य करण्यापूर्वी त्याच्याविरुद्ध जे, जे आक्षेप घेता येण्यासारखे आहेत ते स्पष्टपणे पुढे करण्यात आले पाहिजेत, ह्या आक्षेपांची तपासणी तर्ककठोरतेने पण ऋजुपणे झाली पाहिजे, त्यांच्या बाजूचा जो पुरावा आणि युक्तिवाद असतील त्यांची गंभीरपणे दखल घेतली पाहिजे, येथे लपवाछपवी, तार्किक चलाखी यांना अवसर असता कामा नये, प्रतिपक्षावर सोपा विजय मिळविण्याचा मोह वैचारिक दुबळेपणा म्हणून टाळला पाहिजे, ह्या परीक्षणात आपला पक्ष जर टिकत नसेल तर त्याच्यात आवश्यक ते बदल केले पाहिजेत, आपली विधाने ज्या सुप्त गृहीतकृत्यांवर आधारलेली असतील ती प्रकट केली पाहिजेत; तपासून स्वीकारलेली अंतिम आधारभूत तत्त्वे आणि पुरावा यांच्या अधिष्ठानावर आपले सिद्धांत भक्कमपणे आधारले पाहिजेत हे पद्धतिविषयक दंडक सर्व शास्त्रांकडून मान्य झाले होते आणि अनुसरले जात होते.

ही जी वैचारिक शिस्त भारतीय परंपरेत अवतीर्ण झाली व विकास आणि दृढता पावली तिचा; आणि आपण ही शिस्त आत्मसात् केली आहे ह्या गोष्टीचा शास्त्रीजींना सार्थ अभिमान आहे. महत्त्वाची गोष्ट ही की ही शिस्त त्यांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीचा भाग होऊन बसली आहे. आणि म्हणून 'कम्युनिस्ट पक्षाचा जाहीरनामा' आणि इतर मार्क्सवादी साहित्य, न्याय किंवा अद्वैत वेदान्त याच्यावरील एखादा पारंपरिक ग्रंथ वाचावा त्या पद्धतीने, 'पंक्ती लावून' वाचले. पारंपरिक अध्यापनपद्धतीचे उद्दिष्ट शास्त्री तयार करणे हे होते. शास्त्री होणे म्हणजे कितीही कठीण असलेला शास्त्रग्रंथ स्वतः वाचून समजण्याची, त्यातील

विधानाचे खंडनमंडन करण्यासाठी जे युक्तिवाद करण्यात आले आहेत किंवा करता येणे शक्य आहे त्यांचे परीक्षण करण्याची शक्ती येणे. जो शास्त्री असेल त्याला 'शास्त्रार्थां'त भाग घेता येणे आवश्यक असे. म्हणजे स्वतःच्या भूमिकेवर प्रतिपक्षाकडून जे अपेक्षित किंवा अनपेक्षित आक्षेप घेण्यात येतील त्यांना सयुक्तिक उत्तरे देणे, ह्या आक्षेपांच्या संदर्भात स्वतःच्या भूमिकेच्या समर्थनासाठी आवश्यक तर नवीन युक्तिवाद रचून पुढे मांडणे ह्या गोष्टी करता येणे त्याला आवश्यक असे ही शक्ती येईपर्यंत तो शास्त्री म्हणून मान्य होत नसे. तेव्हा ज्याने ग्रंथांतरी निविष्ट असलेले ज्ञान संपादिले आहे किंवा मुखोद्गत केले आहे तो शास्त्री ही व्याख्या अपुरी आणि म्हणून दिशाभूल करणारी ठरेल. ह्या ज्ञानाचा वापर त्याला करता आला पाहिजे आणि ह्या वापरातून त्याचा विकास साधता आला पाहिजे, त्याला अधिक तर्कशुद्ध, सुसंगत रूप देता आले पाहिजे अशी अपेक्षा होती. आणि ह्या कुवतीचे शास्त्री शिकवून तयार करणे हे अध्यापनाचे अंतिम उद्दिष्ट होते. हे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात साध्य होईल अशी अध्ययन–अध्यापनपद्धती अनुभवातून घडविण्यात आली होती. ह्या सर्व व्यवहारात अतीव गंभीरपणा आणि निष्ठा होती; सर्व वैचारिक शक्ती सर्वसामान्य सहनशक्तीच्या मर्यादेपलीकडे ताणल्या जातील असे बौद्धिक आव्हान होते, आत्यंतिक परिश्रम करण्याचे आवाहन विद्यार्थ्याला मिळेल अशी व्यवस्था होती, आदर्श म्हणून ज्यांचे विद्यार्थ्यांनी अनुकरण करावे आणि ज्यांच्या पलीकडे जाण्याची ईर्ष्या बाळगावी असे प्रतिभासंपन्न दिग्गज पंडित सभोवती होते, विद्यार्थ्याच्या आणि अध्यापकाच्या ज्ञानाचा कस सतत घेण्याची पद्धती रूढ होती. कसदार ज्ञान, ज्ञानाची खोली आणि विस्तार यांच्यामुळे समानधर्मीयांची लाभणारी मान्यता आणि ह्या मान्यतेवर आधारलेली सामाजिक प्रतिष्ठा, लोकमान्यता आणि अभिजनमान्यता, अभिजनांचा आश्रय आणि त्यातून लाभणारी सुरक्षित, सुखवस्तू रहाणी ही यशस्वी विद्यार्थ्याला लाभणारी पारितोषिके असत. पण बुद्धीची निर्दयपणे परीक्षा घेणाऱ्या, तिला विकसित करून वळण देणाऱ्या ज्ञानाच्या ज्ञात काठापर्यंत पोचलेल्या, आणि तेथून पुढील प्रवेश न्याहाळणाऱ्या माणसांच्या ठिकाणी जो शांत आणि सघन आत्मप्रत्यय असतो तेच त्याला लाभणारे सर्वश्रेष्ठ पारितोषिक असते. हे पारितोषिक ह्या परंपरेतील सर्वश्रेष्ठ पंडितांना लाभत असे. ह्या बाबतीत ह्या पंडितांची तुलना रॉयल सोसायटीचे सभासद होणाऱ्या किंवा नोबेल पारितोषिक मिळविणाऱ्या वैज्ञानिकांशी, किंवा ऑक्सफर्ड– केंब्रिजच्या 'डॉन्स'शी करता येईल.

हे विस्ताराने लिहायचे कारण असे की ह्या परंपरेची पुसटती ओळखही बहुसंख्य भारतीय सुशिक्षितांना नाही. उलट तिच्याविषयी अज्ञानावर आधारलेले हास्यास्पद गैरसमज आहेत. तकलुपीपणा, उथळपणा, अर्धकच्चेपणा, ग्रंथनिविष्ट ज्ञानावरील परावलंबीपणा, आणि या सर्वांमुळे येणारा आत्मप्रत्ययाचा आणि निर्मितिक्षमतेचा अभाव आणि वांझपणा ह्या दोषांसाठी आधुनिक भारतीय विद्यापीठीय शिक्षणाकडे वळावे लागेल. पारंपरिक भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत जे दोष होते ते वेगळ्या प्रकारचे होते.

भारतीय वैचारिक परंपरेची दुसरी बाजू आध्यात्मिक होती. येथे व्यक्तीची आध्यात्मिक साधना आणि वैचारिक अध्यात्मशास्त्र यात भेद करावा लागेल. अध्यात्मशास्त्रात वेदान्तादी मोक्षशास्त्रे अंतर्भूत होती; त्याप्रमाणे मोक्षसाधनेचे अधिष्ठान असलेले, सामाजिक व्यवहाराचे नियमन करणारे धर्मशास्त्रही अंतर्भूत होते. किंबहुना धर्माचे प्रयोजनच स्वाभाविक प्रवृत्तीला उन्नत आणि प्रगल्भ करून तिचे निवृत्तीत परिवर्तन करण्याचे असल्यामुळे मोक्षशास्त्र हा धर्मशास्त्राचाच भाग होता. ह्या 'एकशास्त्र' वादी भूमिकेमागची एक दृष्टी अशी होती की जे अत्युच्च नैतिक गुण मोक्ष किंवा निःश्रेयस याच्या प्राप्तीसाठी आवश्यक असतात त्यांचा विकास धर्मप्रेरित आणि धर्मनियमित सांसारिक आणि सामाजिक जीवनातच होऊ शकतो, आणि तेजस्वी आणि संपन्न अशा वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनाच्या उभारणीत ह्या गुणांचा स्वाभाविक आविष्कार होतो. अभ्युदय आणि निःश्रेयस, प्रवृत्ती आणि निवृत्ती यांच्यामध्ये कालिक क्रम असो नसो, तार्किक अनुबंध जरूर होता. स्वाभाविक प्रवृत्ती आणि त्यांच्यावर धर्माने केलेले नैतिक संस्कार

अनुक्रमणिका

हे ऐहिक आणि आध्यात्मिक ह्या दोन्ही जीवनपद्धतींचे समान अधिष्ठान होते. सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, क्षमा, शांती, भूतदया, मैत्री, करुणा, इ. मूल्ये हा धर्मप्रणीत ऐहिक जीवनाचा आशय होता आणि हेच आध्यात्मिक जीवनाचे अनिवार्य अधिष्ठान होते. फक्त आध्यात्मिक जीवनात ह्या मूल्यांच्या 'पारमितां'ची साधना होती. आणि म्हणून धर्मपूत ऐहिक जीवन आणि मोक्षसाधना यांच्यामध्ये एक रेषा काढून त्यांची स्पष्ट विभागणी करता आली नसती.

श्रुतिस्मृतिपुराणांचे शब्दप्रामाण्य हे धर्माचे अधिष्ठान होतेच. चातुर्वर्ण्याच्या संकल्पनेच्या चौकटीतील जातिव्यवस्था हे सामाजिक संघटनेचे स्वरूप होते. श्रौत आणि स्मार्त 'शास्त्रवचनां'च्या आधारे जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतील गुंतागुंतीच्या सामाजिक व्यवहाराचे नियमन करणे, स्वार्थाने, मदाने, वैराने डागळलेल्या ऐहिक व्यवहाराचे नियमन करणे, हे धर्मशास्त्राचे एक काम होते. यज्ञयागादी श्रौतस्मार्त विधी, त्यांचा अधिकार ज्यांना असेल त्यांनी यथासांग करणे हा धर्मशास्त्रप्रणीत जीवनाचा अनिवार्य भाग होता. ह्या विधींचा अधिकार आणि त्यांच्यापासून प्राप्त होतील म्हणून कल्पिण्यात आलेली फळे यांना केवळ शब्दप्रामाण्याचा आधार होता. ही सर्वच रचना आधुनिक हिंदू मनाला अमान्य होईल अशी आहे. श्रुति-स्मृतीतील सर्व वचनांचे प्रामाण्य मान्य करून त्यांना सुसंगत समन्वयात ओवून घेणे, सर्व विधिनिषेधपर वाक्यांची सुसंवादी व्यवस्था लावणे आणि ह्या व्यवस्थेचा सांधा वेळोवेळी प्रचलित असलेल्या प्रत्यक्ष सामाजिक व्यवहाराशी जोडून घेणे हे धर्मशास्त्राचे काम होते आणि हे काम यशस्वीपणे पार पाडण्यासाठी बुद्धीचा फार मोठा आवाका आणि सूक्ष्म तार्किकता हे गुण आवश्यक होते. पण केवळ एक तार्किक व्यवस्था म्हणून धर्मशास्त्र आपल्याला कितीही मनोवेधक वाटले, त्याच्यात मूर्त झालेल्या बौद्धिक गुणांविषयी आपल्याला कितीही आकर्षण आणि आदर वाटला तरी त्याचे सामाजिक प्रयोजन कधीच संपुष्टात आले आहे, ऐतिहासिक कुतूहलाचा विषय याच्यापलीकडे त्याला काही स्थान नाही अशा दृष्टीनेच आपण त्याच्याकडे पाहू. किंबहुना त्याचे सामाजिक प्रयोजन इतकी शतके टिकून राहिले हीच आपल्या समाजाच्या रुद्धावस्थेची खूण होती असे आपण म्हणू. आज वस्तुस्थिती अशी आहे की धर्मशास्त्र असे काही होते आणि दोन पिढ्यांपूर्वी आपल्या सामाजिक जीवनाचे ते प्रत्यक्षात नियमन करीत होते ह्याचा सर्वसामान्य, सुशिक्षित, मध्यमवर्गीय हिंदूंना पत्ता नाही. ख्रिस्ती धर्मशास्त्रात परमेश्वर ही तीन पुरुषांची युती आहे की तो त्रिविध असा एक पुरुष आहे या गुह्य समस्येभोवती सूक्ष्म-अदृश्यप्राय ठरतील इतके सूक्ष्मभेद व्यक्त करणाऱ्या ग्रीक शब्दांच्या माध्यमातले, जे वादंग माजले होते त्याची आजच्या सर्वसामान्य ख्रिस्ती माणसाला जितकी माहिती असेल तितकीही आजच्या सर्वसामान्य सुशिक्षित हिंदूला हिंदू धर्मशास्त्राविषयी असत नाही. पण एकोणिसाव्या शतकापर्यंत 'ट्रिनिटी'च्या संकल्पनेचा सम्यक् अर्थ कसा लावावा ही ख्रिस्ती सुशिक्षित समाजापुढे असलेली जिवंत समस्या होती.

कर्मकांड आणि सामाजिक व्यवहाराचे शास्त्रवचनाद्वारे नियमन हा धर्मशास्त्राचा एक भाग होता. दुसरा भाग उच्च मानवी मूल्यांवर आधारलेल्या जीवनक्रमाचा आदर्श लोकांपुढे ठेवणे हा होता. ही मूल्ये प्राचीन, निवृत्तिमार्गी श्रमणांच्या साधनेतून स्फुरली असतील आणि बौद्धपंथी आणि जैनपंथी श्रमणांनी त्यांचा आपल्या जीवनक्रमात परिपोष केला असेल. पण वैदिकांनी ती आत्मसात केली होती आणि आपल्या कर्मकांडाशी आणि चातुर्वर्ण्याशी जुळवून घेतली होती. खऱ्या ब्राह्मणाचा जीवनमार्ग कसा असतो ह्याचे बौद्ध आणि जैन धर्मग्रंथांत वर्णन आहे आणि हा जीवनक्रम सर्वांपुढे आदर्श म्हणून ठेवला आहे; म्हणजे ह्या मूल्यांचा ऐतिहासिक उगम काही असो, भारतीय धर्मपंथांचे समान आदर्श हा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला. खरा ब्राह्मण आणि खरा श्रमण याच्यांत भेद राहिला नाही. ह्याचा अर्थ असा की आध्यात्मिक दृष्ट्या कर्मकांड आणि चातुर्वर्ण्य आगन्तुक ठरले. भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात सातत्याने वहाणारा असा हा प्रवाह आहे. त्याचे संवर्धन भक्तिमार्गी, मूळच्या अवैदिक असलेल्या पंथीयांनी तर केलेच पण शब्दप्रामाण्य मानणाऱ्या शंकराचार्यांनीही केले.

मनुस्मृती जाळली तरी तिच्यात न जळणारा असा काही भाग आहेच असे शास्त्रीजींनी डॉ. आंबेडकरांना

अनुक्रमणिका

एकदा म्हटले होते; आणि ह्याचे एक उदाहरण म्हणून 'सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्' हा चरण उद्धृत केला होता. मनुस्मृती जाळणे आवश्यक होते; परंतु तिच्यात न जळणारा जो भाग होता तो वगळून धरणेही आवश्यक होते.

भारतीय शास्त्रांच्या परंपरेपासून बौद्धिक चोखपणाचा आणि सार्वत्रिक मानवी मूल्यांचा वारसा शास्त्रीजींनी घेतला आणि ह्या अधिष्ठानावरून भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थापनाच्या प्रश्नाकडे त्यांनी पाहिले. हा वारसा त्यांना प्राज्ञपाठशाळेकडून लाभला यात शंका नाही. त्यांच्या वैचारिक घडणीमध्ये प्राज्ञपाठशाळेचा भाग सर्वात मोठा आहे. प्राज्ञपाठशाळेमागची प्रेरणा त्रिविध होती. एकतर भारताच्या स्वतःच्या शास्त्रीय आणि दार्शनिक परंपरेचे रक्षण आणि संवर्धन तिला करायचे होते. ही आपले स्वत्व राखण्याची, आपल्या आपलेपणाचे जतन करण्याची प्रेरणा होती. तिच्याशी एकवटलेली दुसरी, प्रेरणा जो भौतिक आणि सामाजिक शास्त्रे, आणि मूल्ये पश्चिमी परंपरेने निर्माण केली होती ती आत्मसात् करण्याची होती. आणि तिसरी प्रेरणा स्वतःच्या जाणीवपूर्वक प्रस्थापित केलेल्या अस्मितेच्या अधिष्ठानावर, नवीन ज्ञानाच्या आणि मूल्यांच्या साहाय्याने भारतीय समाजात सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याची होती. तेव्हा सुरवातीपासूनच प्राज्ञपाठशाळा ही पारंपरिक पाठशाळांतील केवळ एक पाठशाळा नव्हती. ती वेगळ्या प्रकारची पाठशाळा होती. कारण ती आधुनिक जगाला, आणि ज्या मूल्यांनी, अनुभवांनी आणि ज्ञानाने हे आधुनिक जग घडविले होते त्यांना, सन्मुख होती. भारतीय शास्त्रीय आणि दार्शनिक परंपरेमध्ये कितीही बौद्धिक चैतन्य असले तरी ती बंदिस्त आणि आत्मलक्षी परंपरा होती. तिच्यामध्ये एक संकल्पनात्मक चौकट विकसित होऊन स्थिर झाली होती आणि ह्या संकल्पनाव्यूहाने मानवी अनुभवांची आणि व्यवहारांची जी व्यवस्था लावली होती तिच्या कोशातून बाहेर पडण्याची शक्ती तिच्यात राहिली नव्हती. ह्यामुळे ह्या संकल्पनात्मक व्यवस्थेत जे अनुभव सामावून घेता येत नसत त्यांच्याविषयी ती उदासीन असे. उदा. पश्चिमेत झालेला वैज्ञानिक विकास, तेथे निर्माण झालेले सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञान, देशात झालेल्या राजकीय आणि औद्योगिक घडामोडी, इ. ह्यांमुळे, ऐहिक व्यवहाराच्या व्यापक आणि महत्त्वाच्या अशा अनेक क्षेत्रांपासून ती अधिकाधिक अलिप्त आणि म्हणून अधिकाधिक संकुचित होत गेली होती. तिच्यामध्ये नवनिर्मितीची ताकद होती हे नव्यन्यायाच्या निर्मितीवरून सिद्ध होते. पण एका अतिशय घट्ट अशा संकल्पनात्मक चौकटीमधील ती नवनिर्मिती होती.

प्राज्ञपाठशाळा आधुनिक जगाला आणि ज्ञान–मूल्यांना सन्मुख होती ह्याचा अर्थच असा की ह्या चौकटीच्या बाहेर उदयाला आलेली आणि विकसित झालेली शास्त्रे, अनुभव आणि व्यवहार यांना तिच्यादृष्टीने फार महत्त्व होते. आपल्या समाजाच्या अभ्युत्थानासाठी ही सामग्री आत्मसात् करणे आवश्यक आहे हा तिचा निर्णय होता; आणि प्राज्ञपाठशाळेने हा आपल्या कामाचा भाग म्हणून स्वीकारण्यात ही सामग्री पारंपरिक संकल्पनात्मक चौकटीत सामावून घेता येणे शक्य आहे हे गृहीत होते. हे गृहीतकृत्य कितपत योग्य होते हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. दुसरा संबंधित प्रश्न असा की ही पारंपरिक संकल्पनात्मक चौकट हा भारतीय किंवा हिंदू अस्मितेचा (आयडेन्टिटी) सारभूत (एसेन्शिअल) भाग आहे असे मानणे कितपत रास्त, आणि कितपत उपयुक्त होते ?

सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक होते ह्याचा प्राज्ञपाठशाळेच्या दृष्टीने अर्थ असा होता की धर्मशास्त्रावर आधारलेल्या परंपरागत आचारधर्मात बदल करणे आवश्यक होते. ह्याच्यामागचा एक विचार असा होता की हिंदू समाजाला अधिक बलसंपन्न करणे आवश्यक होते. ब्रिटिशांनी आपला पूर्ण पराभव केला होता, आपल्यावर पारतंत्र्य लादले होते आणि आपल्या समाजाची ताकद वाढविल्याशिवाय ब्रिटिशांशी मुकाबला करून आपले स्वातंत्र्य परत हिसकावून घेणे अशक्य होते. सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग पत्करलेला एक गट प्राज्ञपाठशाळेत होता आणि हिंदूसमाजाचा इतिहासात परत परत पराभव का होत आला आहे हा त्याच्या चर्चेचा सततचा विषय होता. इथे एक प्रश्न उपस्थित करता येईल. पराभवाचे शल्य, आपल्या समाजाच्या दुबळेपणाविषयीची खंत, तिच्यातून उद्-

अनुक्रमणिका

भंवलेली आत्मनिरीक्षणाची प्रेरणा, समाजाचे बळ वाढविण्याचा निर्धार ह्या गोष्टी इस्लामचे आक्रमण आणि भारतात त्याने मिळविलेला विजय ह्यांना लाभलेल्या हिंदू प्रतिसादात का आढळत नाहीत? ब्रिटिश राजवटीला, ब्रिटिशांच्या सामर्थ्याला ह्या स्वरूपाचा प्रतिसाद का मिळाला ? असे होते का की ब्रिटिशांचा लष्करी पराक्रम, त्यांची राज्यव्यवस्था ह्यांच्यातून एका वेगळ्या प्रकारच्या- 'आधुनिक' -समाजाचे दर्शन लोकांना होत होते आणि ह्या दर्शनातून आपल्या समाजाच्या वास्तव स्थितीचे सम्यक् दर्शन घेण्याची शक्ती, त्याचे मूल्यमापन करण्याचा मानदंड लाभला होता. स्वतःकडे पहायचे तर स्वतः बाहेर पडावे लागते, स्वतःबाहेरच्या कोणत्यातरी बिंदूवर अधिष्ठान ठेवून स्वतःकडे बळावे लागते. हा बिंदू ब्रिटिश समाजाच्या वेगळेपणाने पुरविला. ज्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेतले होते त्यांनी अर्थात् आधुनिक वैज्ञानिक आणि सामाजिक संकल्पना आत्मसात् केल्या होत्या आणि स्वतःच्या समाजाचे निरीक्षण आणि परीक्षण करण्याची साधने आणि प्रवृत्तीही त्यांना ह्या संकल्पनांपासून लाभली होती. पण ही मंडळी अर्थात् सांस्कृतिक दृष्टया 'परकी' झाली होती, एका वेगळ्या संस्कृतीमध्ये त्याचा अनुप्रवेश झाला होता, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व द्विधा झाले होते. पण ज्यांनी आपले अधिष्ठान भारतीय परंपरेवर ठेवले होते, आपली पारंपरिक अस्मिता (आयडेन्टिटी) जोपासली होती त्यांनी आत्मनिरीक्षणाला आणि आत्मपरिवर्तनाला प्रवृत्त व्हावे ही लक्षणीय गोष्ट होती.

दुसरा प्रश्न असा की सशस्त्र क्रांतिकारकांना जे परिवर्तन पाहिजे होते त्यातून त्यांना काय साधायचे होते. त्यांना अर्थात् राजकीय स्वातंत्र्य पाहिजे होते, ह्यासाठी त्यांना समाजातील क्षात्रतेज वाढवायचे होते, व्यक्तींची समाजावरील निष्ठा, सांघिक वृत्ती आणि शिस्त ह्यांचे संवर्धन करायचे होते, आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा वापर आणि निर्मिती करण्याचे ज्ञान वाढवायचे होते, इ. थोडक्यात ते भौतिक बळाची आराधना करीत होते आणि ह्या बळाचा आविष्कार प्रामुख्याने रणांगणावर व्हायचा होता. पराभूत राष्ट्रातील तरुणांनी पराभवाला ह्या स्वरूपाचा, बलसाधनेच्या ईर्ष्येद्वारा, प्रतिसाद द्यावा ही स्वाभाविक गोष्ट आहे, कारण समाजाची सांस्कृतिक दुरवस्था अनेकदा रणांगणावरील पराभवात मूर्त होते. रणांगणात विजय मिळवूनच मागील पराभवाचे निराकरण करता येईल अशी दृष्टी स्वाभाविकपणे बनते.

ब्रिटिश राजवटीला, पारतंत्र्याला प्राज्ञपाठशाळेने दिलेला प्रतिसाद ह्या तारुण्यसुलभ प्रतिसादापेक्षा अधिक खोल, प्रगल्भ, आणि भारतीय शास्त्रीय व दार्शनिक परंपरेला साजेसा होता. एकतर आधुनिक भौतिक आणि सामाजिक शास्त्रांचे प्रामाण्य तिने मान्य केले. प्रमाण ज्ञानाचा एक प्रकार म्हणून त्यांचा स्वीकार केला. भौतिक शास्त्रांच्या आधारे साधनसंपत्ती निर्माण करता येते आणि तिचा वापर करून ऐहिक जीवन सुखी करता येते; म्हणून आधुनिक भौतिक शास्त्रांना औपपत्तिक आणि व्यावहारिक असे दुहेरी प्रामाण्य आहे अशी ही दृष्टी होती. आधुनिक सामाजिक शास्त्रांकडून प्राज्ञपाठशाळेने स्वीकारलेली एक महत्त्वाची देणगी म्हणजे ऐतिहासिक. भारतीय शास्त्रीय परंपरेत ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचा उद्भव आणि विकास झालाच नव्हता. ऐतिहासिक दृष्टिकोन प्राज्ञपाठशाळेने मुख्यतः धर्मसुधारणेच्या कार्यासाठी राबविला. आधुनिक भौतिक ज्ञानाला ज्याप्रमाणे ज्ञान म्हणून प्रामाण्य आहे आणि शिवाय व्यावहारिक उपयुक्तताही आहे, त्याप्रमाणे मानवी समाजाकडे आणि संस्थांकडे पहाण्याची सम्यक् दृष्टी म्हणून ऐतिहासिक दृष्टिकोनाला प्रामाण्य आहे आणि प्राप्त परिस्थितीत, हिंदू समाजाची सुधारणा करण्यासाठी त्याच्या आचारात जे परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे ते घडवून आणायला अनुकूल असा हा दृष्टिकोन असल्यामुळे त्याला व्यावहारिक प्रामाण्यही आहे अशी प्राज्ञपाठशाळेची भूमिका दिसते.

हिंदू धर्मशास्त्र मीमांसेवर आधारलेले आहे, म्हणजे शास्त्रवचनांचा अर्थ लावण्याची जी पद्धती मीमांसेने निश्चित केली आहे तिच्यावर आधारलेले आहे. शास्त्रवचनांच्या म्हणजे श्रुती आणि स्मृती यांतील प्रत्येक वचनांच्या प्रामाण्याचा स्वीकार हे मीमांसापद्धतीचे आधारभूत तत्त्व आहे. आता प्रत्येक शास्त्रवचन जर सत्य असेल तर सर्व शास्त्रवचने परस्परांशी सुसंगत असली पाहिजेत हे उघड आहे.

कारण कोणतीही दोन शास्त्रवचने जर परस्पर-विसंगत असतील तर त्यातील निदान एक विधान असत्य असावे लागेल आणि प्रत्येक शास्त्रवचन सत्य असते हे तत्त्व बाधित होईल. तेव्हा सर्व शास्त्र-वचनांचा सुसंगत समन्वय साधणे हे मीमांसेच्या पद्धतीचे उद्दिष्ट आहे आणि ते साधण्यासाठी संकल्प-नांची आणि तत्त्वांची जी रचना मीमांसेने केली आहे तिच्याकडे केवळ एक बौद्धिक रचना म्हणून जर आपण पाहिले तर आपल्याला तिचे विलक्षण कौतुक वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. ती अतिशय दृढ, सुसंगत आणि समर्थ अशी रचना आहे. आता धर्मशास्त्राकडे ऐतिहासिक दृष्टीने पहाण्याचा अर्थच असा होतो की शास्त्रवचनांचे शब्दप्रामाण्य आपण नाकारीत आहोत. धर्मशास्त्र, म्हणजे माणसांनी काय करावे आणि काय करू नये, कोणत्या सामा-जिक संस्था आणि प्रथा असावे, माणसांचे एक-मेकाशी संबंध आणि व्यवहार कसे असावे ह्या विषयीची तत्त्वे आणि नियम घालून देणारे शास्त्र, हे माणसांनी वेळोवेळी रचलेले शास्त्र आहे. बदलती परिस्थिती आणि बदलती मूल्ये यांना अनुसरून माणसांनी धर्मशास्त्रात वेळोवेळी बदल केले आहेत आणि म्हणून आजची परिस्थिती, आज उपलब्ध असलेले अनुभवाचे संचित आणि ज्ञान यांना अनु-सरून परंपरागत आलेल्या धर्मशास्त्रात बदल कर-ण्याचा अधिकार आपल्याला आहे आणि ते आपले कर्तव्य आहे असे ऐतिहासिक पद्धतीचा पुरस्कार करणाऱ्यांचे म्हणणे होते. ऐतिहासिक पद्धती विरुद्ध मीमांसेची समन्वय पद्धती भेदाची मांडणी प्रथम प्राज्ञपाठशाळेनेच केली आणि जाणीवपूर्वक ऐतिहा-सिक पद्धतीचा पुरस्कार केला.

प्राज्ञपाठशाळेची ही भूमिका क्रांतिकारक होती. कारण तिच्यात शब्दप्रामाण्याचा अव्हेर अभिप्रेत होता. उलट धर्मशास्त्राची परंपरा शब्दप्रामाण्यावर आधारलेली होती. शास्त्रांचे शब्दप्रामाण्य नाकार-णारा पण परंपरेचा अधिकार स्वीकारणारा ह्या अधिकाराचा अर्थ कसा लावील? परंपरेचा अधि-कार, त्याच्या दृष्टीने, ती शास्त्रांच्या योग्य अर्थावर आधारलेली आहे आणि ह्या अर्थाला अनुसरणारी आहे ह्याच्यापासून निष्पन्न होत नाही. उलट शास्त्रे हीच परंपरेची निर्मिती आहे, तिला सुव्यवस्थित आणि दृढ स्वरूप देण्याची ती साधने आहेत असे त्यांचे म्हणणे राहील. अखेरीस, परंपरेत मानवी मूल्यांचा परिपोष झालेला असतो, अनेक पिढ्यांचा अनुभव आणि प्रतिभावंत व्यक्तींचे चिंतन ह्यांच्या-तून ह्या मूल्यांना स्वतःमध्ये मूर्त करणारी एक जीवनपद्धती आणि सामाजिक व्यवहाराची रचना निर्माण झालेली असते आणि ह्या जीवनपद्धतीला आणि रचनेला समाजात स्थायी रूप आणि सातत्य देण्याची यंत्रणा परंपरेत विकसित झालेली असते, ह्यासारख्या कारणांवर परंपरेचा अधिकार तो आधारील. परंपरेचा वारसा हे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे सामायिक धन असते. ते निष्कारण बाजूला सारून व्यक्तीने मुळापासून स्वतःचे जीवन घडवि-ण्याचा प्रयत्न करणे अविवेकी ठरेल. पण परंपरा मानवनिर्मित असल्यामुळे तिच्यात अपुरेपणा आणि दोष असणार; आणि म्हणून तिची चिकित्सा करणे आवश्यक असते. तसे न करणे अंधश्रद्धा ठरेल. दुसऱ्या समाजात जर काही मानवी मूल्यांचा विशेष विकास झाला असेल तर ती स्वीकारणे आणि स्वतःच्या परंपरेत मूर्त झालेल्या मूल्यांशी त्याचा समन्वय साधणे हेही योग्य आहे. तसे न करणे संकु-चितपणा ठरेल. सारांश ऐतिहासिक पद्धतीमध्ये परंपरेचा बंदिस्तपणा नष्ट करण्याचे, व्यापक आणि सार्वत्रिक मानवी संस्कृतीमध्ये परंपरेच्या विशिष्ट-त्वाचे विसर्जन करण्याचे सामर्थ्य होते, आणि हे करण्यात खरी आधुनिकता होती.

उदा. पारंपरिक हिंदू धर्मशास्त्रातील यज्ञयागादी विधींचे स्थान घ्या. हे विधी बंधनकारक आहेत, त्यांच्यापासून अदृश्य फळे मिळतात, ही फळे त्यांच्या-पासून कशी निष्पन्न होतात हे अनुभव आणि तर्क यांच्या आधारे जाणता येत नाही, ते जाणता येत असते तर श्रुतिस्मृतींना प्रयोजन नसते, ती निष्पन्न होतात हे ज्ञान शास्त्रवचनांच्या प्रामाण्यावर आधारलेले असते अशी धर्मशास्त्राची स्पष्ट भूमिका आहे. विधीविषयीची ही संकल्पना ऐतिहासिक पद्धतीचा पुरस्कार करणाऱ्यांनी जर मान्य केली तर शास्त्राचे शब्दप्रामाण्य ते मान्य करतात असा त्याचा अर्थ होईल आणि काही शास्त्रवचनांचे शब्दप्रामाण्य मान्य केल्यानंतर इतरांचे अमान्य करता येणे त्यांना शक्य झाले नसते. म्हणजे

समन्वयपद्धतीचा अंगीकार केल्यावाचून त्यांना गत्यंतर उरले नसते. तेव्हा विधींपासून अलौकिक कार्यकारणभावाला अनुसरून– म्हणजे अनुभव आणि तर्क यांच्या आधारे ज्ञान होऊ शकत नाही अशा कार्यकारणभावाला अनुसरून विधीपासून फळे प्राप्त होतात ही संकल्पनाच सोडून द्यावी लागते. मग यज्ञयाग, श्राद्ध, इ. विधी आणि उपनयन, इ. संस्कार यांचा वेगळा अर्थ लावणे, ऐतिहासिक पद्धतीचा पुरस्कार करणाऱ्यांना भाग पडते. उदा. इंद्रियातीत अस्तित्वाशी संबंध जोडण्याचे, त्याच्याविषयीच्या आपल्या भावनांचे पोषण करण्याचे आणि त्यांचा आविष्कार करण्याचे प्रतीकात्मक मार्ग म्हणून त्यांच्याकडे पहाणे ही अशा त्यांचा नवीन अर्थ लावण्याची एक रीत मानता येईल. (इंद्रियातीत अस्तित्वाची संकल्पना इतिहासवाद्यांना सोडून द्यावी लागते असे मानायचे कारण नाही. फक्त ह्या संकल्पनेचा उदय आणि ह्या अस्तित्वाचे ज्ञान केवळ शास्त्रवचनांपासून होते ही भूमिका सोडून द्यावी लागेल आणि मानवी अनुभवात त्याना आधार द्यावा लागेल. उदा. गूढ अनुभवात किंवा विशुद्ध नैतिक अनुभवात, इ.) तेव्हा ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार हे आधुनिकतेच्या दिशेने टाकण्यात आलेले एक क्रांतिकारक पाऊल होते ह्यात शंका नाही. एकोणिसाव्या शतकात ‘बायबल’ची ‘उच्चतर समीक्षा’ सुरू झाल्यावर पारंपरिक ख्रिस्ती श्रद्धेचा नव्याने अर्थ लावावा लागला. ऐतिहासिक पद्धतीचा स्वीकार ही हिंदू धर्मशास्त्राचा आणि पारंपरिक धार्मिक श्रद्धेचा नवीन अर्थ लावण्याची आणि त्याला अनुसरून सामाजिक जीवनात एक परिवर्तन घडवून आणण्याच्या प्रक्रियेची सुरवात होती.

प्रत्यक्षात प्राज्ञपाठशाळेने ज्या सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला त्या मामुली होत्या; किंवा आज किंवा त्या काळीही मामुली वाटतील अशा होत्या. ह्याची अनेक कारणे होती. परंपरेत ठाण मांडून तिच्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणावे ही प्राज्ञपाठशाळेची भूमिका होती आणि ज्या तत्त्वाच्या आधारे हे परिवर्तन ती घडवून आणू पहात होती, तिच्यात परंपरेचे विसर्जन करण्याचे सामर्थ्य होते हे आपण पाहिले. पण ह्या तत्त्वात जी क्रांतिकारकता सुप्त होती ती प्रकट व्हायला अवसर मिळाला नाही. प्राज्ञपाठशाळेने जी पारंपरिक ब्राह्मणी वहिवाट तिच्या बाहेर एक पाऊल टाकले आणि ते फार लांब टाकलेले पाऊल नव्हते. एकतर प्राज्ञपाठशाळा ब्राह्मणसमाजापलीकडे पोचू शकत नव्हती. शिवाय लोकांच्या रोमरोमात भिनलेल्या कल्पना आणि सवयी ते पटकरून सोडून देतील हे शक्य नव्हते. तेव्हा लोकांचे वैचारिक परिवर्तन घडवून आणण्यावर प्राज्ञपाठशाळेने भर दिला आणि ह्या परिवर्तनाचे एक प्रतीक म्हणून परंपरेने आखलेल्या लक्ष्मणरेषेचा भंग करणारे एक पाऊल टाकले. पण तोपर्यंत आधुनिकता अनेक मार्गांनी समाजमनामध्ये शिरत होती. जोतिबांनी हिंदू धार्मिक परंपरा झिडकारली आणि आधुनिकतेचा वाहक असलेल्या धर्माची स्थापना केली. आगरकरांनीही धार्मिक परंपरेचा अव्हेर केला आणि ऐहिक कल्याणावर आधारलेल्या समाजरचनेचा पुरस्कार केला. ह्या दोन्ही आंदोलनामागची प्रेरणा सरळ पाश्चात्त्य अनुभव आणि संकल्पना यांच्यात उगम पावलेली होती. राजकीय चळवळ जसजशी प्रखर होत गेली तसतशी पारंपरिक समाजाच्या पुनर्रचनेची आवश्यकता लोकांना पटू लागली होती. येथे एक राष्ट्र आहे आणि त्याला स्वतंत्र करायचे आहे अशी परिस्थिती नसून येथे एक स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करायचे आहे अशी परिस्थिती आहे हे आकलन लोकांना होऊ लागले होते. आणि ह्या भावी स्वतंत्र राष्ट्राची घडण धार्मिक परंपरेवर आधारता येणार नाही हे स्पष्ट होते. कारण ज्या स्वरूपात धर्माधिष्ठित सामाजिक परंपरा जिवंत होती त्या स्वरूपात तिला कोणतेही राजकीय अंग नव्हते, कोणतीही राजकीय ध्येये किंवा उद्दिष्टे ह्या परंपरेने स्वीकारलेली नव्हती. तेव्हा प्राज्ञपाठशाळेच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्यक्रमाला फारसा अवसर मिळाला नाही.

पण प्राज्ञपाठशाळेचे मुख्य कार्य विद्येच्या आणि विचारांच्या क्षेत्रात होते. ह्या क्षेत्रात तिने स्वीकारलेल्या आधुनिकतेचे स्वरूप आणि मर्यादा, पण त्याबरोबरच ह्या स्वरूपात दडलेल्या आणि प्रत्यक्षात न अवतरलेल्या शक्यता यांचाही विचार करावा लागेल. प्राज्ञपाठशाळेत शिकविण्यात येणारा अभ्यासक्रम आणि होणारे इतर अध्ययन हे दृढपणे

पारंपरिक होते. पारंपरिक शास्त्रे आणि दर्शने ह्या ह्या अध्ययनाचा प्रमुख भाग होता. पण मराठी ही प्राकृत लोकभाषाही शिकविण्यात येत होती. मराठीतून वक्तृत्व करण्याचा सराव करून घेण्यात येत असे. नवीन विचारांचा समाजात फैलाव करण्याचे साधन म्हणून ही भाषिक कौशल्ये विद्यार्थ्यांत बाणविण्याचा हा प्रयत्न होता हे उघड आहे. शास्त्रीय वादांचे माध्यम अर्थात् परंपरेप्रमाणे संस्कृत होते. पाश्चात्य भौतिक शास्त्रांच्या अभ्यासाचा समावेश अभ्यासक्रमात होता. पण त्याचे प्रमाण मामुली होते. ज्या गंभीरपणे आणि नेटाने उदा. न्यायशास्त्राचा अभ्यास होत होता त्या गंभीरपणे आणि नेटाने भौतिकी किंवा रसायनशास्त्र यांचा अभ्यास होत नव्हता. तेव्हा आधुनिक भौतिक शास्त्रे आहेत, त्यांच्यांत महत्त्वाचे स्थान आहे ह्या वस्तुस्थितीची जाणीव करून देणे आणि ह्या शास्त्रांची तोंडओळख करून देणे यापलीकडे ह्या अभ्यासातून काही साधत नव्हते.

ह्याचे एक कारण असे असणार की ब्रिटिशांनी सुरू केलेली आधुनिक शिक्षणव्यवस्था रूढ झाली होती आणि ह्या वस्तुस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर प्राज्ञपाठशाळेने विद्येच्या क्षेत्रातील आपल्या भूमिकेची आणि कार्याची संकल्पना घडविली असणार. आधुनिक ज्ञानाचे महत्त्व होतेच पण त्याच्यात प्रवेश करून देणारी व्यवस्था निर्माण झाली होती आणि विद्यार्थी अनेक कारणांमुळे तिच्याकडेच वळत होते. उलट आपली स्वतःची अध्ययन-अध्यापन व्यवस्था क्षीण होत होती, तिचे विषय असलेली शास्त्रे लुप्त होतील अशी भीती निर्माण झाली होती, (आज ती लुप्तप्राय झाली आहेत) आणि म्हणून पारंपरिक अध्ययनव्यवस्थेला दृढ करणे आवश्यक होते. पण ह्याबरोबरच आधुनिक ज्ञान आणि विचार ह्यांच्या अस्तित्वाची दखल, पारंपरिक शास्त्रे आत्मसात् करणारांनी, घेणे आवश्यक होते. जो नवीन समाज निर्माण होत होता आणि घडवायचा होता त्याला अभिमुख राहून त्याच्यात काम करण्याची वृत्ती आणि शक्ती त्यांच्यांत निर्माण होणे आवश्यक होते आणि म्हणून ह्या भावी समाजाला आधारभूत असलेले ज्ञान आणि विचार ह्यांची ओळख त्यांना करून देणे हा अध्यापनाचा एक भाग करण्यात आला होता. म्हणजे पारंपरिक शास्त्रे आणि आधुनिक शास्त्रे असे एक द्वंद्व निर्माण झाले होते. आधुनिक ज्ञान आणि विचार सुखी आणि बलशाली समाज निर्माण करायला आवश्यक होता हे दिसत होते. पण हे ज्ञान आणि विचार परकी होता. परकी होता म्हणून त्याज्य नव्हता. पण हे जेत्यांनी आणलेले ज्ञान आणि विचार होता. आपली अस्मिता दृढ करणे आवश्यक होते कारण राजकीय पारतंत्र्याशी मुकाबला करण्याचा तो एक मार्ग होता. आपली अस्मिता आपल्या परंपरेवर आधारलेली होती आणि म्हणून तिची पुनःस्थापना करणे आवश्यक होते. पण ही पुनःस्थापना आधुनिक ज्ञान आणि विचार यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक झाले होते. तसे केले नसते तर वर्तमानाशी आणि भविष्याशी संबंध तुटला असता.

पारंपरिक अस्मिता आणि आधुनिक ज्ञान ह्या द्वंद्वाचा प्रखरपणा पारतंत्र्यामुळे निर्माण झाला होता. समजा, स्वतंत्र मराठी राज्य टिकून राहिले असते तर एकोणिसाव्या शतकात स्वातंत्र्य टिकवून धरण्यासाठी शिक्षणव्यवस्थेत कोणते बदल घडवून आणावे लागले असते ? (अठराव्या शतकातली भारताची सामाजिक आणि राजकीय परिस्थिती ध्यानात घेता हे घडणे अर्थात् अशक्यप्राय होते.) एकतर आधुनिक युद्धकला हस्तगत करावी लागली असती. म्हणजे शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा यांचे उत्पादन महाराष्ट्रात करावे लागले असते, नकाशे बनवावे लागले असते, दळणवळण सुधारण्यासाठी चांगले रस्ते, पूल वगैरे बांधावे लागले असते, आणि ह्या तंत्राबरोबरच त्यांना आधारभूत असलेले वैज्ञानिक ज्ञान- रसायनशास्त्र, भौतिक आणि विशेषतः गणित- आत्मसात् करणे आवश्यक झाले असते. लष्करी सिद्धतेसाठी आवश्यक असलेल्या उत्पादनतंत्रांचा वापर अर्थात् औद्योगिक क्षेत्रातही झाला असता. पारंपरिक कारागीर जातींनी ही नवीन उत्पादनतंत्रे हस्तगत केली असती असे मानूया. त्यांना आधारभूत असलेला वैज्ञानिक आशय पारंपरिक बुद्धिजीवी जातींनी आत्मसात् केला असता असे मानूया. समजा ब्राह्मणांनी सोवळेपणाच्या कल्पनेने हे ज्ञान शिकायचे अमान्य केले असते तर बुद्धिजीवी असलेल्या ब्राह्मणेतर जातींनी उदा. कायस्थ खानदानी मराठे इ.

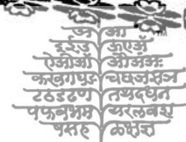
उच्च पातळीवरील राज्यकारभारात भाग घेणाऱ्या जातींनी– ते शिकून घेतले असते. मग पुरोहितवर्गाची पारंपरिक, धर्मकेंद्री, शास्त्रे आणि ऐहिक, व्यवहारोपयोगी शास्त्रे हा भेद स्पष्ट झाला असता. आणि हा भेद जर स्पष्ट झाला असता तर पारंपरिक कारागीर जातीतील विद्यार्थ्यांनाही हे ज्ञान मोकळे झाले असते. शिवाय पुरोहित नसलेले आणि राज्यकारभार, व्यापार यात सामील असलेले जे बरेच ब्राह्मण होते त्यांनी, सामाजिक महत्त्व आणि अधिकार प्राप्त करून देणाऱ्या ह्या ज्ञानाकडे पाठ फिरविली नसती. ही जातिसंस्थेच्या विघटनाची एका बाजूने होणारी सुरवात ठरली असती. औद्योगीकरण आणि व्यापार–दळणवळण यांच्यात झालेल्या वाढीमुळेही ह्या प्रक्रियेला दुसऱ्या बाजूने सुरवात झाली असती.

वैज्ञानिक विचारपद्धतीवर आधारलेले, व्यवहारोपयोगी, निसर्गविज्ञान आणि पारंपरिक शास्त्र–दर्शनांची व्यवस्था ही दोन्ही प्रकारची ज्ञाने जर समाजात एकत्र नांदली असती तर ह्या परिस्थितीचा पारंपरिक ज्ञानव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला असता हा आपल्यापुढचा प्रश्न आहे. ह्याचे थोडक्यात उत्तर असे देता येईल : एकतर पारंपरिक ज्ञानात जो वैज्ञानिक आशय आहे तो बाधित झाला असता. उदा. वैशेषिक आणि सांख्य ह्या दर्शनातील पदार्थस्वरूपविषयक जो भाग आहे तो कालबाह्य ठरला असता. आयुर्वेदातील औषधांचे रासायनिक पृथक्करण झाले असते, आधुनिक शरीरक्रियाशास्त्र आणि शरीररचनाशास्त्र यांच्याशी सुसंगत ठरेल अशा रीतीने आयुर्वेदातील संकल्पनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न झाला असता आणि ज्याचा असा अर्थ लावता येणे शक्य नसेल त्या त्याज्य ठरल्या असत्या. म्हणजे पारंपरिक ज्ञानातील वैज्ञानिक आशयाकडे आपण ऐतिहासिक दृष्टीने पाहू लागलो असतो.

मग पारंपरिक ज्ञानातून ज्ञान म्हणून काय टिकून राहिले असते ? ह्याचे उत्तर असे देता येईल की त्यातील तत्त्वज्ञानात्मक आशय आणि विज्ञानात्मक आशय हा भेद स्पष्ट झाला असता आणि तत्त्वज्ञानात्मक आशय टिकून राहिला असता. पण ह्या तत्त्वज्ञानाची टक्कर आधुनिक ज्ञान व सामाजिक विचार यांतून निर्माण होणाऱ्या तत्त्वज्ञानात्मक प्रश्नांशी झाली असती. म्हणजे पारंपरिक तत्त्वज्ञानाकडेही आपण चिकित्सक आणि ऐतिहासिक दृष्टीने पाहू लागलो असतो. थोडक्यात बंदिस्त आणि रुद्ध असलेले भारतीय ज्ञान मानवी ज्ञानाच्या मध्यवर्ती प्रवाहात येऊन मिसळले असते. पण ह्या प्रक्रियेत आपण आपले स्वत्व गमावून बसत आहोत असे आपल्याला वाटले नसते, तर ज्ञाननिर्मितीचे मध्यंतरात स्थगित झालेले कार्य आपण परत सुरू केले आहे असा अभिमान आपल्याला वाटला असता. आणि पारंपरिक ज्ञानात आणि विचारात जे टिकाऊ आहे ते मानवी ज्ञानाच्या सामायिक धनात समाविष्ट झाले असते.

राजकीय पारतंत्र्यामुळे एरवी स्वाभाविकपणे घडून आली असती अशी ही प्रक्रिया घडून आली नाही. पण ह्या प्रक्रियेची आवश्यकता आणि महत्त्व प्राज्ञपाठशाळेच्या संस्थापकांनी ओळखले होते आणि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या शक्तीप्रमाणे तिला चालना दिली होती. ती जर यशस्वीपणे पार पडली असती तर कोणत्या प्रकारचे विद्वान तिच्यातून निर्माण झाले असते त्याचे एकुलते एक उदाहरण म्हणजे तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी. 'भारतीय प्रबोधनाचे प्रतीक असलेला पुरुष' असे मानवेन्द्र रॉय यांनी त्यांचे जे वर्णन केले आहे ते यामुळे यथार्थ आहे.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

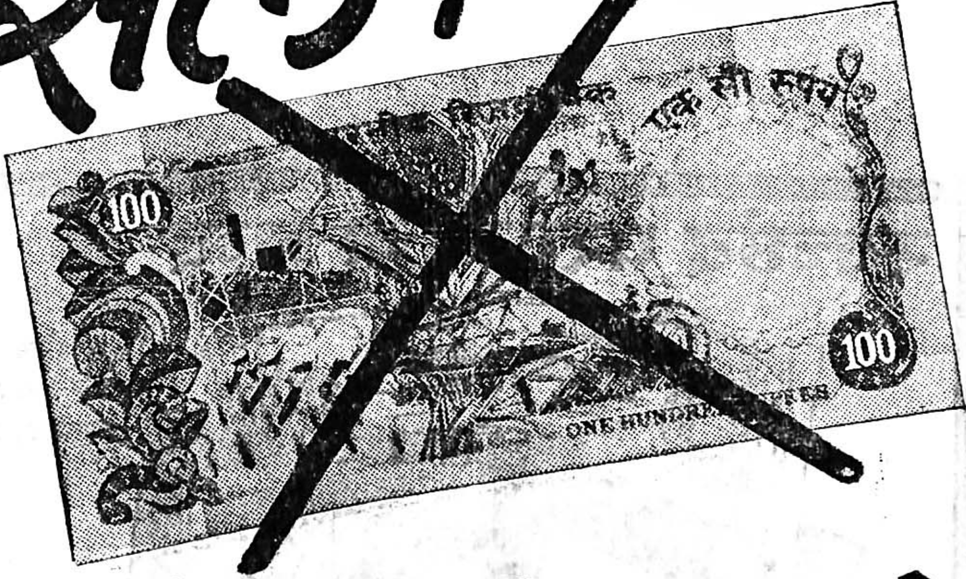

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष

सेल!

आता केवळ रु. ३७.२४ मध्ये १०० रुपये!

स्टेट बँक कॅश सर्टिफिकेट्स

तुम्ही आज गुंतवलेल्या रकमेच्या जवळ जवळ तिप्पट मूल्य देतात!

स्टेट बँकेची रु. १००, रु. १,०००, रु. १०,००० किंवा रु. ५०,००० किंमतीची कॅश सर्टिफिकेटे आता सुमारे एक-तृतियांश किंमतीत खरेदी करा आणि दहा वर्षांनी त्यांची पूर्ण रक्कम रोख मिळवा.

अधिक माहितीसाठी आमच्या नजिकच्या शाखेत या.

वेगवेगळ्या मुदतीच्या कॅश सर्टिफिकेटांच्या मूळ विक्रीच्या किंमती

मुदत महिने	कॅश सर्टिफिकेटची दर्शनी किंमत रु. १००	रु. १०००	रु. १०,०००	रु. ५०,०००
	मूळ विक्रीची किंमत रु.	रु.	रु.	रु.
३९	७६.०८	७६० ८२	७,६०८.२२	३८,०४१.१०
६३	५९.५३	५९५.३८	५,९५३.८६	२९,७६९.३१
८४	५०.०८	५००.८७	५,००८.७७	२५,०४३.८८
१२०	३७.२४	३७२.४३	३,७२४.३०	१८,६२१.५३

स्टेट बँक

भारताची सर्वात मोठी बँक

CHAITRA-SBI-710 MAR

[अनुक्रमणिका](#)

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

द्वारा प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

नवभारत
७५
अमृतमहोत्सवी
वर्ष